

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXXV.

SZEGED
1993 – 1994

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXXV.

SZEGED

1994

Felelős szerkesztő
MIKOLA TIBOR

Szerkesztő bizottság
BERTA ÁRPÁD, BÜKY LÁSZLÓ, JUHÁSZ ANTAL, MALECZKY MÁRTA

Technikai szerkesztők:
KECSKÉS JÚLIA
ZSIGRI GYULA

NYELVTUDOMÁNY

A VOGUL NYELV MŰVELTETŐ SZERKEZETEINEK TÍPUSAI

DOLOVAI DOROTTYA

1. Bár a kauzatív szerkezetek vizsgálata régóta kedvelt témája a tipológiai célú általános nyelvészeti kutatásoknak, az uráli nyelvek közül eddig csak a magyar és a finn nyelv műveltető szerkezeteit vizsgálták meg e szempontok alapján. A vogul nyelv műveltető képzőit és szerkezeteit az ismert vogul származású nyelvész, E. I. Rombandeeva (1960, 1962) tárgyalta részletesen. Elsősorban az ő eredményeit hasonlítom össze Bernard Comrie elméletével (1981). Munkám célja annak vizsgálata, hogy mennyire jellemzőek a vogulra a Comrie által vizsgált nyelvek alapján megállapított törvényszerűségek, illetve, hogy a vogul nyelv vizsgálata ad-e újat a kauzatív szerkezetek tipológiájához¹. Dolgozatomban a kauzatív szituáció morfológiai eszközökkel történő kifejezésével foglalkozom, a kauzatív igék valenciájának megváltozásával és az eszközölő alany, a *causee* kifejezésének lehetőségeivel.

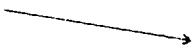
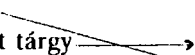
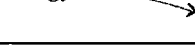
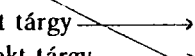
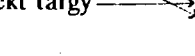

1.1. Műveltető szerkezeteknek azokat a konstrukciókat tekinthetjük, amelyek kauzatív szituációt fejeznek ki. A kauzatív szituáció makroszituáció, amely két mikroszituációból áll: 1. az ok, 2. az okozat.

A kauzatív szituáció kifejezésére a nyelvekben általában háromféle lehetőség van: az analitikus (az okot és az okozatot két ige fejezi ki: *I caused John to go.*), a morfológiai (az okot és az okozatot egy műveltető képzővel ellátott ige fejezi ki: *olvastat*) és a lexikai kifejezés (az okot és az okozatot szintén egy ige fejezi ki: *megöl*, de ez a kauzatív ige nem képzett alakja a nem-kauzatív megfelelőnek (*meghal*), a két ige szuppletív igepárt alkot.)

1.2. A morfológiai kifejezés esetén a kauzatív ige valenciája sajátos változásokat mutat a bázisige (amelyből a kauzatív igét képeztük) valenciájához képest. A kauzatív ige lehetséges bővítményeinek száma mindig eggyel nagyobb, mert a bázisige

¹ A hindi nyelv kauzatív szerkezeteinek vizsgálata érdekes gondolatokat vetett fel. Saksena (1980) az eddig egységesnek tartott *agens* kategóriát két csoportra osztotta: az *irányított* és a *nem irányított* agensek csoportjaira. Úgy tűnik, az irányítottság és a nem irányítottság kategóriái a tranzitív-mediális-intranszítív igeosztályokkal vannak kapcsolatban.

eredeti bővítményei mellett még a kezdeményező alany (*causer*) is megjelenik. A kauzatív igét tartalmazó mondatoknak ez a kezdeményező alany lesz a grammatikai alanya, a bázisige alanyának (eszközlő alany, *causee*) kifejezésére pedig többféle eszköz áll rendelkezésre a különböző nyelvekben. Comrie hierarchiát állít fel a szintaktikai funkciók és az őket kifejező grammatikai esetek között: alany > direkt tárgy > indirekt tárgy > egyéb bővítmények (nominativus > accusativus > dativus > instrumentalis vagy névutók). Az eszközlő alany mindig a legmagasabb, még betöltetlen pozíciót foglalja el. A bázisigék és a kauzatív igék tipikus valencia viszonyait mutatja be Comrie következő táblázata (1985: 342):

	bázisige	kauzatív ige
intranszítív	alany 	alany direkt tárgy
monotranzítív	alany direkt tárgy 	alany direkt tárgy indirekt tárgy
ditranszítív	alany direkt tárgy indirekt tárgy 	alany direkt tárgy indirekt tárgy egyéb bőv.

1.3. A magyar és a finn nyelv eltér Comrie elméletétől, hiszen a tranzitív igékből képzett kauzatív igék mellett az eszközlő alany egyik nyelvben sem dativusban áll. A magyar instrumentalist használ (*Az apá levelet írat a fiúval.*), a finn pedig adessivust (*Minä rakennutin talon muurareilla.* [Comrie 1976: 273]), amely esetben eszközhatározói jelentése is van. A magyarban és a finnben tehát a 3., az indirekt tárgy pozícióba nem kerülhet az eszközlő alany, a direkt tárgy pozíció után azonnal az egyéb bővítmények csoportja következik. Mivel ez a jelenség más, nem az uráli nyelvcsaládhoz tartozó nyelveknél is megfigyelhető (például szanszkrit, kannada [Comrie 1985]), lehetséges, hogy az indirekt tárgy és az egyéb bővítmények csoportja nem a hierarchia fokozatai, hanem egymás alternánsai. A magyarban más eltérés is megfigyelhető: intranszítív igékből képzett kauzatív igék mellett lehetséges kétféle megoldás az eszközlő alany kifejezésére: 1. *Dolgoztattam a gyerekkel.* 2. *Dolgoztattam a gyereket.* A két mondat között szemantikai különbség van: az instrumentalisban álló eszközlő alany indirekt, közvetett, míg az accusativusban álló direkt, közvetlen műveltetést fejez ki.

2. A vogul nyelvben a kauzatív szituáció morfológiai kifejezése igen fejlett, a gazdag igeképzőrendszer segítségével a legtöbb vogul igéből képezhető műveltető ige. Az ige felvehet egyszerre két műveltető képzőt is, de ennél több kauzatív képző nem állhat egymás mellett. Lehetséges a többszörös műveltetés (a mondatban két eszközöző alany van) kifejezése is, de nincs összefüggés a műveltetés egyszerű vagy többszörös volta és a kauzatív igeképzők száma között: egy képző is utalhat többszörös műveltetésre, és két képző is kifejezhet egyszerű műveltetést.

2.1. Az intranszitiv igékből képzett kauzatív ige mellett a vogulban is a kauzatív ige alanya (a kezdeményező alany) lesz a mondat alanya, a bázisige alanya (az eszközöző alany) pedig tárgy lesz.

- (1) *Pumkan-t jomas pum- kwe tos- l- iyla-*
 mező- LOC jó széna- DIM,NOM szárad-KAUZ-FRE-
 -suw
 PT,VXPL1
 'A mezőn jó szénát szárítottunk.' (Rombandceva 1960: 77)

A mondat állítmánya a *tosli ylasuw* 'szárítottunk' kauzatív ige, amelyet a *tosu ŋkwe* 'szárad' igéből képez az *-l* műveltető képző. A mondat alanya nincs kitéve, az igei személyrag (*-uw*) utal rá. A mondat tárgya, a *pumkwe* 'széna' nominativusban áll.

Az északi és a pelimi nyelvjárásban nincs accusativusrag, a tárgyeset megegyezik az alanyesettel. A mondat megértését a szórend teszi lehetővé: az állítmány előtt álló névszót a hallgató tárgyként értelmezi. Az alany és az állítmány egyeztetése számban és személyben a vogulban is kötelező, ez a tény is elősegíti a mondatbeli szerepek egyértelmű megállapítását. Mivel a vogul irodalmi nyelv az északi nyelvjáráson alapul, ez a leggyakrabban előforduló szerkezet.

Az északi és a pelimi nyelvjárás jelöletlen tárgya Lavotha szerint (1953: 210) megőrzött régiség, a többi nyelvjárásban található *-mV*, *-m* accusativusrag másodlagos, különnyelvi fejlemény. Eredetileg csak a tárgy határozottságát jelölte, később alakult ki tárgyjelölő szerepe. Valószínűleg az egyes szám első személyű birtokos személyragból származik.

Ezt a nézetet többen is vitatják (Wickman 1955, Liimola 1963 és Hajdú 1981): a vogul accusativusragokat az uráli alapnyelvi **-m* accusativusrag folytatásának tartják. Ez az accusativusrag a magyar és az osztják kivételével minden uráli nyelvben kimutatható. Mivel a jelöletlen tárgyas szerkezetet is minden uráli nyelv ismeri (Hajdú 1981: 138), indokolt Wickmannak az a feltételezése, hogy az alapnyelvben is kétféle tárgyas szerkezet létezett: a nominativus a határozatlan, az accusativus pedig a határozott

tárgyat jelölte (1955: 65). A vogul accusativusragok egyes szám első személyű birtokos személyragokból való származtatása több okból is vitatható. Egyrészt a jelentős hangtani eltérések miatt, másrészt azért, mert determináló funkcióban elsősorban egyes szám harmadik személyű birtokos személyragok találhatók (Hajdú 1981: 138).

Valószínűbbnek tartható tehát a vogul accusativusragok alapnyelvi *-*m* accusativusból való eredeztetése. Az északi és a pelimi nyelvjárások jelöletlen tárgyát Liimola osztják hatással magyarázza (1963: 33).

A tavdai nyelvjárásban például az accusativus ragja (-*mī*, -*mē*, -*m*), megtalálható a műveltető szerkezetekben is:

- (2) *āktē- tā- m mäs- t- éstē*
 bácsi-PXSG3-ACC öltözik-KAUZ-PT,TR,VXSG3
 'nagybácsiját felöltöztette' (VNGY IV. 374)

Az accusativusrag -*m* alternánása elsősorban egyes szám harmadik személyű birtokos személyragok mellett fordul elő (Honti 1975: 81). A mondat alanya itt sincs kitéve, szintén az igei személyrag utal rá.

2.2.1. A tranzitív igékből képzett kauzatív igéknél már változatosabb képet találunk. A Comrie-féle hierarchia alapján az várható, hogy az eszközlő alany lativusba kerül, mert a vogulban nincs dativus, a dativusi funkciókban is lativus használatos (Beke 1905: 32). Van is példa az ilyen szerkesztésre:

- (3) *ti Numi-Tarēm jā γ-ēm- nē tārātālēm*
 ez N.-T. apa- PXSG1-LAT alábocsátott (part.prät.)
 kēriñ aulēp jelpiñ sirej- im taw-ān susse-lt-
 vas végű szent kard-PXSG1 ő- LAT.néz- KAUZ-
 añkwe ti mine'im.
 INF ím megy-VXSG1
 'ezen Numi-Tarem atyámtól alábocsátott vas végű szent
 kardocskámat övele megnézetni megyek én.' (VNGY II/1. 138)

A kauzatív ige ebben a mondatban nem állítmányi szerepben áll, de a vizsgálat szempontjából fontos bővítmények megtalálhatók mellette. Az alany ebben a mondatban sincs kitéve, itt is az egyes szám első személyű igei személyrag utal rá (*mine'im*). Az eszközlő alanyt a *taw-ān* egyes szám harmadik személyű személyes névmás fejezi ki, amely lativusban áll. Az alapige (*sunsuñkwe* 'megnéz') tárgya pedig maradt accusativusban: *sirej-im* (a tárgy határozott, mivel birtokos személyrag van rajta).

- (4) *antúpka akim pēkamíi ōjka- n pulka űań*
 A. bácsi-NOM pék- LAT kenyér-NOM
wār- lt- apt- as
 csinál-KAUZ-KAUZ-PT,VXSG3
 'Antip bácsi a pékkel kenyeret süttetett.' (Rombandeeva 1979: 106)

E mondat felépítése megegyezik az előzőével, a kezdeményező alany nominativusban van, az eszközlő alany lativusban, a bázisige tárgya szintén nominativusban, tehát a kezdeményező alany és a tárgy esete egybeesik.

2.2.2. A vogulban lehetséges azonban olyan műveltető szerkezet is, amely ellentmondani látszik a Comrie által felállított rendszernek: tranzitív igéből képzett kauzatív ige mellett is lehet az eszközlő alany direkt tárgy, a bázisige tárgya pedig instrumentalisba kerül:

- (5) *ān-əm piśma-l χasse-lt- aste.*
 én-ACC levél- INSTR ír- KAUZ-PT,TR,VXSG3
 'Levelet íratott velem.' (Rombandeeva 1973: 53)

A mondat alanya nincs kitéve, az egyes szám harmadik személyű igei személyrag utal rá. A tárgy, az *ān-əm* egyes szám első személyű személyes névmás accusativusban van (a személyes névmásoknak az északi nyelvjárásokban is van accusativusragos alakja). Az alapige, a *χańsi* 'ír' ige tárgya pedig instrumentalisban áll: *piśma-l* 'levéllel'.

Comrie szerint az ilyen szerkezetekben az eszközlő alany csak abban az esetben lehet direkt tárgy, ha az alapigének nincs tárgya (intranszitiv ige). Ha azonban megvizsgáljuk a vogul tárgyjelölés sajátosságait, beláthatjuk, hogy ezek a szerkezetek is a Comrie által megállapított szabályszerűségek alapján épülnek fel. A logikai tárgy

instrumentalis *-l* raggal való jelölése ugyanis igen gyakori jelenség a vogul nyelvben². Előfordulhat cselekvő és szenvedő alakú igék mellett egyaránt.

Cselekvő alakok mellett:

- (6) *Lili- l am lāwi- än- ém.*
lélek-INSTR én-NOM mond-TR, PL-VXSG1
'lelket majd én rendelek beléjük. (VNGY I. 130))

Szenvedő alakok mellett:

- (7) *Numi-Tārem jā yē-mēn- nē pī y-él maj-wā- sēmēn.*
N.-T. apa- PXDU1-LAT fiú- INSTR ad- PASS-PT, VXDU1
'N. apánk fiúval ajándékozott meg bennünket.' (VNGY I. 137)

A vogul tárgyjelöléssel foglalkozó szakirodalomban többféle nézet jelent meg az instrumentalis *-l* rag tárgyjelölő funkciójával kapcsolatban. Munkácsi (1894: 263) és Kálmán (VNGY IV/2: 230) *-l* ragos tárgyról beszélnek. Beke Ödön (1905: 56) szintén tárgynak tartja ezt a bővítményt, és magyarázatot próbál adni kialakulására is: „Van-nak olyan igék, a melyek mellett az eszköz egyúttal tárgya is a cselekvésnek; pl. vmivel megajándékoz és vmit ajándékoz, dob, áldoz, stb. Ezek eszköz volta a szenvedő szerkezetben még eléggé érezhető, de a cselekvőben inkább tárgyat fejez ki. Ezek analógiájára azután oly igék cselekvő alakjával is *-l* ragos tárgy áll, melyeket eszköznek egyáltalán nem lehet venni, gyakran még a szenvedőben sem.”

Rombandeeva (1962: 238, 244, 249) szintén instrumentálisban álló tárgynak tartja, funkciója szerinte alanyi ragozású ige mellett a konkretizálás, a tárgy kiemelése a lehetséges egyéb tárgyak közül. Tárgyas ragozású ige mellett szintén a kiemelés a funkciója, akkor használatos, ha először történik említés a tárgyról. Szennvedő igék esetén ugyanolyan funkciója van, mint a tárgyas ragozású igék mellett. Nem valószínű

² Ez a jelenség a vogulhoz legközelebb álló rokon nyelvben, az osztjákban is megvan:

1. *(lō y) mānā wīkā jantəs*

'(ő) nekem kabátot varrt' (Honti 1984: 96)

2. *(lō y) mānt wīkātə jantəs.*

tkp. '(ő) engem kabáttal varrt' (Honti 1984: 96)

A kétféle kifejezési lehetőség különbségét Honti László a következőképpen magyarázza: „... a határozóragos főnév által jelölt tárgy az activ mondat tárgya, illetve a passiv mondat alanya által jelölt személy tulajdonába kerül a cselekvés eredményeként (1.), míg a másik típusban (2.) nem feltétlenül. A szituáció ilyen kevésbé konkrét kifejezésére keleten és délen az instructivus, északon pedig az ezen casus szerepét átvéő locativus szolgál.” (Honti 1984: 96)

azonban, hogy a tárgyas igeragozás és az accusativusragok mellett még más eszközökre is szükség lenne a tárgy kiemelésére.

Lavotha (1953) részleges tárgynak minősíti ezt a mondatrészt, szerinte a magyar szemlélet alapján nem magyarázható.

Ulla-Maija Kulonen szintén a vogul gondolkodás eltérő szemléletére alapozva magyarázza e jelenséget (1991: 261). Szerinte az obi-ugor nyelvekben az élőlények, különösen az ember nemcsak mint az emberi beszéd leggyakoribb tárgya játszik központi szerepet, de lehetőség van arra, hogy grammatikailag is központi helyet kapjon. Az olyan mondatokban, melyekben az állítmány szerepét betöltő igének három kötelező bővítménye van (a szubjektum, az objektum és a fogadó, vagy címzett), pl. *én halat adok neked*, lehetséges az ilyen átalakítás: **én hallal adlak téged*. A mondatban a tárgy központibb szerepet játszik, mint a többi mondatrész, így tehát az ember grammatikailag is a legfontosabb helyet foglalja el.

Végül Liimola (1963: 47) és Wickman (1955) nem tárgynak, hanem egyértelműen határozónak tartja. Ehhez a nézethez csatlakozik Honti László is (1969), aki szerint az *-l* ragos alak legfeljebb logikailag fogható fel tárgyként (valószínűleg részleges tárgy, ahogyan Lavotha magyarázta), de grammatikailag mindenképpen határozónak kell tartani.

2.2.3. A tranzitív igékből képzett kauzatív igéket tartalmazó mondatokban van még egy harmadik kifejezési lehetőség is:

- (8) *nou näjäre'k- én täüt-e'l täi- t- él-*
te fejedelemség-PXSG2 tűz- INSTR eszik-KAUZ-TR,SG-
-ém
 VXSG1
 'a te fejedelemségedet tűzzel felégetem (tkp. megettetem)' (VNGY IV. 348.)

Ez a szerkezet hasonlít leginkább a magyar műveltető szerkezetekre. A mondat alanya nincs kitéve, az egyes szám első személyű igei személyrag utal rá. Az eszköző alany instrumentálisban áll: *täüt-e'l* 'tűzzel', az alapige tárgya pedig megmaradt tárgyesetben. Bár a tavidai nyelvjárásban van accusativus rag, ez itt nincs kitéve, mert a birtokos személyragok után a tárgyrág e nyelvjárásban is elhagyható. Ez a fajta szerkezet azonban valószínűleg jóval ritkább, egyetlen példát találtam rá a tavidai nyelvjárásban. Az 'etet' és 'itat' jelentésű igék mellett ugyan gyakran fordul elő instrumentálisban álló bővítmény, ez inkább eszközhatározói jelentésű, hiszen az előző mondatban „a tűz eszi meg a fejedelemséget”, míg a következő példában a bárány eszi meg a fűvet:

- (9) *taw pāla pum-əl ti- tti*
 ő-NOM bárány-NOM fű- INSTR eszik-KAUZ,VXSG3
 'Ő fűvel eteti a bérányt.' (Rombandeeva 1979: 90)

2.3. A műveltető igék szenvedő alakban is megtalálhatók a vogulban, ilyenkor a következő szerkezetek lehetségesek:

- (10) *kūšaj- uw- n χāp kāwrił ōjka-n*
 házigazda-PXPL1-LAT csónak-NOM Gavril apó- LAT
ōχt- apt- ūwe- s
 kátrányoz-KAUZ-PASS-PT,VXSG3
 'házigazdánk Gavril apóval kátrányoztatta be a csónakot.'
 (Rombandeeva 1979: 61)

A mondat állítmánya az *ōχtaptūwes* szenvedő alakú műveltető ige (-pt: műveltető képző, -we: a szenvedő ige képzője). A grammatikai alany, a *χāp*, nominativusban áll. A szenvedő szerkezet agensét lativus fejezi ki a vogulban (Kálmán 1976: 42), azaz ugyanaz az eset, amelyben az eszközlő alany áll.

Mivel a kezdeményező alanyt és az eszközlő alanyt azonos eset fejezi ki, itt is a szórend dönti el, hogyan kell a mondatot értelmezni. Az alany és az állítmány egyeztetése itt nem ad támpontot az értelmezéshez, mert az állítmányt a grammatikai alannyal kell egyeztetni, és nem a kezdeményező alannyal.

Szenvedő alakú műveltető ige mellett is lehetséges a direkt tárgy instrumentálissal való kifejezése:

- (11) *puwlən kōl-əl māχum-ət- n nāstēkwa taw*
 fürdő ház-INSTR ember- PL-LAT Násztja néni-NOM ő-NOM
pālt-əlt- āwe- s
 fűt- KAUZ-PASS-PT,VXSG3
 'Az emberek Násztja nénivel fűtették be a fürdőt.' (Rombandeeva 1979: 85)

A mondat grammatikai alanya ebben a szerkezetben az eszközlő alany lesz, ez áll nominativusban (*nāstēkwa*). A kezdeményező alany, a szenvedő szerkezet agense (*māχumətn*) lativusba kerül, a bázisige tárgya pedig instrumentálisba (*puwlən kōləl*). Az állítmányt itt is a grammatikai alannyal, azaz az eszközlő alannyal kell egyeztetni.

Tehát a szenvedő alakú műveltető igék mellett is hasonló szerkezetek figyelhetők meg, mint a cselekvő igék mellett. Az eszközlő alany esete (az, hogy mi lesz a

mondat grammatikai alanya) továbbra is attól függ, milyen esetben áll a bázisige direkt tárgya.

Comrie szerint az uráli nyelvek jellemző sajátossága az, hogy ha egy mondaton belül szerepel alany és direkt tárgy, akkor ezek különbségét valamilyen módon jelzik (Comrie 1975). Valószínű, hogy az alany és a direkt tárgy megkülönböztetésére irányuló törekvés a műveltető szerkezetekben az eszközlő alany és a bázisige direkt tárgyának megkülönböztetésében jelentkezik, hiszen mind az eszközlő alany (10), mind a direkt tárgy (4) esete egybeeshet a kezdeményező alany esetével, de olyan szerkezet nem fordult elő, amelyben az eszközlő alany és a direkt tárgy esete egyezett volna meg.

2.4. Többszörös műveltetés esetén (azaz ha az alany nem maga csináltat valamit az eszközlő alannal, hanem valaki által, valaki segítségével) a második eszközlő alany kifejezésére ismét többféle lehetőséget találunk. Rombandeewa két lehetőséget említ (1962: 239-240), mind a kettőben névutó fejezi ki a második eszközlő alanyt:

- (12) *Ira Kātja jot āyi sup- il jūnti- ltapt-*
 Ira-NOM Kátya -val lány-NOM ruha-INSTR varr- KAUZ-
 -as
 VXSG3

'Ira Kátya által ruhát varratott a lánnyal.' (Rombandeewa 1962: 239)

- (13) *Ira Kātja xosit āyi sup- il*
 Ira-NOM Kátya köszönhetően lány-NOM ruha-INSTR
 jūnt-ilt- as
 varr-KAUZ-PT, VXSG3

'Ira Kátyának köszönhetően ruhát varratott a lánnyal.' (Rombandeewa 1962: 240)

A *jot* névutó társhatározói jelentésű. A *xosit* névutó jelentése 'vmi mentén, vmi hosszában'. A 'valaki útján, által, segítségével' jelentésű névutót *xāsitél* alakban találtam meg (WogWört 111a).

A Rombandeewánál megtalálható két névutón kívül egyéb, a második eszközlő alanyt kifejező szerkezeteket is gyűjtöttem vogul adatközlőktől³. Ezek közül az egyik az ablativusrag, a többi pedig szintén névutó.

³ 1992. tavaszán a finnugor tanszék vendége volt két vogul nemzetiségű lány: Albina Romanovna Sztanyiszlavce, 27 éves, Hanti-Manszijszkban él, és Marina Andrejevna Hatanyeva, 26 éves, Szarapaulban él.

- (14) *Semjon ēkwa-ni/ Rima-n kostjum jūnt- i/lt- as.*
 Szemjon nő- ABL Rima-LAT öltöny-NOM varr- KAUZ-PT,VXSG3
 'Szemjon a felesége által Rimával öltönyt varrat.'

Az ablativusrag hasonló funkciója a magyar nyelvben is megfigyelhető, gondoljunk például az olyan szerkezetekre, mint az *elküldöm tőle ezt a levelet*. Ez a kifejezési mód ma már ritkán használatos, régiesnek, nyelvjárásiának tűnik.

- (15) *Marja-akw Sonja siri/ χahiistan χum-n nepak*
 Marja néni Szonya módján tanár- LAT kérvény-NOM
χass-i/lt- as.
 ír- KAUZ-PT,VXSG3
 'Marja néni Szonyán keresztül kérvényt íratott a tanárral.'

A *siri/* névutó jelentése: 'vmilyen módon, vmi módjára' (BalVahr 104a)

- (16) *Ira Katja ŋotmil- e- t āyi- n sup*
 Ira-NOM Kátya segítség-PXSG3-LOC lány-LAT ruha-NOM
junt- i/lt- as
 varr-KAUZ-PT,VXSG3
 'Ira Kátya segítségével ruhát varratott a lánnyal.'

A *ŋotmil* főnév jelentése 'segítség' (BalVahr 62b) (névutóként: *ŋotmil/* 'segítségével' BalVahr 62), az egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag van rajta: *-e* és a locativusrag: *-t* (tkp. 'segítségében').

Az, hogy a második eszközlő alany kifejezésének ilyen sokféle módja lehetséges, arra utalhat, hogy itt már nincsenek pontos szabályok. Elképzelhető az is, hogy egyéb kifejezési módok is vannak.

A második eszközlő alany megjelenése - mint a példákból is látható - már nem befolyásolja a mondatok felépítését, ezekben a mondatokban is a fentiekben már ismertetett szerkezetek találhatók meg.

3. Megállapítható tehát, hogy a vogul nyelv műveltető szerkezetei a Bernard Comrie által leírt szabályszerűségek alapján épülnek fel.

A szintaktikai funkciók Comrie által felállított hierarchiája a vogul nyelvre is érvényes, csak az ezeket kifejező grammatikai kategóriákban van különbség:

1. **alany:** nominativus
2. **direkt tárgy:** accusativus (az északi nyelvjárásokban szintaktikai eszközök fejezik ki: szórend, egyeztetés)

3. **indirekt tárgy:** lativus4. **egyéb bővítmények:** névutók (ablativus)

Tehát az eszközlő alany direkt tárgy pozícióba kerül akkor, ha a bázisigének nem volt tárgya, vagy pedig instrumentálisban álló határozóval kifejezett tárgya volt. Az eszközlő alany indirekt tárgy lesz akkor, ha a bázisigének direkt tárgy bővítménye volt (jelölt vagy jelöletlen tárgy). Ha pedig a direkt tárgy és az indirekt tárgy pozíciója is foglalt (többszörös műveltetés), akkor az eszközlő alany az egyéb bővítmények csoportjába kerül. A vogul nyelv is megerősíti azt a feltételezést, hogy az indirekt tárgy és az egyéb bővítmények már nem a hierarchia fokozatai, hanem egymás alternánsai, a vogulban is van olyan szerkezet, amelyben az indirekt tárgy pozíciója szabad, az eszközlő alany mégis instrumentálisban áll, azaz egyéb bővítmény (2.2.3.).

A direkt tárgy pozíciónak sajátos funkciója van, hangsúlyozza, kiemeli a mondanivaló szempontjából fontos mondatrészt, ezért lehetséges kétféle szerkezet a műveltető mondatokban (ez a kétféle megoldás a tárgyas szerkezetekben is megvan).

IRODALOM

- BalVahr = Balandin, A. N. – Vahruševa, M. P. 1958: *Mansijsko-russkij slovar'*, Leningrad, Gosudarstvennoe Učebno-Pedagogičeskoe Izdatel'stvo Ministerstva RSFSR.
- Beke Ödön 1905: A vogul határozók, *Nyelvtudományi Közlemények* 35, 71–100, 165–192.
- Comrie, Bernard 1975: Subjects and direct objects in Uralic languages: a functional explanation of case-marking systems, *Études Finno-ougriennes* 12, 5–17.
- 1976: The syntax of causative constructions: cross-language similarities and divergences, in Masayoshi Shibatani szerk.: *Syntax and semantics, vol. 6 (The grammar of causative constructions)*, New York, Academic Press, 261–313.
- 1981: *Language universals and linguistic typology*, Oxford, Basil Blackwell.
- 1985: Causative verb formation and other verb deriving morphology, in Timothy Shopen szerk.: *Language typology and syntactic description, vol. 3, Grammatical categories and the lexicon*, Cambridge, Cambridge University Press, 309–348.
- Hajdú Péter 1981: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, Budapest Tankönyvkiadó.
- Honti László 1969: A tárgy jelölése a vogul nyelv tavdai nyelvjárásában, *Nyelvtudományi Közlemények* 71, 113–121.
- 1975: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*, Budapest, Akadémiai.
- 1984: *Chrestomathia Ostiastica*, Budapest, Tankönyvkiadó.

- Kálmán Béla 1976: *Chrestomathia Vogulica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kulonen, Ulla – Maija 1991: Obinugrilaiset, in Johanna Laakso szerk.: *Uralilaiset kansat – Tietoa suomen sukukielistä ja niiden puhujista*, Porvoo – Helsinki – Juva, Werner Söderström Osakeyhtiö, 254–278.
- Lavotha Ödön 1953: A tárgy jelölése a mansiban, *Nyelvtudományi Közlemények* 54, 200–218.
- Liimola Matti 1963: *Zur historischen Formenlehre des Wogulischen I. Flexion der Nomina = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 127. sz., Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Munkácsi Bernát 1894: *A vogul nyelvjárások szóragszásukban ismertetve = Ugor Füzetek* 11., Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Rombandeeva, E. I. 1960: Kauzativnye formy mansijskogo glagola, in V. I. Cincius szerk.: *Učonye zapiski, tom 167*, Leningrad, Kafedra jazykov narodov Krajnogo Severa, 71–84.
- 1962: Kauzativnye glagoly v aktivnyh i passivnyh sintaksičeskikh konstrukcijah mansijskogo jazyka, in B. A. Serebrennikov szerk.: *Voprosy finno-ugorskogo jazykoznanija*, Moskva – Leningrad, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 236–256
- 1973: *Mansijskij (vogul'skij) jazyk*, Moskva, Nauka.
- 1979: *Sintaksis mansijskogo (vogul'skogo) jazyka*, Moskva, Nauka.
- Saksena, A. 1980: The affected agent, *Language* 56, 812–826.
- Szabó Dezső 1904: A vogul szóképzés, *Nyelvtudományi Közlemények* 34, 55–75, 217–235, 417–4.
- VNGy = Munkácsi Bernát 1892–1902, 1910–1921, 1893, 1896: *Vogul népköltési gyűjtemény I., II., III., IV.*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Wickman, B. 1955: *The form of the object in the Uralic languages*, Uppsala.
- WogWört = Munkácsi Bernát – Kálmán Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*, Budapest, Akadémiai.

Rövidítések:

ABL	ablativus	LAT	lativus
ACC	accusativus	LOC	locativus
ADESS	adessivus	NOM	nominativus
DIM	kicsinyítő képző	PASS	passzív
DT	direkt tárgy	PL	többes szám
DU	dualis	PT	múlt idő
FRE	gyakorító képző	PX	birtokos személyjel
INF	infinitivus	SG	egyes szám
INSTR	instrumentalis	TR	tárgyas ragozás
IT	indirekt tárgy	VX	igei személyrag
KAUZ	műveltető képző		

KAUSATIVE SUFFIXE UND KAUSATIVES GEFÜGE IM VOGULISCHEN

DOLOVAI DOROTTYA

Die Untersuchung des kausativen Gefüges ist schon lange eines der beliebtesten Themen komparativ-linguistischer Forschungen. Die Autorin stützt sich in erster Linie auf die Ergebnisse von Bernard Comrie. Das Ziel dieser Arbeit ist es, zu bestimmen, inwieweit die anhand der von Comrie untersuchten Sprachen von diesem festgestellten Gesetzmäßigkeiten für das Vogulische charakteristisch sind und ob die Untersuchung des Vogulischen neue Aspekte für die Typologie des kausativen Gefüges liefern kann.

Die Autorin gibt im ersten Teil eine Zusammenfassung der Feststellungen von Comrie über formale und semantische Merkmale des kausativen Gefüges sowie über die Zusammenhänge der kausativen Verben und der Valenz der Basisverben.

Den zweiten Teil der Arbeit bildet die Untersuchung kausativer Verben und Gefüge im Vogulischen. Die Autorin stellt die vogulischen Verbalsuffixe mit kausativer Bedeutung und die möglichen Typen des kausativen Gefüges anhand von Beispielsätzen dar, die aus vogulischen Grammatiken, Fökloretex ten und den Äu ßerungen muttersprachlicher Untersuchungspersonen zusammengestellt sind. Sie kommt bei der Analyse zu der Feststellung, daß die hypothetischen Gesetzmäßigkeiten von Comrie auf das Vogulische ebenfalls zutreffen. Die scheinbaren Abweichungen von diesen Regeln sind mit den Eigentümlichkeiten in der Markierung des Akkusativs in der vogulischen Sprache zu erklären.

ZÁRT KORPUSZOK ÉS PÓTKOMPETENCIA

FORGÁCS TAMÁS

Külföldi szakirodalmi munkákban egyre többször lehet az utóbbi időben találkozni olyan próbálkozásokkal, amelyek a modern nyelvészeti irányzatok vizsgálati módszereit próbálják felhasználni a diakrón kutatásokban. Ebben szerepe lehet annak az útkeresésnek is, amely a modern elméletek – főként a generatív grammatika és annak továbbfejlesztései – korlátainak felismerését és a beléjük vetett hit megrendülését követte (vö. Behrens 1989: 1, Szemerényi 1992: 11 kk.). Így próbálkozások történtek a generatív modell diakrón alkalmazására is (pl. King 1971 és Van de Velde 1971), de még inkább egyes strukturalista irányzatoknak, főként a valenciaelméletnek a történeti szövegek kutatásában való felhasználására (pl. Korhonen 1978, Greule 1982, Greule 1982a, Ágel 1988).

A történeti szövegek szinkrón írásbeli nyilatkozatok (utterance) véges számú halmazának, azaz korpusznak tekinthetők. A korpusz-fogalom bevezetésében és elméleti megalapozásában az amerikai strukturalizmus bloomfieldi irányzatának, ezen belül is főként Harrisnek vannak múlhatatlan érdemei. Noam Chomsky és követői ugyan elvetették a korpuszkutatást, mondván hogy a korpuszok szelektívek és akcidenálisak, ennél fogva alkalmatlanok az anyanyelvi beszélő-hallgató kompetenciájának mérésére és demonstrálására, mégis az utóbbi időben az figyelhető meg, hogy a korpuszok problematikája a nyelvészeti módszertani viták homlokterébe kerül. Elsősorban a szociolingvisztikai és a pragmatikai kutatások körében tapasztalható erős ellenállás azzal az irányzattal szemben, amely az intuíciót teszi meg a nyelvészeti kutatások egyedüli bázisának, azonban nyilvánvaló, hogy a nyelvtörténeti kutatások is a nyelvleírásnak azokhoz a területeihez tartoznak, ahol a kutató korpusz nélkül egész egyszerűen nem tud létezni. Ugyanakkor azonban – éppen a régi korok szövegeiben található nyilatkozatok véges száma miatt – elkerülhetetlen, hogy megvizsgáljuk ezeknek az elméleti státuszát a korpusz-elméletben és ezáltal tisztázzuk, mennyire alkalmasak régi korok nyelvállapotaiknak, azaz tkp. „holt nyelveknek” a leírására.

Ha a nyelvészeti elemzés egy korpuszon alapszik, akkor ez azt jelenti, hogy a kutató rendelkezik egy véges hosszúságú szöveggel, amelynek elsősorban két követelménynek kell megfelelnie: álljon lehetőleg nagyszámú nyilatkozatból, amelyek a vizsgált nyelvben valóban elhangzottak. (A textuális összefüggés nem feltétlen követelmény.) Coseriu (1975: 39) szerint feltételezhető, „hogy egy viszonylag nagy korpuszban már majdnem minden vagy minden megtalálható, ami a nyelvre jellemző [daß in einem ziemlich großen Corpus fast alles oder alles, was für die Sprache maßgebend ist, zu finden ist]”. A generativisták szemszögéből különös hangsúlyt kap azonban a korpuszok véges volta. Így Sitta 1971: 91 megjegyzi, hogy hosszabb korpuszok esetében is számolni kell azzal, hogy „nem minden adatolható, ami lehetséges [nicht alles, was

möglich ist, auch belegt ist]". Ennek olyan veszélyei lehetnek, hogy a rendszer egyes fontos területei nem is kerülnek be a vizsgálatba, illetve az adatolt, ennél fogva vizsgált területeken belül az adatok nem a tényleges viszonyokat tükrözik. Éppen ezért elkerülhetetlen, hogy ilyen vizsgálatok esetében átlépjük a korpuszok határát. Ez élő nyelvekből származó korpuszok esetében informátorok, azaz a vizsgált nyelvet kompetensen beszélő személyek bevonásával, kikérdezésével történhet.

A vizsgálatot végző kutató, az informátorok és a korpusz viszonyában Greule (1982: 71) három esetet különböztet meg:

1/ A kutató egyáltalán nem ismeri a vizsgált korpusz nyelvét. Ebben a – nyilvánvalóan ritka – esetben kezdettől fogva informátorokra van utalva, egyébként a vizsgálat a rejtvényfejtés jellegét ölti (gondoljunk csak régi feliratok, pl. egyiptomi hieroglifák megfejtésére).

2/ A kutató ismeri a vizsgált nyelvet, de maga nem kompetens beszélője (kompetenter Sprecher) annak. Ebben az esetben önállóan is képes a vizsgálatot végezni, ha azonban valamiben bizonytalan, ki tudja magát segíteni informátorok megkérdezése révén.

3/ A kutató maga is rendelkezik az adott nyelvi kompetenciával. Ez az eset a leggyakoribb a mai szinkrón leírások készítése során. Ebben az esetben a vizsgálatot végző személy tkp. önmaga informátora, bár korrektebb és objektívebb a vizsgálat, ha csupán első, de nem az egyetlen informátora.

A fenti három eset azonban csak élő nyelvek vizsgálata során lehetséges. Élő nyelvek korpuszait ezért Greule (1982: 72) „nyitott” korpuszoknak (offene Corpora) nevezi, ezekhez ugyanis elérhetők informátorok. „Holt” nyelvek korpuszainak, azaz a régibb korok nyelvi állapotát dokumentáló szövegeknek ezzel szemben a „zárt” korpusz (geschlossenenes Corpus) elnevezést adja (uo.). Ezek vizsgálata során sem informátorok nem állnak rendelkezésünkre, sem az elemzést végző kutató nem rendelkezik a korpusz nyelvi állapotának megfelelő kompetenciával. Ha azonban a mai magyar nyelvi kompetenciával rendelkező személy vizsgálja pl. a Müncheni Kódex szövegét, akkor feltételezhetjük, hogy legalábbis a fentebb 2/ pont alatt említett eset fennáll, azaz az elemzést végző kutató a középmagyar kor nyelvének és a mai magyar nyelvnek közvetlen (genetikus) rokonsága alapján a korpusz nyelvét legalábbis „ismeri”, anélkül, hogy azt kompetensen beszélné. Ez az ismeret ugyan nem elég a korpuszbeli nyelv teljes grammatikai leírásához, ugyanakkor viszont kellő alapot szolgáltat a vizsgálat megkezdéséhez.

Ahhoz azonban, hogy zárt korpuszok nyelvi leírása – ha nem is teljesen, de legalábbis megközelítően – olyan megbízható legyen, mint a nyitott korpuszoké, a vizsgálatot végző személynek törekednie kell arra, hogy minél közelebb kerüljön a korábban 3/ pont alatt jelzett állapothoz, amelyben nincs szükség informátorok bevo-

nására, mert ő maga is – csaknem – rendelkezik a korpuszbeli nyelvet illető kompetenciával. A nyelvész tehát rákényszerül arra, hogy kiépítse a saját „pótkompetenciáját” (Ersatzkompetenz). Ez ugyan nem éri el egészen a szöveg szerzőjének (aki „native speaker”) a kompetenciáját, ám a hosszan – több éven át – tartó, beható foglalkozás a korpusz nyelvvel lehetővé teszi egyfajta „secondary 'native intuition'” elsajátítását (Closs 1969: 369, idézi Ágel 1988: 18).

Hasonlóképpen fogalmaz Roger G. van de Velde is, aki behatóbban foglalkozik azzal a kérdéssel, miként lehet régibb korok nyelvi állapotait generatív-transzformációs alapon leírni. Szerinte az ilyen vizsgálatokban a szöveg szerzőinek ill. leíróinak ideális nyelvi kompetenciája (idealer Sprachkompetenz der Textschreiber) helyébe – kényszerűségből – a vizsgálatot végző nyelvész kompetenciáját kell léptetnünk. (Ez azonban nem lehet annak mai nyelvi kompetenciája, nagyon kell vigyáznunk arra, hogy ne vetítsük vissza mai nyelvi kompetenciánkat régibb korok nyelvi állapotára.)

Van de Velde 1971: 40 kk. szerint a kutató (der Deskribent) kompetenciáján belül négy kompetencia-típust kell elkülöníteni:

1/ *megértési kompetencia* (Verstehenskompetenz), azaz a vizsgált nyelvi anyag(ok) szemantikai-funkcionális megértése;

2/ *szövegkompetencia* (Textkompetenz), azaz a külső és belső szövegösszefüggés figyelembevétele;

3/ *filológiai kompetencia* (philologische Kompetenz), azaz a megértéshez szükséges paleográfiai, kultúr-, vallás- stb. történeti ismeretek, végül

4/ *pótkompetencia* (Ersatzkompetenz), azaz a nyelvi anyaggal való beható foglalkozás révén kialakított, másodlagos kompetencia.

Ezek közül az első kettőt tkp. összevonhatjuk, hiszen a megértést a szövegösszefüggés figyelembevételétől elég nehéz lenne elválasztani. Az így egyesített megértési kompetencia pedig a filológiai kompetenciával együtt inkább csak a pótkompetencia előfeltételének, korábbi fázisának, mintsem azzal egyenrangú típusnak tekinthető (vö. Greule 1982: 74. k.).

A régi szövegekkel való legbehatóbb foglalkozás, a legelmélyültebb filológiai felkészültség mellett is marad bizonyos hátránya a nyelvésznek a szöveg szerzőjével szemben: az ő (pót)kompetenciája nem kreatív, azaz nem képes végtelen számú új mondatot előállítani és megérteni. Igaz ugyan, hogy kísérletképpen ő is alkothat ilyeneket, de grammatikalitásukat nem tudja igazán megítélni, legfeljebb a korpuszokban előforduló példák alapján valószínűsítheti, hogy azok jó vagy rossz mondatok-e. Ezért a generatív elmélet alapján álló leírások számára tkp. még a pótkompetencia sem képes igazán adekvát bázist teremteni: „[...] der Beschreibende (hat) damit zu rechnen, daß es ihm nie möglich sein wird, die ihm nicht als Muttersprache vertraute Faktizität älterer Sprachstufen in Grammatikalitätsgraden oder in Akzeptabilitätsstufen so zu

charakterisieren, wie es ihm nach dem Ideal der transformationell-generativen Grammatik auf Grund seines Sprachvermögens für seine Muttersprache gelingen würde. [...] Auch im Bereich der Sprach- und Geistesbildung, der Welterschließung durch die (Mutter-)Sprache, der sprachlichen regelgebundenen Kreativität ist es nicht möglich, eine ältere Sprache in der *gleichen Weise* zu erfassen, wie sie von den ursprünglichen „native speakers“ beherrscht und verwendet wurde“ [a leírást végző személynek számolnia kell azzal, hogy sohasem fogja tudni régibb korok nyelvi tényeit grammatikalitási és akceptabilitási fokok szerint úgy jellemezni, mint ez számára a transzformációs-generatív nyelvtan ideálja szerint nyelvi tudása alapján anyanyelvét illetően sikerülne. [...] A nyelv- és gondolatalkítás, a világnak az (anya-)nyelven keresztül történő szemlélete és a nyelvi szabályszerűségekhez kötött kreativitás tekintetében sem lehetséges egy régibb nyelvet ugyanazon a módon feltárni, mint ahogyan azt az igazi „native speaker“-nek tudták és alkalmazták] (Van de Velde 1971: 49).

Egy strukturalista indíttatású vizsgálat azonban nem foglalkozik mondatok generálásával, csak a meglévő mondatok leírásával. Ebben az esetben – kiindulva a szöveg szerzőjének ideális kompetenciájából – minden előforduló szerkezetet és mondatot szükségszerűen grammatikálisnak fogadunk el (vö. Van de Velde 1971: 49, Greule 1982: 74).¹ A pótkompetenciának tehát már nem kell foglalkoznia a grammatikalitás kérdésével, feladata a megértésre és az ezzel összefüggő metanyelvi funkciókra (nyelvi struktúrák felismerése, helyes szegmentálása, nyelvi elemek helyes klasszifikálása stb.) korlátozódik. Ezeknek a kívánalmaknak azonban a kellően kidolgozott pótkompetencia túlnyomórészt eleget is tud tenni.

A pótkompetenciát azonban – mint említettük – először ki kell alakítani a kutatónak. Ez nem jelent mást, minthogy a lehető legjobban le kell dolgoznia azt a nyelvi és kulturális „deficitet“, ami a vizsgált anyagtól elválasztja. A pótkompetencia kialakítása hasonlít némiképp az idegennyelv-tanulásra (Zweitspracherwerb), de természetesen megkönnyíti a folyamatot, ha a „holt“ nyelv – mint a fent említett esetben is – a leírást végző személy anyanyelvének egy korábbi állapotát rögzíti, annak mintegy „történelmi variánsa“, mondhatnánk „historiolektusa“ (vö. Greule 1982: 75). (Ugyanakkor azonban ez egyben az az eset is, amikor a lehető legnagyobb a veszélye annak, hogy a deskribens a saját anyanyelvi kompetenciája alapján nyert intuícióját rávetíti az adott diakrón nyelvéllapokra, s ez esetleg hibás következtetésekhez vezet. Ennek elkerülése, s a kellő objektivitás megtartása szinte egyfajta „parancsolat“ kell legyen a vizsgálatot végző személy számára.)

¹ Kivéve a nyilvánvaló tévedések, másolási hibák eseteit. Pl. MünchK. 49 va, Márk XIII, 1.: *Mefte2 tē kenlēd mēl' kouēc v mel' raka* [oc. Hogy itt nem nominális állítmánnyal, hanem a *tekint* 'néz' ige felszólító módú alakjával van dolgunk, azt egyértelműen mutatja a latin megfelelő: *Magister, aspice quales lapides et quales structurae*.

A pótkompetencia kiépítése Ágel 1988: 18 k. szerint legalább három síkon zajlik:

a/ *nyelven kívüli síkon*: ez kb. az adott szöveg korához tartozó történelmi-szociokulturális háttér tanulmányozását jelenti a pontosabb megértés érdekében;

b/ *metanyelvi síkon*: ez a vonatkozó szakirodalommal, valamint történeti nyelvtanokkal (pl. A magyar nyelv történeti nyelvtana) és szótárakkal (esetünkben pl. TESz., Károly 1965, Szabó T. 1977 stb.) való foglalkozáson keresztül vezet a minél pontosabb szövegértelmezés felé;

c/ *nyelvi síkon*: a vizsgált szövegen túl minél több közel abból az időből származó szöveget (pl. Bécsi Kódex, Apor-kódex, Jordánszky-kódex, Döbrentei-kódex stb.) kell tanulmányozni. Ez különösen ritka, esetleg a korpuszban csak egyszer előforduló, ma már érthetetlennek tűnő alakok esetén – megkönnyíti, ill. néha egyáltalában lehetővé teszi a megértést, sőt esetleg szövegek közötti egybevetésekre is módot ad.

Összegezve a fent elmondottakat, azt hiszem, megállapíthatjuk, hogy a kelőképpen kialakított pótkompetencia valóban viszonylag megbízható és objektív bázist tud nyújtani régi korok korpuszainak strukturalista indíttatású, pl. az igevalencia szemszögéből való leírásához.

IRODALOM

- Ágel, Vilmos 1988: *Überlegungen zur Theorie und Methode der historisch-synchronen Valenzsyntax und Valenzlexikographie: mit einem Valenzlexikon zu den „Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439–1440)“*. *Lexicographica: Series Maior Bd. 25*, Tübingen, Niemeyer.
- Behrens, Leila 1989: *Textanalyse und Sprachwandel. Historische Syntax des Ungarischen: ein empirisches Modell. Europäische Hochschulschriften. Reihe XXI. Bd. 74*, Bern–Frankfurt am Main–Las Vegas, Lang.
- Closs, Elisabeth 1969: Diachronic syntax and generative grammar, in D. A. Reibel–S. A. Schane (szerk.): *Modern studies in English. Readings in transformational grammar*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Coseriu, Eugenio 1975: System, Norm und Rede, in Coseriu: *Sprachtheorie und allgemeine Sprachwissenschaft*, München, Fink.
- Greule, Albrecht 1982: *Valenz, Satz und Text. Syntaktische Untersuchungen zum Evangelienbuch Otfrieds von Weißenburg auf der Grundlage des Codex Vindobonensis*, München, Fink.
- Greule, Albrecht szerk. 1982a: *Valenztheorie und historische Sprachwissenschaft. Beiträge zur sprachgeschichtlichen Beschreibung des Deutschen*, Tübingen, Niemeyer (Reihe Germanistische Linguistik, Band 42.)

- Károly Sándor 1965: *A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban*, Budapest, Akadémiai.
- King, Robert D. 1971: *Historische Linguistik und generative Grammatik*. Übersetzt, eingeleitet und herausgegeben von Steffen Stelzer. *Schwerpunkte Linguistik und Kommunikationswissenschaft*. Bd. 5, Frankfurt am Main.
- Korhonen, Jarmo 1978: *Studien zu Dependenz, Valenz und Satzmodell. Teil II. Untersuchung anhand eines Luther-Textes*. *Europäische Hochschulschriften*. Bd. 271, Bern–Frankfurt am Main–Las Vegas, Lang.
- Sitta, Horst 1971: *Semanteme und Relationen. Zur Systematik der Inhaltssatzgefüge im Deutschen*, Frankfurt.
- Szabó T. Ádám szerk. 1977: *Der Münchner Kodex IV. Wortschatz mit vollständigem Wort- und Formenverzeichnis*, Wiesbaden.
- Szemerényi Oszvald 1992: A modern nyelvtudomány fejlődésének a nyelvstruktúrában rejlő rugói, *Magyar Nyelv* 88, 1–13.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Van de Velde, Roger G. 1971: *Zur Grundlegung einer linguistischen Methodik. Gezeigt am Beispiel der altfriesischen Syntax*. *Commentationes Societatis Linguisticae Europae IV*, München.

GESCHLOSSENE CORPORA UND ERSATZKOMPETENZ TAMÁS FORGÁCS

In der neueren Sprachwissenschaft gibt es immer mehr Versuche, Methoden der – meist auf die Synchronie gerichteten – modernen Forschungsrichtungen (strukturalistische und generative Grammatiken) auch diachron einzusetzen. So gibt es Versuche für die diachrone Anwendung des generativen Modells, noch mehr kommt aber die Valenztheorie für die Erforschung der grundlegenden Satzstrukturen bzw. Satzmodelle historischer Sprachstufen zum Einsatz.

Wegen der Exaktheit solcher Untersuchungen muß aber die Problematik gründlich unter die Lupe genommen werden, wie und in welchem Maße gewisse Handicaps der diachronen Analyse gegenüber der synchronen bewältigt werden können. Zum einen ist hier die Frage der sog. geschlossenen Corpora, zu denen keine Informanten zu erreichen sind, zu untersuchen, zum anderen – in unmittelbarem Zusammenhang damit – die Frage der Kompetenz, die in diesem Falle nur eine – vom Deskribenten aufgebaute – Ersatzkompetenz sein kann.

Der Autor faßt in seiner Arbeit diese Problematik zusammen und stellt auch die Lösungsversuche vor, die in der Literatur zu finden sind.

BUDENZ JÓZSEF A KALEVALÁRÓL

Közzéteszik:

HAJDÚ PÉTER – LIISA RUMOHR-NORIO – VIJO TERVONEN

I.

A jelen közlés története összefügg Viljo Tervonen tudománytörténeti kutatásaival, melyek finn és magyar kutatók múlt századi kapcsolatainak feltárására irányultak (l. pl. Tervonen 1987, 1989). E kutatás közben talált rá V. Tervonen az MTA kéziratárában Budenz Józsefnek egy német nyelvű kéziratára, amely a Kalevalával, ill. a Kalevala Collan által készített svéd és Barna Ferdinándtól származó magyar fordításával foglalkozik. A nehezen olvasható kézitról fénymásolat készült, ezt V. Tervonen elküldte L. Rumohr-Norionak, a kielii egyetem finn lektorának, aki a kézírást legépelte. Ezek az anyagok V. Tervonen megjegyzéseivel 1993-ban jutottak el Hajdú Péterhez, aki a legévelt szöveg hiányait megpróbálta kiegészíteni, ill. a megfejtetlen német rövidítéseket értelmezni, s ezután elkészítette a német szöveg magyar fordítását, valamint egy kísérő tanulmányt, melyet kiegészítésül szánunk ehhez az érdekes tudománytörténeti dokumentumhoz. A teljes kézirat utoljára Kéri Henrikhez került lektorálás végett. Neki köszönhető, hogy a német szöveg végülis teljes egészében rekonstruálható lett: a kétszer is leírt szövegben – az eredetivel történt összehasonlítás után – sok helyütt elfogadhatóbb olvasatot javasolt és a magyar fordítás egyes részeihez is értékes megjegyzéseket fűzött. Hasznos közreműködését ezúton is köszönjük.

II. A német szöveg

„Die große Epik ist eine seltene Gunst, die nur wenigen vom Schicksal begünstigten Völkern zuteil ward” – sagt Steintal in seiner geistvollen Abhandlung über das Epos, in welcher er die Bedingungen entwickelt, von deren Zusammenwirken die Entstehung einer reichgegliederten, aber den innern einheitlichen Zusammenhang wahren den epischen Volksdichtung abhängt. Die Finnen gehören zu diesen bevorzugten Völkern; ihnen war es vergönnt, noch in letzter Stunde für die Reste einer schon im Aussterben begriffenen Volksepik Sammler zu finden, und ein Diaskeuast wie Lönnrot vermochte noch die den gesammelten Gesängen innewohnende Einheit erkennend ein Epos zusammenzufügen, das nun unter dem Namen „Kalevala” mit Recht als das κτήμα εἰς αἰεί der finnischen Nation gilt.

Doch ist diese Erhaltung der finnischen Volksepik und vor allem die Entfaltung derselben zum großen organischen Epos, außer der glücklich entwickelten poetischen Begabung des finnischen Volkes, wesentlich dem Mythenschatze zu verdanken, der den Finnen als Erbschaft aus ihrem mit anderen ugrischen stammverwandten Völkern gemeinsamen Vorleben überkommen war, und als zunächst für ihre

sich entwickelnde Dichtertätigkeit der lebendig die Volksseele erfüllende Stoff wurde. Wie sehr auch das heutige finnische Epos sich als Heldendichtung darstellt, welche sich um den Kampf der als finnische Nationalhelden betrachteten Kalevala-Söhne mit einem Volke im Nordlande (*Pohja, Pohjola*) dreht, (wie dies auch der finnische Runensänger selbst ganz richtig mit dem Namen Geschlechts- oder Stammeslied */suku-virsi/* anzeigt, das er sich zu singen anschickt), – so ist doch der Hintergrund dieser Dichtung, noch in ihrer heutigen Gestalt, durchweg aus Mythos gewebt und ihre Hauptpersonen selbst (*Väinämöinen, Ilmarinen, Lemminkäinen, Louhi*) erweisen sich bei näherem Zusehen leicht als verblaßte Göttergestalten, wie dies sich z. B. für *Ilmarinen (Ilmari)*, den kunstfertigen Himmelsschmied aus der Übereinstimmung seines Namens mit dem wotjakischen *inmar* „Gott“ (lautgesetzlich statt *ilmar*), oder für *Väinämöinen* aus der bedeutenden Rolle ergibt, die ihm noch das Kalevala bei Schöpfung und Kultivierung der Erde zuteilt. Es kann danach kaum zweifelhaft sein, daß die finnische Epik in ihrer ersten Periode vorwiegend die ugrischen Göttermythen zum Gegenstand hatte, die ihrem Inhalte nach ein zusammenhängendes System der Welt- und Naturanschauung bildend, hiemit von selbst die Dichtung zur Verknüpfung von Einzelstoffen hinleiteten und ihr das Streben nach innerer Einheit mitteilten. Ohne diese, ihrem ursprünglichen Stoffe schon eigentlich innewohnende Zusammengehörigkeit vieler Glieder wäre die finnische Epik, in Ermangelung geschichtlich bedeutender Lebensverhältnisse des sie tragenden Volkes, wohl schwerlich dazu gekommen, gelegentliche Raubzüge kleiner Nachbarstämme, Brautfahrten, respektive Entführungen zur Schöpfung von Gesängen zu benutzen, die das gesamte Volksbewußtsein mächtig anregen konnten; sie wäre da sicher bei einzelnen historischen Liedern stehen geblieben, wie deren historischen Fakta anknüpfend daneben auch mehrere entstanden sind, ohne je weiter miteinander in Zusammenhang zu kommen (cf. in Kanteletar, Buch III.). Wir haben aber für die Annahme, daß die finnische Epik wesentlich von ugrischer Mythendichtung ausgegangen sei, sogar noch positiven Anhalt an den Sagen eines anderen ugrischen Volkes, das wohl die bedeutendsten Überreste der alten ugrischen Mythentradition gerettet hat. Bei den Wogulen hat sich unter anderen eine Erdschöpfungssage (*mâ kulitem majt*) erhalten, deren ursprüngliche Identität mit der im Kalevala auftretenden, durch Übereinstimmung einzelner spezieller Züge, augenfällig wird; hier wird die Schöpfung durch *Ilmatar* (Luft-, Himmelstocher) und ihren Sohn *Väinämöinen* bewerkstelligt, dort durch *Elmipi* (Luftsohn), der im Übrigen einen großen Teil der Rolle *Väinämöinens* im Kalevala zu spielen hat. Denselben Stoffe handelt aber auch im wogulischen Lied (*éri*), das freilich nur fragmentarisch erhalten ist. Diese stoffliche Übereinstimmung der Kalevalapartie mit wogulischen Sagen und Gesängen (neben welcher wohl jetzt noch auf den Bärenkult bezüglich Gesänge des Kalevala und des Wogulischen hingewiesen werden darf), zeigt zur Genüge, daß beginnende finnische Epik es jedenfalls mit ererbten ugrischen Stoffen zu tun hatte, ja

man darf noch einen Schritt weiter gehen und behaupten, daß schon eine gewisse poetische Form der gemeinsamen ugrischen Periode angehört. Daß speziell unter allen ugrischen Völkern jedoch nur die Finnen es in der dichterischen Behandlung der alten Stoffe bis zur Entwicklung der lebendigsten Volksepik gebracht haben, mag (abgesehen von ungünstigen äußeren Schicksalen, die andere ugrische Völker betroffen und faktisch auch um den Besitz ihres alten Mythenschatzes gebracht haben) vorzugsweise anregender Einwirkung der sangesreichen germanischen (skandinavischen) Völker zuzuschreiben sein, mit welchen die Finnen nach dem lautredenden Zeugnisse ihrer Sprache schon in frühen Jahrhunderten innige Berührungen gehabt haben (cf. über eine Schrift Thomsens, besprochen Academy 1870, No 14).

Dieser Einwirkung muß man wohl die Aufnahme einer festen regelmäßigen Versform zuschreiben, die, als dem finnischen Wortbau höchst angemessen, in der Volksdichtung zur ausschließlichen Anwendung kam; es hat aber, nach zahlreichen im Kalevala vorliegenden Indizien, auch eine stoffliche Beeinflussung des ererbten ugrischen Mythenschatzes stattgefunden, die denselben bereichernd und mit neuen Motiven belebend, die epische Ausspinnung desselben begünstigte. Letzteres darf uns umso weniger Wunder nehmen, als wir sehen, wie selbst Partien des neugepredigten (und wohl noch nicht gehörig verdauten) christlichen Evangeliums in den Kreis der finnischen Epik einbezogen wurden (Geburt des Christuskindes von der Jungfrau Marjatta im 50. Gesang des Kalevala) und wie Väinämöinen sich mit einer Art biblischen Himmelfahrt von der Erde verabschiedet, seinem Finnenvolke zu Trost und Freude Gesang und Spiel zurücklassend.

Das teilweise Herabsinken des altugrischen Mythos zur finnischen Heldensage und die bedeutende Verdunkelung des noch im Kalevala erhaltenen Mythenstoffes ist, wie die analoge Erscheinung bei anderen Völkern, z. B. der Deutschen, einfach Folge der im fortschreitenden Volksleben sich ändernden und durch äußere Kultureinflüsse nur noch beschleunigten Welt- und Naturanschauung.

[Wenn wir so nach dem oben Gesagten in dem Kalevala genannten finnischen Nationalepos eigentlich eine Entwicklung aus altugrischer Mythentradition, befruchtet durch gleichartige germanische Sagendichtung, zu erkennen haben: so haben einigermaßen an diesem herrlichen Produkt der Volksdichtung auch die übrigen ugrischen Völker einen entfernten Anteil, insofern sie den ursprünglichen Stoff mitbereiten halfen, wenn er ihnen auch bis auf dürftige Indizien selbst verloren gegangen ist, und anderseits die germanischen, insbesondere Skandinaven, die denselben gedeihlich entwickeln halfen. Ein Grund mehr für beide, sich speziell für dieses Gedicht zu interessieren, und es sich in Übersetzungen anzueignen. Es ist in dieser Hinsicht ein interessantes Zusammentreffen, daß in jüngster Zeit dem einzigen ugrischen Volk, daher seiner Kulturstellung nach dazu berufen erscheint, den Magyaren, und auf der anderen Seite dem langjährigen germanischen Staats- und Kulturgenossen der Finnen, den Schweden das Kalevala in vollständiger, der Originalform sich anschließender

Übersetzung dargeboten wird: Barna F. und Collan. Man kommt von selbst zur Frage, wie sich nun zwei Sprachen das finnische Gedicht angeeignet haben, deren eine der finnischen formell verwandt einen viel engeren Anschluß an das Original vermuten läßt, während der anderen wieder ein langes Zusammenleben der Völker zustatten kommt, was immer eine gewisse Ausgleichung (Kongruenz) der Begriffe und mannigfache Übereinstimmung des Ausdrucks selbst zwischen nicht verwandten Sprachen hervorruft.]

Das „Kalevala“ genannte finnische Nationalepos, in welchem wir also nach dem oben Gesagten eine Entwicklung aus altugrischer Mythentradition, befruchtet durch gleichartige germanische Dichtung erkennen, ist uns in jüngster Zeit wieder in zwei, der Originalform sich anschließenden Übersetzungen geboten worden; einer schwedischen von K. Collan und einer magyarischen von F. Barna, welche letztere also einem ugrischen, dem finnischen verwandten Idiom angehört. Es läßt sich aber von vornherein vermuten, daß ein magyarischer Übersetzer des Kalevala dem eine den Sprachformen des Originals sich anschmiegende Sprache zu Gebote steht, eine nicht nur sinngetreuere, sondern auch namentlich gefühlswärmere Übersetzung geben müsse, als dies z. B. einem schwedischen möglich sei, der ein weniger formenvolles und überhaupt mehr zu kalter Verständigkeit entwickeltes indogermanisches Idiom zu handhaben hat.

Es bleibt also zu untersuchen, inwieweit die uns vorliegenden beiden Übersetzungen eine solche Vermutung faktisch bewahrheiten.

Betrachten wir zunächst die Leistung der beiden Übersetzungen in bezug auf sinnestreue Wiedergabe ihres Originals, so ist nicht zu vergessen, daß beide sich in denselben Fesseln des Metrums bewegen, unsere Forderung mithin keine absolute sein darf. Doch müssen wir, nach Vergleichung einer hinreichenden Zahl von Gesängen, behaupten, daß die magyarische Übersetzung Barnas in dieser Beziehung weit hinter der schwedischen Collans zurücksteht. Wir wollen hier von den selteneren Fällen absehen, wo der magyarische Übersetzer seinen Text mißverstanden hat (z. B. „wem ist die Tochter zur Last? | gewiß nicht der Mutter“ – statt: „wer sehnt sich nach der Tochter? | wer anders als die Mutter“, wobei das finnische *ikävä* falsch gefaßt wurde; oder 32,442 *'ha meglätod ötet itten'* „wenn du ihn hier erblickst“, sc. den Bären, statt „wenn du hörst, daß es ernst werden will“, wobei die Bedeutung *tosi* 'ernst' verkannt wurde; oder wenn der Übersetzer eine Verwechslung von finnischem *palja* 'Schmiedehammer' mit *palje* 'Blasebalg' passiert). Ebenso lassen sich zahlreiche allzu freie Abweichungen vom Wortsinn des Originals, wenn dieselben auch nicht grade den Zusammenhang stören, doch als unnötig, weil leicht vermeidbar erkennen.

In all diesen Fällen sehen wir die schwedische Übersetzung weit treuer dem Original anschließen; die freilich notgedrungenen freieren Abweichungen derselben sind in meisten mattere allgemeine Ausdrücke für spezielle, namentlich für Laut und Bewegung schildernde Verba, an denen das Finnische sehr reich ist. Von der Art ist z.

B. 31,322 *som ej tvenne vingar eger* „wer nicht 2 Flügel besitzt“, während das magyarische *két szárnyán nem szállhat-kelhet* dem Original (*kahen siiven siuotelle*) an Lebendigkeit des Ausdrucks kaum etwas nachgibt. Wir finden sogar, daß Herr Collan selbst in sehr schwierigen Fällen, eigentümlichen Bildungen des Finnischen gegenüber, dem Sinne völlig gerecht zu werden versteht; so. z. B. 31,101 /man sah, der Knabe werde heranwachsen/ *till båd mannamod och klokhet, till en verklig hjeltestyrka*, wo das finnische (*mieltyväksi, miestyväksi, oikein urostuvaksi*) wörtlich bedeutet „zu einem der verständig wird, der ein Mann wird, der in der Tat ein Held wird.“

Wenn also die magyarische Übersetzung, in bezug auf Sinnestreue, selbst wenn im Einzelnen noch vielfach mögliche Besserungen vorgenommen werden, die schwedische nicht zu übertreffen hoffen kann, so beweist dieser Umstand, daß eine Sprachverwandtschaft wie die des Magyarischen und Finnischen, die sich uns stofflich in der Identität von etwa 800 Stammwörtern darstellt, keinen besonderen Vorteil für den magyarischen Übersetzer ausmacht, der schließlich nichts damit gewinnt, daß er *kala* 'Fisch' mit *hal*, oder *elä* 'leben' mit *él* übersetzen kann, da ja das Hören und Lesen eines Gedichts mit sprachvergleichender Reflexion nichts zu tun hat.

Der magyarische Übersetzer hat sogar einigemale problematische Ansichten über Wortidentität höchst unpassend zu verwerten gesucht, z.B. für finnisch *saari* 'Insel' mit *sár-rét* (sumpfige Wiese, *sár* 'Kot') oder *talo* 'Haus und Hof (Bauernhof)' mit *telek* ('Grundstück, Hausstelle') übersetzend; auch veraltetes magyarisches *ük* 'Großmutter' ist unpassend für finnisches *eukko* in *luonnoneukko* was nur 'Mutter der Natur' sein will. – Diese Schwächen der magyarischen Übersetzung gegenüber darf wohl in Anschlag gebracht werden, daß das Schwedische sich schon seit langer Zeit in Übersetzung des Finnischen zu versuchen und zu üben hatte, und die Wechselbeziehungen schwedischen und finnischen Sprachlebens, wie sie durch den Verkehr der beiden Nationalitäten in Finnland gegeben sind, zu einer weit sicheren Feststellung der Bedeutungsäquivalente zwischen beiden Sprachen führen müßten. Speziell muß erwähnt werden, daß der schwedischen Übersetzung Collans wenigstens teilweise schon 2 andere Übersetzer vorgearbeitet haben, während die magyarische Barnas der erste Versuch dieser Art ist.

Der freilich schön dünkende Eindruck, den das Kalevala als Gedicht von formeller Seite macht, der freilich schwer zu definieren ist, wird einesteils durch die darin befolgte Versform, andernteils durch die eigentliche Sprachform des Finnischen bestimmt. Annähernde Wiedergabe desselben ist dem Übersetzer nur nach Maßgabe des in der Dichtung seines Volkes herrschenden Geschmackes, sowie von der Art und den Mitteln seiner Sprache verstatet. Die Wiedergabe betreffend ist nun hier das Magyarische dem Schwedischen gegenüber in entschiedenem Vorteil.

Das Versmaß des Kalevala, wie überhaupt der finnischen Volkspoesie, ist eine trochäische Dipodie, die dem trochäischen Falle des finnischen Wortbaues insofern

höchst angemessen ist, als sich die Hebungen des Verses meistens mit dem natürlichen Wortakzente decken. Als weiteres rhythmisches Moment tritt die sich im Finnischen ebenfalls sehr leicht ergebende Alliteration hinzu, die indessen nicht allzuängstlich gesucht wird. Die durchgängige Beobachtung von sinn gleichen Wiederholungsversen (Parallelismus, Sinnreim) bringt dabei sehr häufig dieselbe Wortendung an zwei oder mehrere Versenden, ohne daß ein eigentlicher Reim beabsichtigt wäre. Es ist dies schon ein Moment, das der finnischen Sprachform angehört. Diese, der Einsilbigkeit durchweg abhold, bezeichnet Begriffsmodifikation durchgängig und grammatische Beziehung überwiegend durch stetige Suffixe, die je nach Bedürfnis sich häufen, wobei wieder eine Variation der gleichlautenden Formen durch den Wechsel der zwiefachen Vokale, *a, o, u* und *ä, ö, y (ü)* eintritt. Dieser finnische Wortbau erzeugt in der Aufeinanderfolge der Parallelverse gewöhnlich noch mehr Gleichklang als der regelrechte Reim, und dieser wirkt dabei, als nicht von der begriffstragenden Stammessilbe getragen, mehr als ein rein sinnliches Element. Noch mehr häuft sich der Gleichklang, wenn sich (z.B. an Adjektiven und Substantiven) auch im Innern des Verses dieselbe Endung erscheint, z.B. in Versen wie die Folgenden: *korkeilta koivikoilta, | mataloilta haavikoilta*, oder: *lähteistä häilyistä, | heiluvista hetteistä*, oder: *näillä raukoilla rajoilla, | poloisilla Pohjan mailla*.

Die poetische Form des Kalevala, mit ihrem einfachen Tonfalle, dem Versparallelismus, der Alliteration und häufigen Gleichklängen von Wort- und Versenden, ist somit wesentlich für einen gleichmäßigen sanften Wellenschlag vergleichbaren Gedankengang geschaffen, der noch Raum hat für ein gewisses kindliches Ergötzen an den sprachlichen Klangreizen. Letzteres Moment ist namentlich unverkennbar in gelegentlichen Spielwörtern, die mit kleiner Variation dasselbe Wort wiederholen. – Diesem formellen Charakter des Kalevala gegenüber beschränkt sich die schwedische Übersetzung, auf die Alliteration verzichtend, auf Wiedergabe des trochäischen Tonfalles, und selbstverständlich des Versparallelismus; auch vom Reime hat sie abgesehen, der nicht ohne Beeinträchtigung der Sinnestreue wäre durchzuführen gewesen und ohnehin, als auf begriffliche Wortteile fallend, den bloßen Wortendungsreimen des Finnischen an Energie zu sehr überwogen hätte. Dafür hat aber die schwedische Übersetzung, als Ersatz der fallengelassenen rhythmischen Nebenmomente, den trochäischen Tonfall viel konsequenter und reiner hergestellt als das im Original selbst der Fall ist, wo unzählichmal falsche (nicht mit dem Wortakzent zusammenfallende) Trochäen zugelassen sind, und auch die Zäsur nicht sehr streng beobachtet wird (vgl. Verse wie 2, 67–70: *tulipa merestä tursas, | uros aalloista yleni; | tunki heinäsen tulehen, | ilmivalkean väkehen*).

Für den magyarischen Übersetzer konnte die Beibehaltung der trochäischen Dipodie umsoweniger einem Bedenken unterliegen, als dieses Versmaß auch vielfach in den ungarischen Volksliedern und speziell in erzählenden Gedichten zur Anwendung gekommen ist (wir erwähnen nur die schöne Szeklerballade *Kádár Kata* bei

Kriza, Vadrózsák No 2.; oder die Ballade *Molnár Anna*, ebenfalls aus Siebenbürgen, in der neuesten Sammlung magyarischer Volkspoesien der Kisfaludy Gesellschaft). Hiemit war dem Übersetzer sich noch weiter die volkstümliche Befolgung dieser Versform anzueignen, und durchweg den Reim oder wenigstens die statt dessen verstattete Assonanz anzuwenden. Umsomehr war dies erforderlich als im Magyarischen die Parallelverse des Kalevala, bei der ebenfalls suffigierenden Sprachform des Magyarischen, ohnehin in unzähligen Fällen von selbst ihren Endungsreim erhalten hätten, die dazwischen fallenden ungereimten Verspaare aber das einmal wachgerufene Ergötzen an wiederkehrendem Gleichklang empfindlich gestört hätten. Die Handhabung des trochäischen Tonfalls in der magyarischen Volkspoesie ist allerdings keine ganz strenge, obwohl der Wortakzent ebenso wie im Finnischen auf die erste, und Nebenakzent in der Regel auf die 3, 5-te Silbe fällt: störend wirkt hier oft der unvermeidliche Gebrauch eines tonlosen Vorsatzartikels (*az, a*), wohingegen im Schwedischen der suffigierte und oft keine eigene Silbe bildende Artikel jedenfalls das Einhalten des strengen trochäischen Tonfalls erleichtert. Der magyarische Übersetzer hat nun auch ganz nach Art den gleichmäßigen magyarischen Volksdichtungen, seine Versform gehandhabt, so daß in dieser Hinsicht das finnische Gedicht auf magyarische Hörer einen völlig anheimelnden Eindruck machen muß. Nur hier und da wären 2 aufeinanderfolgende falsche Trochäen zu vermeiden gewesen (z.B. *nem terülék a földre le*, oder: *halálát hogy s mint lelje meg*).

Außerdem ist es dem magyarischen Idiom verstattet, sich in sehr ausgedehntem Maße der finnischen Sprachform anzuschmiegen und so mit gleichen oder ähnlichen Mitteln den entsprechenden Gefühlseffekt zu erzielen. Wir machen hier, einzelne charakteristische Wortbildungen betreffend, auf die sehr häufig gebrauchten Frequentativ- und Momentanverba, sowie Diminutivformen der Nomina aufmerksam, die als wesentliche Momente für gemütlich ausmalenden, lebendig bewegten oder naiv kindlichen Ausdruck in Ansicht zu bringen sind. Wenn wir hier noch nachholend erwähnen, daß dem Magyarischen auch ein ziemlicher Vorrat von onomatopoetischen Verben zu Gebote steht, und daß ihm selbst die Naivität der Spielwörterbildung nicht völlig abhanden gekommen ist, so erhellt aus alledem, daß eine magyarische Übersetzung des Kalevala, über die treue Sinneswiedergabe hinaus, auch höchst annähernd alle Eigentümlichkeiten der Form dieser Dichtung, mit ihren Wirkungen auf das Gefühl des Hörers sich zu bemächtigen, und somit sich zur Stufe einer wirklichen Nachbildung erheben könne. Es überzeugt uns hievon bereits einigermaßen die gegenwärtige Übersetzung Barnas, die in gelungeneren Partien dem finnischen Original kaum verschieden anmutet.

III. Magyar fordítás

„A nagy epika oly ritka kegy, amely csak kevés kedvező sorsú népnek lett osztályrésze” – mondja Steinthal szellemes értekezésében az eposzról, amelyben kifejti azon feltételeket, melyek együttes érvényesülésétől függ egy erősen tagolt, de a belső szoros összetartozást megőrző epikus népköltészet létrejötte. A finnek e kivételes népekhez tartoznak: nekik megadatott, hogy még az utolsó órában a kihalóban lévő népi epika maradványainak gyűjtőire leljenek, és egy olyan rendszerező mint Lönnrot képes volt az egybegyűjtött énekekben rejlő egységet felismerve egy eposzt összeállítani, amely „Kalevala” néven joggal számít a finn nép örök kincsének (κτημα εις αιει).

A finn népi epika fennmaradása azonban, és mindenekelőtt annak nagy szerkesztő eposzá alakítása a finn nép szerencsésen kibontakozott költői adottságain kívül, főleg annak a mitológiai gazdagságnak köszönhető, melyet a finnek a mai finnugor népekkel közös előéletükből örökölték és amely azután a saját fejlődő költői tevékenységükben a népi lelket kifejező anyaggá vált. Bármennyire hősköteménynek mutatkozik is a mai finn eposz, amely a finn népi hősköl tekintett Kalevala-fiak és az Észak (*Pohja, Pohjola*) népe közötti harcról szól (amiképpen ezt a finn runo-énekes maga is joggal nevezi nemzetségi vagy törzsi éneknek /*suku-virsi*/, amikor énekébe fog), mégis e költészet háttere még mai formájában is mindenütt mítoszról van egybeszöve és főszereplői (*Väinämöinen, Ilmarinen, Lemminkäinen, Louhi*) közelebbről szemlélve könnyen minősíthetők kifakult isteni lényeknek, ahogyan ezt pl. *Ilmarinen*-nek (*Ilmari*) az ügyes égkovácsolónak neve mutatja a votják *inmar* 'isten' szóval való egyezése révén (hangtörvényszerűen *ilmar* helyett), vagy *Väinämöinen* esetében jelentős szerepéből adódik ez, melyet a Kalevala a föld megteremtésével és művelhetővé tételével reá oszt. Ezek után aligha lehet kétséges, hogy a finn epika első korszakában főként a finnugor isten-mítoszokból merített. Ezek tartalmukban összefüggő világ- és természetszemléleti rendszert alkotva a költészetet spontánul az egyedi anyagok összekapcsolódásához vezették és belső egység iránti törekvésre inspirálták. Ezek nélkül, az eredeti anyagban tulajdonképpen már benne lévő elemek összetartozása nélkül, a finn epika – a fenntartó nép történetileg jelentős életkörülményeinek hiányában – bajosan juthatott volna el addig, hogy kis szomszédos törzsek alkalmi rablóportyáit, nászmeneteket, illetve nő-rablásokat oly énekek megteremtésére hasznosítsa, melyek a teljes népiségtudatot erőteljesen tudták légyen gerjeszteni; bizonyára megmaradtak volna az egyes történeti énekeknél, ahogyan azok történeti tényeihez kapcsolódva mellettük még több új is kialakult, anélkül, hogy a továbbiakban egymással összefüggésben volnának (vö. Kan-teletar III. könyv).

Pozitív fogódzónk is van arra a feltevésre, hogy a finn epika lényegében a finnugor mitikus költészetből származik, mégpedig egy másik finnugor nép mondáiban, amely a régi finnugor mitológiai hagyomány legjelentékenyebb maradványait átmen-

tette korunknak. A voguloknál fennmaradt többek között egy a föld keletkezéséről szóló monda (*mâ kulitem majt*), amelynek azonossága a kalevalai földmondával egyes speciális vonások egyezése révén szembeszökő. Itt a teremtest *Ilmatar* (a levegő és az ég leánya) meg fia, *Väinämöinen* valósítja meg, amott *Elmipi* (lég-fi), aki egyébként a kalevalai *Väinämöinen* szerepének nagy részét is birtokolja. Ugyanezt az anyagot tárgyalja egy vogul ének is (*éri*), amely azonban csak töredékesen maradt fenn. A Kalevala-rész anyagi (tartalmi) egyezése a vogul mondákkal és énekekkel (melyek mellett utalni lehet a kalevalai és a vogul medvekultuszra is), elegendően mutatja, hogy a kezdeti finn epikának sok köze van örökölt finnugor anyagokhoz, sőt egy lépést tovább menve megállapítható, hogy a közös finnugor kor már rendelkezett bizonyos költészeti formával. Hogy egyébként valamennyi finnugor nép közül éppen a finnek fejlesztették tovább ezt az ősi anyagot a költői gyakorlatban a legelőbb népi epikává, az (eltekintve a többi finnugor népet ért kedvezőtlen külső körülményektől, melyek ténszerűen megfosztották őket régi mitológiai értékeiktől) főleg az énekekben gazdag germán (skandináv) népek ösztönző hatásának tulajdonítható, akikkel a finnek – nyelvük bizonyossága szerint – már a korai századokban szoros kapcsolatban voltak (vö. Thomsen egy írását, ism. *Academy* 1870, 14. sz.).¹

E hatásnak tulajdonítható bizonyosan a szabályos, szilárd versforma befogadása, amely a finn szóépítkezésnek maximálisan alkalmas módon a népköltészetben kizárólagos érvényre jutott. A Kalevalában található számos jel szerint azonban az átöröklött finnugor mitológiai anyagban is végbement tematikai befolyásolás, amely gazdagította am azt, új elemekkel élénkítette s ez az epikai meseszövének javára vált. Ez utóbbin annál kevésbé csodálkozhatunk, mert látjuk, hogyan vontak be részeket a finn epika körébe az újonnan hirdetett (és még kellően meg nem emésztett) keresztyén evangéliumból (a gyermek Jézus születése Szűz Marjattától a Kalevala 50. énekében), és hogyan búcsúzik *Väinämöinen* – egyféle bibliai mennybemenetel mintájára – finn népére örökítve az ének-játékot a vigasztalás és boldogulás forrásául.

Az ősfinnugor mítosz részleges beolvadása a finn hősi énekbe és a Kalevalában még megmaradt mitológiai anyag jelentős elhomályosodása – akárcsak a hasonló jelenség más népeknél, pl. a németeknél – egyszerű következménye annak a változó világ- és természeti szemléletnek, amelyet a fejlődő népeletben külső kulturális hatások gyorsítottak fel.

¹ Nyilván V. Thomsen (1869)-re, ill. e mű német változatára (Thomsen 1870) hivatkozik Budenz. Az 'Academy', ahol ismertették e művet, nem egészen érthető utalás. Schlachter-Ganschow (1979: Bd. II. 150) felsorolja a Thomsen könyvről megjelent recenziókat, a Budenz kéziratban említett 'Academy' azonban ezek között nem szerepel. Elképzelhető, hogy talán (?) Budenz maga ismertette volna szóban e könyvet az MTA felolvasó ülésén, de akkor érthetetlen az angolos íráskép... (HJP)

[Ha így a fentiek után a Kalevalának nevezett finn nemzeti eposzban voltaképpen az ősi finnugor mitológiai hagyomány továbbfejlődését ismerjük fel, melyet egy hozzá hasonlatos germán mondaköltészet termékenyített meg, akkor e csodás népköltészeti alkotásban a többi finnugor népnek is valamelyes távoli részesedése van, amennyiben ők is segédkeztek az eredeti anyag megteremtésében, mégha az náluk gyér nyomok kivételével feledésbe is merült, másrésről viszont része van benne germánoknak, különösen skandinávoknak, akik a továbbfejlesztésben hasznosan közreműködtek. Ez egy okkal több mindkettejüknek, hogy különösképpen érdeklődjenek e költemény iránt és hogy ezt fordítások révén is magukévá tehessék. Ilyen szempontból érdekes egybeesés, hogy legújabban az egyetlen finnugor nép, a magyarok, amely művelődési állapota alapján erre hívatottnak látszik és másfelől pedig a finnekkel hosszú időn át állami és kulturális együttesben élő germán svédek számára a Kalevala teljes, az eredetinek megfelelő fordítása elkészült: Barna F.-é és Collan-é. Magától adódik a kérdés, hogyan teszi magáévá a Kalevalát két nyelv, melyek közül az egyik a finn formális rokonaként sokkal könnyebb kötődést sejtet az eredetivel, míg a másik esetében a népek közötti hosszú együttélés jön kapóra, ami még a nem rokon nyelvek között is mindig a fogalmak kiegyenlítődését, a kifejezések sokrétű megegyezését indukálja.]

Az elmondottak szerint a Kalevala néven ismert finn nemzeti eposzban a finnugor mitológiai hagyomány fejlődésének eredményét látjuk, megtermékenyítve a hasonló jellegű germán költészettől. Ennek az eposznak az utóbbi időben két, az eredeti formához szorosan kapcsolódó fordítása jelent meg: K. Collan svéd és Barna F. magyar fordítása; utóbbi egy finnugor, tehát a finnel rokon nyelven. Eleve arra gondolhatunk, hogy a Kalevala magyar fordítója, aki az eredeti mű nyelvi formájához símuló nyelv birtokában van, nemcsak értelmileg hívebb, hanem érzelmekben is gazdagabb fordítást produkál, mint amire egy svéd képes, aki formákban kevésbé gazdag és általában a hűvös megértésre hajló indogermán idiómát használja.

Vizsgáljuk meg, ténylegesen mennyire igazolja a két fordítás előzetes vélekedésünket.

Ha a két fordító teljesítményét a szöveghűség szempontjából vizsgáljuk, nem feledhetjük, hogy mindkettő mozgásterét a metrum béklyói szabják meg, így abszolút értékű követelményt nem támaszthatunk. Elégséges számú énekanyag összehasonlítása után mégis azt kell megállapítanunk, hogy Barna magyar fordítása e tekintetben messze elmarad a svéd Collanétól. Itt most eltekintünk az olyan ritka esetektől, amikor a magyar fordító szövegét félreértette (pl. *Kinek teher a a lyánka?* | *Anyjának nem bizonyára* – ahelyett, hogy: „Ki vágyódik a leány után?, | Ki más, mint az anya”, ahol a fordító a finn *ikävä* szót értette félre; vagy 32: 422 *Ha meglátod őtet itten*, [t.i. a medvét], ahelyett, hogy: „Ha azt hallod, hogy a dolog komolyra fordul”, ahol a *tosi* ’komoly’ szó jelentését értelmelte rosszul; vagy amikor a fordító a finn *palja* ’pöröly’ szót a *palje* ’fújtató-val keveri össze.’) Ezen felül számos, az eredetitől túlságosan eltérő

jelentésértelmezésre hivatkozhatunk: ezek, ha a megértést nem is zavarják, de feleslegeseznek, könnyen elkerülhetőnek tarthatók.²

Mindezen esetekben a svéd fordítás sokkal hívebben követi az eredetit; a természetesen szükségszerű önkényes eltérések itt leginkább a különleges, hangot és mozgást jelentő igék – melyekben a finn nagyon gazdag – erőtlen általános visszaadásában rejlenek. Ilyen típusú pl. 31:322 *som ej tvenne vingar eger* „akinek nincsen két szárnya”, mellyel szemben a magyar *két szárnyán nem szállhat-kelhet* az eredeti műtől (*kahen siiven siuotelle*) a kifejezés élénkségében alig marad el. Gyakran úgy látjuk, hogy Collan úr nagyon nehéz esetekben, sajátságos szerkezetekben is ért ahhoz, hogy a helyes értelmezésnek megfeleljen, pl. 31:101 [látják, hogy a fiú meg fog nőni] *till båd mannamod och klokhet, till en verklig hjettestyrka*, ahol a finn *mieltyväksi, miestyväksi, oikein urostuvaksi* szó szerint ezt jelenti „annak, aki eszes lesz, férfi lesz, aki valóban hős lesz”.³

Ha a magyar fordítás szöveghűség dolgában a svéd fordítást aligha szárnyalhatja túl, mégha a részletekben sok lehetséges újításra sort is kerít, akkor ez a körülmény arra utal, hogy a magyar és a finn nyelv rokonsága, amely materiálisan kb. 800 tőszó egyezésében nyilvánul meg, nem különös előnye a magyar fordítónak, aki végül is semmit nem nyer azzal, hogy a *kala* szót *hal*-nak, vagy az *elä*-igét *él*-nek fordíthatja, mert egy ének hallgatásának és olvasásának semmi köze nincsen nyelvhasználati megfigyelésekhez. A magyar fordító néhányszor azonban nagyon oda nem illő szóazonosságot próbált alkalmazni, pl. a finn *saari* 'sziget' szót *sár-rét*-nek, vagy a finn *talo* 'ház' szót *telek*-nek fordítja; az elavult magyar *ük* sem illik a finn *eukko*-hoz ('öregasszony' – HP), a *luonnoneukko*-ban, amely 'a természetanyát' jelenti. A magyar fordításnak e gyengéivel szemben azonban számításba kell vennünk, hogy a svéd már hosszú ideje próbálkozott finn fordítással és gyakorolta azt, meg hogy a finn–svéd nyelvi kölcsönhatások, ahogyan azok a két nemzet érintkezésében Finnországban magától értetődően adva vannak, a jelentések egyenértékűségeinek megállapítása sokkal jobban érvényesült, érvényesülnie kellett mindkét nyelvben. Külön említendő, hogy Collan svéd fordítását legalábbis részben két másik fordító is előkészítette, míg Barna magyar fordítása az első ilyen kísérlet.

Azt a valóban szépnek mondható hatást, melyet a Kalevala költői alkotásként formai oldalról gyakorol, s mely tényleg nehezen definiálható, egyrészt a benne alkalmazott versforma, másrészt a finn nyelvi sajátosságok hozzák létre. Ennek megközelítő tolmácsolását a fordítónak csakis a népe költészetére jellemző ízlésmód, valamint a nyelvi eszközök és azok minősége teszik lehetővé.

² E példákra a IV. részben visszatérünk. – HP.

³ Barnánál ez így hangzik: *Jóslá hősnek, nagy eszűnek, | Őt valódi nagy embernek* – HP.

A Kalevala visszaadásában a magyarnak a svédvel szemben határozott előnye van. A Kalevala versmértéke, mint általában a finn népköltésé, trocheikus dipodia, amely a finn szóépítkezés trocheusi lejtésének igen jól megfelel, amennyiben a sor hangsúlyos szótagjai a természetes szóhangsúllyal egybeesnek. További ritmikai tényezőként járul ehhez a finnben ugyancsak könnyen megvalósuló alliteráció, amelyre persze nem törekszenek mindenáron. A gondolatismétlő sorokra (paralelizmusra, gondolatrímre) való rendszeres törekvés során igen gyakran két vagy több verssor végén ugyanaz a szóvég kerül elő, anélkül, hogy a rímalkotásra tudatosan törekedtek volna. Olyan mozzanat ez, amely a finn nyelvi alkatához hozzátartozik. Ez a nyelvi alkat a fogalmi módosításokat rendszeresen, a nyelvtani viszonyokat zömében szükség szerint halmozható szuffixumokkal jelöli (amely az egyszótagú nyelvektől teljesen idegen), s ezzel a hasonló hangzású formák újabb variációja következik be a magánhangzók két sorozatának változtathatósága szerint is (*a, o, u* és *ä, ö, y*). Ez a finn szóépítkezés a paralel sorok rendjében szokásosan több konszonanciát eredményez, mint a szabályos rím, és emellett inkább érzékleti-érzelmi hatása van, mert nem a fogalomhordozó tőszótag irányítja. Még inkább halmozódik az összhang, ha (pl. mellékneveknél és a főneveknél) a sor belsejében is ugyanaz a végződés jelenik meg, pl. az ilyen sorokban: *korkeilta koivikoilta, | mataloilta haavikoilta*, vagy: *lähtehistä häilyvistä, | heiluvista hettehistä*, vagy: *näillä raukoilla rajoilla, | poloisilla Pohjan mailla*. A Kalevala költői formája, egyszerű eső hanglejtésével, paralel soraival, alliterációival, a szó- és sorvégekben gyakori konszonáncaival így hát alapjában az egyenletesen csendes hullámverést idézi gondolatainkba, ahol helye van még a nyelvi hangeffektusokból adódó gyermeki derűnek is. Az utóbbi tényező főként játszi szavak alkalmi használatában ismerhető fel, amikor ugyanazon szó némi változtatással megismétlődik.

A Kalevala esetén formai jellegével szemben a svéd fordítás, az alliterációról lemondva, a trocheusi lejtésnek és természetesen a paralelizmusoknak a visszaadására törekszik. A rímről is lemondott, mert azt csak az értelmi hűség rovására lehetett volna alkalmazni, és fogalmi szórészekre esve a finn pusztá szóvég-rímeket energiában felülmúlta volna. A svéd fordítás ezért az elhagyott ritmikai mellékkörülmények pótlásaként sokkal következetesebben és tisztábban teremtette meg a trocheusi lejtést mint a finn eredeti, melyben számtalan esetben hamis (a szóhangsúllyal meg nem egyező) trocheusok is meg vannak engedve, sőt a cezúra sincs szigorúan betartva (pl. a 2:67–70 sorokban: *tulipa merestä tursas, | uros aalloista yleni; | tunki heinäsen tulehen, | ilmivalkean väkehen*).

A magyar fordítónak a trocheikus dipodia megtartása annál kevesebb gondot okozhatott, mert ez a versmérték gyakori a magyar népdalokban és különösen az elbeszélő költeményekben (csak megemlítjük a Kriza Vadrózsák 2. sz. alatti *Kádár Kata* c. szép székely balladát; vagy az ugyancsak erdélyi *Mohnár Annát* a Kisfaludy Társaság legújabb magyar népköltészeti gyűjteményében). Ez a fordító feladatává tette, hogy elsajátítsa ezt a népszerű versformát és alkalmazza a rímet vagy legalábbis az azt

pótló asszonánciát. Annál inkább megkövetelhető volt ez, mert a magyarban a Kalevala páros sorai, a magyar is szuffigáló nyelv lévén, számos esetben egyébként maguktól is megteremtették volna a végrímet, a közjük eső rímtelen sorpárok pedig az ismétlődő konszonancia egyszer előidézett báját érezhetően zavarták volna. A trocheus alkalmazása a magyar népköltészetben mindenesetre nem szigorú követelmény, bár a szóhangsúly ugyanúgy az első szótagra esik mint a finnben, a mellékhangsúly pedig a harmadikra, ötödikre. Zavarólag hat azonban a hangsúlytalan határozott névelő (*az, a*) elkerülhetetlen használata, ezzel szemben a svédben a gyakran nem is szótagalkotó végartikulus a szigorú trocheikus lejtés megtartását könnyíti. A magyar fordító tehát a hasonló jellegű magyar népköltészet módján kezelte a versformát, úgy hogy e tekintetben a finn költemény a magyar hallgatóra teljesen otthonos benyomást tesz. Csak itt-ott lehetett volna elkerülni két egymást követő szabálytalan trocheust (pl. *nem terület a földre le*, vagy: *halálát hogy s mint lelje meg*).

A magyar lehetővé teszi továbbá a finn nyelvi formához való nagyfokú idomulást és ekképp azonos vagy hasonló eszközökkel a megfelelő érzelmi hatás elérését. Egyes jellemző szóképzéseket illetően a nagyon gyakori frekventatív és momentán igékre, valamint a névszók kicsinyítőképzős alakjaira hívjuk föl itt a figyelmet, melyek fontos elemek az otthoniasra színezett, elevenen sikló vagy gyermeki naivitású kifejezés visszaadására. Ha még pótlólag azt is megemlítjük, hogy a magyarban is tekintélyes mennyiségű onomatopoétikus ige használatos és hogy a játszi szóképzés természetessége itt sem kallódott el, akkor mindebből kiderül, hogy a Kalevala magyar fordítása a mondanivaló hű megjelenítésén kívül, e költemény formai sajátosságait is – a hallgatóra gyakorolt érzelmi hatásaival együtt – a legjobb megközelítésben birtokolhatja és ezzel az igazi utánköltés fokára emelkedhet. Erről győz meg bennünket némiképpen máris Barna jelen fordítása, amely sikerültebb részeiben a finn eredetitől szerintünk alig különbözik.

IV. Megjegyzések Budenz kéziratához

'A múlt magyar tudósai' sorozatban 1991-ben jelent meg Domokos Péter hiánytpótló kismonográfiája Barna Ferdinándról, a szerinte elfelejtett, szerintünk inkább talonba tett magyar kutatóról. Ígéretesnek tartjuk, hogy a szerző e kötetke hasábjain a Barna Ferdinandra vonatkozó korábbi megállapításainak jó részét – újabb források alapján – visszavonja. A visszavonás stílusára, retorikájára vagy éppenséggel etikájára nem érdemes kitérni. Egy érdemi passzusát mégis idéznünk kell, ahol ugyanis (Domokos 1991: 71. lap) azt kérdezi: „...miért vált rövid időn belül kellestlenné, elutasítóvá Barnával szemben Budenz?”. A választ is olvashatjuk ekképp: „Meglehetősen elmarasztaló kritikáját Barna fordításáról [mármint Kalevala fordításáról] – egyelőre – csak német nyelvű kéziratából ismerjük.” E német nyelvű kézirat tartalmáról azonban nem tájékoztatja az olvasót (a 81. lapon sem). Nos, az általa említett német nyelvű

kéziratot mi most a fentiekben közreadtuk, a németül nem tudók kedvéért magyar fordításban is.

A kézirat az MTA Kézirattárában található Nyelvtud. 4° 135/5 számon. Ez a kéziratköteg három egységből áll és vélhetőleg összefügghet azzal, hogy Budenz egy időben egyetemi előadás formájában is foglalkozott a finn eposzsal (l. Lakó 1980: 209). A 135/5a rész csak félig-meddig kézirat: a Kalevala Barnától fordított 29–36. runói találhatók itt nyomtatott, de kötetlen ívekben (krúdákban) Budenz kéziratos jegyzeteivel. A 135/5b a Kalevalára vonatkozó nyelvtani észrevételeket és különféle interpretációkat tartalmaz. A 135/5c a lényeges dokumentum: ez jellemzi a Kalevalát, összehasonlítja a svéd és a magyar fordítást, értékeli azokat. Úgy néz ki, mintha cikknek készült volna, s bár a 12 lapos sűrűn teleírt papírhalmaz teljes egésznek tekinthető, nem biztos, hogy Budenz befejezettnek tartotta (publikálatlanul is maradt). Abból következtetünk erre, hogy a 12. lap alján egy áthúzott fél mondat olvasható: „Wir setzen hier schließlich einige kurze Proben her, welche diesen”, melynek rekonstruálható befejezése a következő lapon ez lehetett volna: „...Eindruck unterstützen”. Csak-hogy 13. lap nincsen.⁴ Ennek ellenére a fentiekben közölt állásfoglalás kerek egész, ámbar lehet, hogy az ígért szemelvények a 135/5a-ból kerülhettek volna ide.

Budenz kézírása nehezen olvasható: apró betűvitelét sok-sok javítás, áthúzás, betoldás tarkítja. Tele van egyéni rövidítésekkel, szíglákkal és egyéb kézirati rejtelmekkel, amelyek az olvasást nehezítik. Az egyszerűbb esetek közé tartozik, hogy a németben gyakori főnévi *-ung* végződéseket Budenz általában *-g*-vel rövidíti, amely fölé vagy tesz szíglát jelölő vonalkát, vagy nem. A *dh* = *durch*, *gg* = *gegenüber*, *zshg* = *Zusammenhang*, *fortsch* (ahol a négy utolsó betű egybefonódik) = *fortschreitende(n)*, *zk* = *zurück*, *übers* = *Übersetzung* v. *Übersetzer*, *blhf* = *Bauernhof* stb. Jó ideig tűnődünk az *sch. d.* rövidítés értelmén. A fantáziamozgató két hang értelmezésére a szövegösszefüggésből kiindulva csak ez jöhetett szóba: *schön diinkende*.

A kézirat áthúzott részleteit nem közöljük, csak egy önálló bekezdést szögletes zárójelbe téve, amely voltaképpen a mondanivalót más formában erősíti. A közlésben a mai német helyesírás szabályait alkalmazzuk (pl. *cultiviring* h. *Kultivierung*, *wol* h. *wohl* stb.). A magyar fordításban a hűségre törekvés melletti szempont az áttekinthetőség volt. Budenz németes mondatszerkesztését mérsékelten szabad fordítással kívántuk ellensúlyozni. Ennek érdekében a folyamatosan írt német szöveget a gondolatmenet által diktált szakaszokra osztottuk.

A kéziratból világosan észlelhető, hogy Budenz a Kalevalában finnugor örökséget (is) látott. Valamelyes kapcsolatokra utal a finn és vogul népköltészet között, sőt egy valamikori finnugor eposz létét szintén megpendíti. E gondolat a múlt században még elnézhető volt (bár ellenvélemény is hangzott el erre vonatkozóan K. A. Gott-

⁴ Magyarul: „Végül néhány rövid szemelvényt közlünk, melyek e benyomást alátámasztják”.

lundtól⁵). A német romantika „őseposz” hipotézise (melynek egyesek axióma-értéket tulajdonítanak) akkoriban eléggé elterjedt nézet volt a világ e fertályán, s Lönnrotnál ez pl. akképp mutatkozott meg, hogy tudatosan törekedett az általa megkomponált eposzba a pogány-őskori elemeket (témákat, mitológéákat, varázsigéket stb.) minél nagyobb számban belevonni, s ennek érdekében az eredeti népköltészeti hagyományban bőségesen előforduló későbbi (pl. keresztyén) motívumokat másodrangúnak vélte, sőt mellőzni igyekezett őket. Egyet kell értenünk Väinö Kaukonen sommás kijelentésével, amely szerint „...a Kalevala nem lehet a finn nép és őstörténet dokumentuma” (Kaukonen 1983: 108, 115 kk.)

Erősen hangsúlyozza viszont Budenz, hogy a Kalevala létrejöttében nagy szerepe volt a germán skandinávoknak. Nyilván nem is téved: a viking kor emlékei kétségtelenül megvannak a Kalevalában, ahogyan más (újabb és régibb) korok hordalékai is felfedezhetők benne. Mindezen részletekre akkor derülhetett fény, amikor nem a Lönnrottól jó értelemben manipulált Kalevalát filologizálták, hanem amidőn az igazi kalevalai énekek kerültek a kutatás középpontjába. A mai Kalevala-filológia igazából erre épít és a folkloristák az eposz részleteit, motívumait széles eurázsiai, sőt azon túl mutató összefüggésben vizsgálják. Világosan fejt ki napjaink kutatói magatartását az alábbi idézet: „A kutatónak, aki a mitikus eseményekről egységes és összefüggő, az adott korszakra jellemző szemléletet keres, a finn hagyományban válogatva csalódnia kell. A dalkincs rendszertelen összetételű, az ezeréves dalok mellett és velük összekeveredve újabb változatok és kölcsönzések is felbukkannak. A különböző művelődési korszakokban más hagyományokkal együtt a finn mítoszkinccset is újabb hatások érték, amelyek következtében újjáformálódott.” (Kuusi 1975: 237). A szerzőnő mindent kiegészíti azzal az ismert ténnyel, hogy a kutatók munkáját nehezíti a szöveggyűjtemények aránylag újkeletű volta (a XVIII. – XIX. században indul el intenzívebben a gyűjtés), és az a körülmény, hogy a terjedelmes vizsgálati anyag a mennyiségi mutatók ellenére is töredékes.

A Kalevala fő hőseit Budenz mitikus, kifakult isteni lényeknek tekinti. E szemléletben a fakultság nagyon lényeges, mert előrevetíti azt a későbbi vélekedést, amely szerint a mitológiai alakok isteni vagy szellem-voltának megítélésében nincsen éles határ. A varázsló, a szellem, a kultúrhérosz, a demiurgosz fogalmak rendszeresen keverednek: hol az egyik funkció, hol egy másik kerül előtérbe, ahogy ez nemzetközi egybevetésekben is tapasztalható. Rangsort az úgy nevezett isteni hierarchiában nem

⁵ Kaarle Aksel Gottlund (1796–1875) író, folklórkutató, egyetemi finn lektor. A Kalevalát nem tartotta igazi népköltészetnek: az igazi valódiságot az eredeti módon előadott énekek közlése mutatná be. Így Lönnrot művét – népi forrásokon alapuló – önálló alkotásnak tartja. Ez szerinte különböző korú, témájú és jellegű anyagokat tartalmaz, melyeknek vegyítésére azért volt szüksége Lönnrotnak, hogy a runókat megnyújtsa, mert Homérosz példája és terjedelme, egy egységes és zárt eposz ideája lebegett a szeme előtt (l. Kaukonen 1983: 128–130).

lehet felállítani, s a mítikus lények képének kialakításában régi hagyományok – a szellemősök tisztelete, sámánkategóriák, jelenség-szimbólumok – keveredtek a keresztényiség teremtő istenének és szent-kultuszának a nép képzeletében egybemosódó fogalmaival (l. Kuusi 1975: 241–244).⁶

Budenz néhány konkrét példát is említ arra, hogy Barna rosszul értelmezi a Kalevala egyes sorait. Az első kifogásolt mondatot német fordításban közli és a lelőhelyet sem tünteti fel. Itt az a lényeg, hogy Barna a finn *ikävä* jelentését rosszul adja vissza. A Kalevalát ismételten átolvasva azt tapasztaltam azonban, hogy Barna a finn névszói *ikävä* jelentését ismeri (14:145 '*Ikävä* minun tulevi' = „Az *unalom* veszen elő”; 2:93 „*Ikävä* imehnon olla” = „*Unalmas* az embereknek”; 4:500 „*Ikävissä* istuvilla” = „*Bánatában* epedőnek” stb.). A Budenz-től bírált – megnevezetlen – locus azonban a 24:219–220 sora, s ez finnül így hangzik: „Kenen tyttöä ikävä | Kenen muun, kun ei emonsa”. A finn eredeti a 219. sorban tulajdonképpen hiányos mondat, e. h. **kenen tyttöä on ikävä* 'ki szánja a lányt' értelemben (melyet a **kuka ikävöi tyttöä* duratív igei szerkesztés is kifejezhetne). Barna tévedett – vagy szabadon járt el – midőn e sorban nominális fordítást alkalmazott: „Kinek *teher* a lányka | Anyjának nem bizonyára” (más fordításokban igés szerkezetet találunk, pl. Nagy Kálmán: „Ki *síratja* ezt a kislányt | Senki más csak édesanyja”, Rácz István: „Ki *búsul* kislánya után? | Ki más mint szegény szülője”), ámde valamelyest Budenz is tévedett, amikor a *teher* szót 'Last'-nak értelmezte, nem tudván, hogy a magyar szó 'lelki gond, bánat' értelmű is lehet: a lelki teher, az aggodalom, búslakodás jelentéstartalma nagyjából megfelel az igével fordított sorban kifejezeteknek.

Barnának egy másik helytelenített mondatát magyarul idézi Budenz (32:442), ami finnül így hangzik: „Kun *kuulet* toen tulevan”, s ha tudjuk, hogy itt egy medveűző varázsigéről van szó, akkor sem a 'lát' ige, sem a 3. sz.-ú szem. névmás használatát nem kifogásolhatjuk (vö. Vikár: „Ha *látod* a vészt közelben”, Nagy K.: Ha a *halált* jönni *hallod*,,, Rácz: „Hogyha *vésznek* jöttét *hallod*”).

⁶ Tipikus példa a finn *Ukko*, akit egyesek a finnek főistenének tartottak, nevét és szerepkörét összekapcsolták a magyar néphit *ukkonpohár*, *ukonpohár* szokásával, fogalmával. Hunfalvy nagyon támogatta a két szó egybetartozását, cikket is írt róla (Hunfalvy 1867: 341–343), sőt vita zajlott le közte és A. Ahlqvist között, aki az egyeztetést helytelennek tartotta: l. Hunfalvy 1872. okt. 5.-i és 1874. dec. 31-i levelét Ahlqvistnek (Tervonen 1987: 157–158, 163–164), valamint Ahlqvist 1875. márc. 10-i tartózkodó válaszát (uo. 166), ill. egy ezt megelőző, Budenznek 1873. ápr. 9-én kelt levelét (a két Ahlqvist levél megtalálható még: Ahlqvist 1982: 198, 211). Barna Hunfalvyt megelőzően írt az *ukko*-ról (1867: 72) és azt a m. *agg* szóval rokonította. Később azonban csatlakozott Hunfalvy álláspontjához (Kalevala fordítása előszavában és a Jegyzetekben, V–VII, ill. 224. l.). Budenz nem vallotta Hunfalvy nézetét: ő az *ukko*-val – akárcsak Barna – a m. *agg* szót egyeztette (Budenz 1869: 15), később azonban a m. *úr*-ral (MUSz 868). Természetesen napjainkban mindezek a megfontolások érvényüket veszítették. A finn *ukko*-ra pedig vö. SKES 1524–1525.

A *palja* 'pöröly' és a *palje* 'fújtató' összetévesztését illusztráló helyett nem sikerült megtalálnom: bizonyára van ilyen, ha Budenz állítja, de az is tény, hogy a két – gyakran előforduló – szó közti jelentési különbséget Barna jól ismeri és következetesen alkalmazza (17:515; 30:285–288; ill. 9:121; 10:286 stb.).

Az viszont kétségtelen, hogy a *talo* = *telek*, *eukko* = *ük*, *saari* = *sárrét* etimológiailag motivált azonosítás rossz, bár a fordítás minőségén nem sokat változtat. Egyébként hasonlóképpen rossz etimológiákat a MUSz is bőségesen produkál.

Voltaképpen nem is érdemes foglalkozni az értelmi hűségre vonatkozó mikrofilológiai megjegyzésekkel, mert ezek jobbára a szövszerinti fordítást kérik számon, ami költői alkotásban indokolatlan. Tanulmányok azonban Budenz megállapításai a svéd és magyar fordítás előnyeiről és hátrányairól. Fő eredménye: a svéd más típusú nyelv, és az alliterációt, a sorközépi–végi rímet nem képes visszaadni, de ezt a hiányt a trocheusi mérték következetes érvényesítésével és kiváló értelmi hűséggel ellensúlyozza. A magyar fordítónak meg más lehetőségei voltak abból eredően, hogy a magyar is szuffigáló nyelv, s hogy népköltészetünk formai sajátosságai is alkalmazhatók a fordításban. Barna az ősi nyolcasokra, az alliterációra, a toldaléki rímekre, a játékos hangulatú nyelvi elemekre egyaránt ügyelhetett, s ez a körülmény a trocheustól való esetleges eltéréseket jóvá teheti.⁷

A formai elemek tekintetében persze ismeretes, hogy a kétosztatú trocheusi sorok használata nem feltétlenül kötelező eleme a Kalevalának, még kevésbé a szóbeli

⁷ Barna a fordítása elveiről egyébként a következőképpen nyilatkozik: „Fordításomat rímes versekben eszközöltnek nem kívánom tekinteni, ha még is közel jár hozzá, ez csak azért van, mert hazai közönségünk ízlését is szemem előtt kellett tartanom. Az eredeti szöveg versei is csak kivételképpen azok, valamint nem mindig rímeselek a székelly balladák sem, melyek szerkezetét leginkább tartom vala szemem előtt.

Az elvek, melyeket fordításomban követtem, a következők:

Fődolog volt a hűség. E tekintetben következőleg jártam el:

Ügyeltem rá, hogy miután a fordítás rokon nyelvből történt, lehetőleg nyelvalak nyelvalakkal, avagy egyen-értékű alakokkal adassék vissza. Erre némileg kényszerülve is voltam, mert a ki finnből magyarra és viszont fordít, csakhamar kénytelen tapasztalni, hogy a két nyelv alakjai oly hatással vannak egymásra, mint a vegyi kémszerek a velök rokon testekre, s még eddig nem találkozott senki, a ki a finn nyelvet elsajátította, hogy ezt már tanulás közben észre nem vette volna. [Ezzel nyilván a két nyelv szuffigáló–agglutináló természetére utal Barna – HP]...

Utánoztam a finn verselést a következőkben:

a) A közbenső rímeket mind megtartottam s hasonlókkal adtam vissza.

b) A szükség úgy hozván magával a sorokat gyakorító igékkel pótoltam, hogy a 8 szót g ki legyen, máskor ismét összehúzásokat eszközöltem, de csak oly esetekben, a hol ezt a nép valóban teszi.”

Ezek után köszöni Hunfalvy Pálnak és Toldy Ferencnek támogatását „mely bátorítás nélkül egy ily sok gondot...igénylő műre alig mertem volna vállalkozni; végre Gyulai Pál urnak, kinek már a nyomtatás folyama alatt nem egy becses figyelmeztetésében részesültem, melyeknek oly ember, a ki a költő díszes nevére igényt teljességgel nem tarthat, – sokszor jó hasznát vettem.” (1871: XIV–XV).

hagyomány sorainak. Ami igazán jellegzetes marad: az alliteráció és a gondolatrítmus. A rím nem, hacsak azt nem tekintjük rímnnek, ami a szuffigáló nyelvekben a paralel sorokban és alakokban szükségszerűen jelentkezik. Meghatározó jellege viszont nincsen.

A kalevalai versmérték természetét nem érdemes tovább elemezni: a népi sorokban tapasztalt bonyolult jelenségek sokfelé vezették el a kutatókat (nem is szólva a fordítókról, hiszen volt, aki a trocheusok mellett daktilusokat is ajánlott idegen nyelvi fordításban). A sorok sokféleségét ismerve már Lönnrot is tipizálta őket. E tipológia alapelveit, valamint Lönnrot törekvését a sorok egységesítésére, az alliterációk és paralelizmus szaporítására gondosan leírja Kaukonen (1983: 89–103). A magyar kutatók közül Papp István vállalkozott a Kalevala ritmikájának magyarázatára, egyéni módon az ének és énekbeszéd dinamikájából vezetve le a következetlenné tűnő jelenségeket (Papp 1955a: 37–53, 1956: 1–30, vö. továbbá uő 1955b: 124–132).

A hasonló irányú finn kutatások szinte áttekinthetetlenek. Mégis kiemelem közülük a legújabbak egyikét, Pentti Leino-ét, aki nyelvészeti (modern szintaktikai) alapokra helyezett könyvében végső soron szintén az énekelt előadásmód dinamikai tulajdonságainak szán szerepet a kalevalai vers sajátosságainak értelmezésében (Leino 1986: 147–149). A sok különböző irányokra ágazó elmélet között vannak ellentmondások, s ezért talán még a szakemberek sem tudnak maradéktalanul egyetérteni a kalevalai versek természetéről szóló vitában. Hasonló tapasztalataink vannak egyébként a magyar versmértékekről folyt polémiákról is.

Pragmatikus álláspontot képvisel Rácz István, a Kalevala jeles újrafordítója. Utószavában kifejti, hogy Vikár is, Nagy Kálmán is feláldozták az értelmi hűség javára az alliterációt. Ő viszont a gondolatrítmust és az alliterációt tartván a Kalevala leghatásosabb elemének fordításában a szabadabb, költőibb megoldást, az alliteráció átmenetét választotta, még a szó szerinti hűség ellenében is (Rácz 1980: 405–407).

Ízlés kérdése is, sőt talán a korízlésé – ha van ilyen –, hogy kinek hangzik jobban Rácz István fordítása a Nagy Kálmánénál, Vikárénál⁸ (esetleg Barnáénál), bár véleményem szerint a két utóbbi fölött elhaladt az idő. Azaz: éppenséggel össze lehet hasonlítani mindezen magyar fordításokat egymással és az eredetivel a teljes egyetértés reménye nélkül is. De mi értelme volna összehasonlítani bármelyik magyar fordítást Collinder svéd, H. Fromm német, T. Pekkanen latin vagy netán Si Heng kínai fordításával? E kérdésre választ ad Budenz itt közzétett kézírata: tehetünk olyan általánosításokat, amelyek a szóban forgó nyelvek eltérő alaktaiból adódnak,

⁸ Emlékeztetek itt arra, hogy Vikár istenített fordításával Zolnai Gyula nem volt éppenséggel elégedett: modorosnak, mesterkéltnek ítélte és sok konkrét kritikai megjegyzést is elősorolt, melyeket Vikár természetesen nem méltányolt (l. Zolnai: 1930: 118–125).

tehetünk apró filológiai megjegyzéseket a fordításokhoz, de ezek esztétikai értékét elsődlegesen nem ezek a megjegyzések adják.

Két dolog azért Budenz kéziratári följegyzéseiből mégis világossá válik:

a) Collan⁹ – a nyelvi különbségek ellenére – Barnánál jóval kedvezőbb helyzetben volt, mert jó finn nyelvismeretre, korábbi svéd fordításokra és mindennek-előtt a svéd–finn együttélés kultúrákat ötvöző hagyományaira támaszkodhatott.

b) Ezzel szemben Barna – egy távoli, bár rokon nép fiaként – hihetetlenül hátrányos helyzetből startolt: gyatra nyelvkönyvekre és hiányos szótárakra hagyatkozva merész, embert próbára tevő munkát végzett és nem is sikertelenül. Mondhatni dicséretesen: a mai szemmel olvasott és mai füllel hallgatott szövege sok furcsaságot tartalmaz ugyan, ami korában talán nem számított annak, emellett azonban a szép költői részletek sem ritkák, melyeket ma is élvezettel lehet olvasni. A legfontosabb pedig a vállalkozás úttörő jellege: hiszen Schiefner 1852. évi német és Collan 1864–1868 között megjelent svéd fordítása után Barna magyar átültetése a harmadik teljes, idegen nyelvű verses Kalevala a földgolyón.

Ezekután egyetérthetünk Budenz kézírata utolsó bekezdésének azzal az értekelésével, hogy Barna fordítása helyenként a finn eredetitől alig különböző alkotás.¹⁰

Márpedig ha Budenznek ez volt az értékítélete Barna munkájáról, akkor feltehető az a kérdés, hogy a jelen közlétevéskön kívül olvasta-e és ha olvasta, megértette-e bárki is Budenz sorait, bárki, aki erről a kéziratról valaha nyilatkozott?

IRODALOM

Ahlqvist, August 1982: *Kirjeet* (toim. M. Hirvonen–K. Lahikainen), Jyväskylä.

Barna Ferdinánd 1867: Észjárati találkozások a magyar és finn nyelvben, *Nyelvtudományi Közlemények* 6, 70–101.

Barna Ferdinánd ford. 1871: *Kalevala. A finnek nemzeti eposza*, Pest, Athenaeum.

Budenz József 1869: Magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyeztések, *Nyelvtudományi Közlemények* 7, 1–62.

⁹ A svéd fordító Karl Collan (1828–1871) finnországi svéd költő és jeles zeneszerző volt. Elcinte a helsinki svéd leányiskola tanára, majd az egyetem német lektora, pályája végén az egyetemi könyvtár őre. A Kalevala svéd fordításával előtte M. A. Castrén és (töredékesen) Carl G. Borg próbálkozott. Az egykori hazai krónikás azt jegyzi meg Kalevala fordításáról, hogy (mint Budenz is hangsúlyozta) lemond az alliterációról, a rímelésről, de ragaszkodik az eredeti szöveg ritmusához, a párhuzamos sorokhoz és az egyhangúságot pontos, választékos, mértéktartó szóválogatással akarja kiküszöbölni. A finn szöveg sodró lendületét és jóhangzását itt-ott hiányolja ugyan a méltató, mégis úgy vélekedik, hogy Collan svéd fordítása jól olvasható (Klemetti 1927: 426–427).

¹⁰ A Kalevala magyar fordításairól I. Csepregi 1993: 1463–1469.

- Csepregi Márta 1993: „Válogatok vers javábul, Gyönyörű dalokra gyűjtök”. A Kalevala magyar fordításairól, *Holmi V/10*, 1463–1469.
- Domokos Péter 1991: *Barna Ferdinánd*, Budapest, Akadémiai.
- Hunfalvy Pál 1867: Hegyaljai oklevelek, *Nyelvtudományi Közlemények* 6, 327–349.
- Kaukonen, Väinö 1983: *A Kalevala születése*, Budapest, Gondolat.
- Klemetti, Heikki 1927: Collan, Karl, in *Kansallinen elämäkerrasto I*, Porvoo.
- Kuusi [Siikala], Anna-Leena 1975: A finn mitológia, in Hajdú Péter szerk.: *Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai*, Budapest, Corvina, 235–257.
- Lakó György 1980: *Budenz József*, Budapest, Akadémiai (A múlt magyar tudósai sorozat).
- Leino, Pentti 1986: *Language and metre. Metrics and the metrical system of Finnish*, Helsinki. Finnish Literary Society.
- MUSz = Budenz József 1873–1881: *Magyar–ugor összehasonlító szótár*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Nagy Kálmán ford. 1972: *Kalevala*, Bukarest, Kriterion.
- Papp István 1955a: A Kalevala ritmusproblémái, *Acta Universitatis Debreceniensis: Additamentum ad Tom. II*.
- Papp, István 1955b: Vanhan unkarilaisen ja suomalaisen runomitan peruskysymyksistä, *Virittäjä* 59, 124–131.
- Papp, István 1956: Die Rhythmusprobleme des Kalevala, *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 58, 1–30.
- Rácz István ford. 1980: *Kalevala*, Budapest, Európa.
- Schlachter, Wolfgang–Gerhard Ganschow szerk. 1979: *Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft, Bd. II*, München.
- SKES = Itkonen, E.–A. J. Joki–R. Peltola szerk. 1975: *Suomen kielen etymologinen sanakirja V*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Kirjapaino.
- Tervonen, Viljo toim. 1987: *Pál Hunfalvy ja suomalaiset*, Helsinki (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 197).
- Tervonen, Viljo toim. 1989 *József Budenzin ja Otto Donnerin kirjeitä vuosilta 1867–1886*, Helsinki (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 201).
- Thomsen, V. 1869: *Den gotiske sprogklasses indflydelse på den finske*, Koppenhága.
- Thomsen, V. 1870: *Über den Einfluß der germanischen Sprachen auf die finnisch-lappischen*, Halle.
- Vikár Béla ford. 1909: *Kalevala*, Budapest, Akadémiai.
- Zolnai Gyula 1930: A magyar Kalevala nyelvéről, *Magyar Nyelvőr* 59, 118–125.

J. BUDENZ ÜBER DAS KALEVALA

P. HAJDÚ - L. RUMOHR-NORIO - V. TERVONEN

Die erste vollständige ungarische Übersetzung des finnischen Nationalepos, die Arbeit von Barna Ferdinánd, erschien 1871. Nach der neuerschienenen Monographie über den bedeutenden Forscher und Übersetzer hätte Budenz, einer der hervorragendsten Finnougristen seiner Zeit, eine sehr geringe Meinung von der Übersetzung Barnas gehabt: diese vernichtende Kritik versucht der Autor der Barna-Monographie (P. Domokos: Barna Ferdinánd. Budapest 1991. S. 71 und 81.) mit einem deutschsprachigen Manuskript zu belegen.

Die vorliegende Arbeit veröffentlicht das in der Manuskriptensammlung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrte deutschsprachige Manuskript mit seiner ungarischen Übersetzung, sowie Anmerkungen dazu. Aus diesem Schriftstück von Budenz geht eindeutig hervor, daß sich der Autor der Barna-Monographie erneut geirrt hat: Budenz hatte nämlich gar keine geringe Meinung von Barnas Werk, wenn er auch immer auf manche Fehler in ihm hinwies. Im großen und ganzen hält er aber die Übersetzung für gut; ihm scheint die Darstellung des Gedankenguts getreu; seiner Meinung nach erreicht die Übersetzung das Niveau einer Nachdichtung, und in den gelungensten Partien weicht er kaum vom finnischen Original ab. Zu der Person von Barna Ferdinánd sind schon mehrere inkorrekte Behauptungen aufgestellt worden, die nachträglich korrigiert werden mußten, und deren Zahl durch diese Bemerkung des genannten Werkes weiter bereichert wurde, die aber durch das hier veröffentlichte Manuskript eindeutig widerlegt worden ist.

DIE NEGATION(SVERB)EN DES NGANASANISCHEN

MICHAEL KATZSCHMANN

In Verbindung mit den samojedischen, speziell aber den nordsamojedischen Sprachen wird man beim Stichwort Negation zunächst an ein allgemein verbreitetes (transitives) Verbum denken, das im Nganasanischen als *nisy* (*nísy*), im Enzischen als *neś* und im Jurakischen als *niś* erscheint.¹ Obwohl der Stamm **ni-* gemeinsamojedischer, wahrscheinlich sogar uralischer Herkunft ist², beschränkt er sich als „verbale“ Form überwiegend auf das Nordsamojedische.

Im Selkupischen gibt es statt eines Negationsverbs unflektierte Negationspartikel³, im Kamassischen ist die Flexion des Negationsverbs nur eingeschränkt möglich, in einigen Fällen ist sie wie im Selkupischen lediglich unveränderliche Partikel⁴. Das Hilfsverb 'sein'⁵, das häufig als Antonym genannt wird, findet sich dagegen durchgängig in allen samojedischen Sprachen.⁶ Es ist als Intransitivum jedoch paradigmatisch wie funktional eingeschränkt.

Die nordsamojedischen und somit auch nganasanischen Negationsmöglichkeiten sind jedoch vielfältiger und gehen über die Negation mit dem Stamm **ni-* hinaus. Zu den Stämmen mit negativierendem Charakter, d.h. Stämmen mit implizit „negativer“ Semantik werden von der Forschung im Nordsamojedischen weitere Lexeme gezählt, die in der folgenden Übersicht dargestellt sind:⁷

¹ Vgl. bezügl. des Nganasanischen: Tereščenko 1966, 431 f., 1979, 259 ff., Castrén-Schiefner 1854, § 521, 492 ff., Prokofev 1937, 73 f. (§ 43); des Enzischen, Tereščenko 1966, 452, Castrén-Schiefner 1854, § 535, 513 ff.; des Jurakischen, Tereščenko 1966, 388 f., Castrén-Schiefner 1854, § 500, 435 ff.

² Vgl. Janhunen 1977, 26 (Nr. 55): **i-* ~ **e-* **e-* verbum negativum 'nicht' bzw. Rédei 1988, 68 ff: **e-*.

³ Vgl. Castrén-Schiefner 1854, § 551, 543 f.

⁴ Vgl. Castrén-Schiefner 1854, § 562, 575 ff.

⁵ Vgl. Castrén-Schiefner 1854, § 535, 513, der es, zusammen mit dem enz. *aro* 'ich bin', als persönliches Verbum substantivum bezeichnet. Als unpersönliche Verbis substantivis gelten für ihn enz. *tonea* 'es gibt' sowie *jaggua/jiggua* 'es gibt nicht'.

⁶ Vgl. Janhunen 1977, 16 (Nr. 7), so ng. *iśā* (*iśa*), enz. *eś*, jur. *nāeś*, selk. *eqo*, km. *igem*, koibalisch *igabe*.

⁷ Die Angaben entstammen neben den in Fußnote 1 genannten Quellen ergänzend: Pyrerka 1948 und Tereščenko 1965. Bezügl. der Schreibweisen siehe Fußnote 13.

	NG	ENZ	JUR
nicht-können/fehlen ne-imet 'sja/otsutstvovat'	dāngujsä ⁸	d'agoś	jaŋgo(ś)
nicht-wissen/nicht-können ne-znat 'ne-umet'	deru"sa	d'oxaraś	exêra(ś)
nicht-können ne-moč	lêzyśi (Mikola) lêzi"si (Tereščenko)	lozyt'	ja"ma(ś)'
nicht-kennen/nicht-wissen ne-vedat'	—	d'omgeś	jarme(ś)
nicht-lieben ne-ljubit' /ne-navidet'	—	—	sêxêda(ś)
kaum (nicht)/fast (nicht) čut' ne (...)	kasadä ⁹ kasêdä	hot'iro kêtiś	xaća(ś)'
wie (denn) nicht	ñuoly		xa"ña(ś)* ¹⁰ xa"ña
kak (že) ne (-)		buniś	vuni(ś)* ¹¹

Daß es sich dabei um „echte“ Negativa handelt, bezeugen folgende Positiva, die für die Mehrzahl von ihnen zu finden sind und zu denen mit einigen Einschränkungen wohl auch das Lexem 'sein' zu zählen wäre:¹²

⁸ Vgl. Janhunen 1977, 40 (Nr. 120).

⁹ Vgl. Paasonen 1917, 165 (zit. nach: KSz 15 (1914/15), 101), der die drei Belege ng. *kasa"am*, jur. *haci* und enz. *hot'iro* aufgrund ihres inlautenden *-č- zusammenstellt. Enz. *kêtiś* ist offenbar erst seit Tereščenko (1966) belegt. Tereščenko (1966) schreibt *kasêdä* statt *kasadä*.

¹⁰ Vgl. Pyrerka 1948, 109b, die neben 'kak ne' *xa"nja(ś)* auch die nicht negierte Variante 'kak že' *xa"nja* angibt; in 1948, 305b findet sich unter 'čut' ne' *hacja(ś)*. Allein Tereščenko 1965, 743a verzeichnet stets die Negierung von *xanja* 'kak ne, kak že ne'.

¹¹ Bezügl. des enz. *buniś* vgl. Tereščenko 1966, 452 mit dem Beleg: *bunizod' man* 'ja ved' ne skazal'. Es könnte sich jeweils um eine abgeleitete Form des entsprechenden Negationsverbs enz. *neś* und jur. *niś* handeln.

¹² Die Etymologien sind jeweils gemeinsamojedisch, für ng. *têjsä*, vgl. Janhunen 1977, 157 (Nr. 563) bzw. Castrén-Schiefner Gr. § 519, 490, ng. *čenyd'i*, vgl. Janhunen 1977, 157 (Nr. 563) und ng. *helyzyŋy*, vgl. Janhunen 1977, 120 (Nr. 427).

	NG	ENZ	JUR
haben/besitzen imet'sja	têjsä taneit'u	tonêas	tene(š)'
wissen/kennen znat'/umet'	čenyd'i	tonêas	teneva(š)'
können/moč	helyzysy	pir ăč	pirac'

Hierbei wird deutlich, daß das Merkmal der „Negierung“ bei einigen der angeführten Negationsverben in der Semantik dieser Verben selbst angelegt ist, denn sie negieren kein anderes, von ihnen abhängiges Verb. Vielmehr wird die positive Semantik durch ein selbständiges Antonym wiedergegeben. Entsprechend einer Bejahung durch eine doppelte Verneinung ist z. B. die Negation von *deni'sa* in folgendem Beleg zu bewerten:¹³

[1] niňyň derude" êmê sitêby

Kennst du dieses Märchen etwa nicht? [Du kennst doch dieses Märchen!]

Ne znaeš' li ty etoj skazki? (Tereščenko 1979, 262).

Bei den Negationsverben *nisy*, *lêzy'si*, *kasadä* und *ňuoly* dagegen wirkt die negative Semantik nur in Verbindung mit weiteren, negierten Verben, deren positive Semantik sie quasi suspendieren. Die dazugehörigen „Positiva“ stellen die negierten Verben selbst dar. Die oben gegenübergestellten Lexeme *ng. nisy* 'nicht' und *isä* (*iša*) 'sein' sind unter diesem Gesichtspunkt also gar keine (echten) Antonyme. Hierauf verweist auch die Transitivität von *nisy* sowie die Intransitivität von *isä*. In der Praxis heißt das jedoch nicht, daß sie sich nicht mit ihren antonymen Eigenschaften ergänzen.

Eine häufig anzutreffende Unterscheidung in Voll- und Hilfs-Verben erweist sich, wie noch deutlich wird, als zu grob und wenig differenziert. Aus diesem Grunde sollte besser neutral von Lexemen gesprochen werden.

Das Nganasanische kennt jedoch nicht nur die Negation des verbalen Prädikats, sondern auch die des nominalen Prädikats. Hierfür wird das oben bereits an-

¹³ Die Transkription der mit Ausnahme von Mikola (1970) kyrillischen Texte erfolgt nach den üblichen Regeln. Die Umlaute *ä* (*æ*), *ü*, *ö* im Nganasanischen geben russ. *ja*, *ju*, *ë*, *y* ein velares *i*, *ê* einen Schwa-Laut, große Vokale ihre Länge wieder. Durch *ñ* wird die Lautkombination *ng* bezeichnet. Mutmaßlich (irrtümlich) zusammengeschriebene Lexeme werden durch ^ getrennt, getrennte Lexeme durch - verbunden. Die Quellenangaben entsprechen dem Schema: „(Informant - Quelle, Seitenangabe des Belegs/der Übersetzung)“.

geführte, von Castrén als unpersönliches Verbum substantivum bezeichnete Vollverb *d'añku* 'otsutstvovat'/fehlen/es gibt nicht' gebraucht, das mit seinem Antonym und seinen nordsamojedischen Entsprechungen in der folgenden Übersicht dargestellt wird:

	es gibt nicht	es gab nicht	es gibt	es gab
JUR	jañu (jañadm)	jañaś	tañâ (tañâdm)	tañaś
NG	janku (jañum)	[janku eiśua!]	tacit 'u/ taneit 'u (tacit 'um)	taciśu
	ñintu (ñintum)			
ENZ	jaggua/jiggua	jigguasi	tonea	toneasi
SK	č'añu(an)			

Die in dieser Darstellung eingefügte Partikel ng. *ñintu* 'ist nicht' findet sich bereits bei Castrén.¹⁴ Sie ist vielleicht als Bindeglied zwischen verbalem und nominalem Prädikat zu betrachten. Ihr Positivum ist eine eigene Flexion nominaler Stämme, die z.B. im Präsens aus dem Stamm plus den Formen der subjektiven Konjugation (SK) gebildet wird.¹⁵ Die nominale Negation des Nganasanischen besteht demnach aus (dem offenbar defekten) *ñintu* und dem ebenfalls nur in wenigen Formen belegten *d'añku*. Wo eine Flexion möglich ist, wird dies in der obigen Tabelle durch die Vx1Sg-Form der SK – in Klammern – angedeutet. Diese Form ist häufig auch die einzige belegte. Ein volles Paradigma existiert also für keines der Lexeme!

Neben diesen „lexikalischen“ Negationen dürfen die „morphologischen“ Negationsmöglichkeiten des Nganasanischen nicht unerwähnt bleiben. Hierzu zählt erstens die Negation durch ein Verbalnomen im Ablativ (*^mü^gêtê/^mu^gêtê* etc.

¹⁴ Castrén – Schiefner 1854, § 521, 492, schreibt: „In der Tawgy-Sprache kommt gegen die Gewohnheit eine negative Partikel *ñintû*, nicht, vor, sie wird aber eigentlich nur in dem Fall gebraucht, wenn das Praedicat ein Nomen ist; z. B. *ñintû aśam*, ich bin nicht ein Tunguse.“

¹⁵ Durch Wegfall von *ñintû* ergäbe sich z.B. für den Beleg in Fußnote 14 eine/die positive Aussage: **mannañ aśam* 'ich bin ein Tunguse'. Es handelt sich bei *aśam* also nicht um einen Negationsstamm, sondern das nach der SK flektierte Nomen *aśa* 'Tunguse'. Ein der Personalendung entsprechendes Possessivpronomen, hier *mannañ* 'mein/ich' tritt in der Regel hinzu (vgl. Tereščenko 1979, 175).

'čtoby ne/damit nicht') (teilweise mit Px [4-6]). Hierfür gibt es offenbar nur wenige Belege, die deshalb vollständig angeführt werden können:

- [2] kěntymygêtê xekêgêj" dembixi" nĂgê

Damit man nicht friert, ist es gut, sich warm anzuziehen.

Čtoby ne ozjabnut', nužno teplo odet'sja. [Tereščenko 1973, 262]

- [3] nijkumugêtê xi"êkăli dözürxü" nĂgê

Damit man nicht schwitzt, ist es gut, ohne Sovik zu gehen.

Čtoby ne potet', nado hodit' bez sovika. [Tereščenko 1979, 116]

- [4] bümügêtêtê tĂce nōčipty"em

Damit du nicht fortgingst, ließ ich deine Rentiere frei.

Čtoby ty ne uehal, ja otpustil tvoih olenej. [Tereščenko 1979, 116]

- [5] nŭo dŭrêlêmuŋkêtêtu [>dör...] kunduptuŋuru"

Damit das Kind nicht anfängt zu weinen, sollt ihr es schlafen legen!

Čtoby rebenok ne zaplakal, uložite ego spat'. [Tereščenko 1973, 262]

- [6] ny nŭo xymmygêtêty syty dŭrymysy săzy"e

Damit das Mädchen sich nicht fürchtete, hörte er auf, zu erzählen.

Čtoby devočka ne ispugalas', on končil rasskazyvat'. [Tereščenko 1973, 262]

Häufiger dagegen findet sich ein negierendes Partizip vom Typ *^mê^tuma"* etc. 'ešče ne/noch nicht', das oft durch eine Partizipialform des (Hilfs-)Verbs *isă* 'sein' erweitert wird, *^mê^tuma"* *iču-/Px*. 'poka ne/solange nicht'. Die beiden folgenden Belege sollen dies veranschaulichen:

- [7] tyŋ d'ătanu tymină tujmazuma"a "ičŭtandu", myŋ ŋisyzamy" ŋojbouka" /162/

Solange ihr heute nicht zu uns gekommen seid, werden wir nicht arbeiten.

Poka vy k nam segodnja ne pridete, my ne načnem rabotat'.

[06-SN2, 121/42]

- [8] sŭarmy" ŋonê tujmêzuma"a

Unser Freund ist noch nicht gekommen.

Naš drug ešče ne prišel. [Tereščenko 1973, 86].

Der bisherige Abriß dürfte die Breite der Thematik verdeutlicht haben. Deshalb sollen an dieser Stelle nur die Lexeme *kasadă*, *ŋuoly* und *lêzi"si* untersucht werden. Ihnen gemeinsam ist nicht nur die Transitivität, d. h. die theoretisch uneingeschränkte Möglichkeit, nach allen drei (bei Castrén fünf) Konjugationsarten zu flektieren.¹⁶ Sie fordern darüber hinaus alle das negierte Verb in einer bestimmten

¹⁶ Vgl. Castrén-Schiefner 1854, § 480, 378 f.

Form, dem Negationsstamm, der in der Regel mit der Form der Vx2Sg des Imperativs Aorist identisch ist.¹⁷ Dies unterscheidet sie von „gewöhnlichen“ aufeinander bezogenen bzw. von einander abhängigen Verben, bei denen eines konjugiert wird, das andere dagegen meist in einer dem Infinitiv vergleichbaren Form steht. Dies ist z. B. beim oben bereits erwähnten *deru* "sa der Fall.¹⁸

Trotz dieser auffälligen Gemeinsamkeiten werden *ñuoly* und *lêzi* "si mit Ausnahme von *kasadä* (vgl. Castrén, Tereščenko) von der Forschung nicht konsequent zur verbalen Negation gerechnet. Der Stamm *ñuoly* findet sich erst und nur bei Tereščenko (1979), *lêzi* "si blieb als verbale Negation bisher sogar völlig unbeachtet, obwohl Tereščenko (1964) seine offenbar enzische Parallele ausdrücklich unter die Negationsverben einreihet.

Somit ist es notwendig, sich speziell mit diesen bisher nicht erkannten (?) Negationsverben zu beschäftigen. Dabei sollen nicht die (abstrakten) Paradigmata (wie sie z. B. bei Castrén und Tereščenko ohnehin nur für *nisy* und *kasadä* vorliegen), sondern (konkrete) Kontext-Formen herangezogen werden, wie sie in Tereščenko (1973, 1966, 1979), Mikola (1970), *Skazki Noradov* ... 2.3.4 (1976-1981), Dul'zon (1974) und Kovalenko (1982) publiziert wurden. Čeremisina-Kovalenko (1986) scheidet als Quelle leider aus, obwohl auch hier zahlreiche Syntax-Belege zu finden sind, da sie das Negationsverb nicht gesondert abgehandelt haben, die hier untersuchten Formen nicht einmal erwähnen!

Von den weit über 400 in diesen Quellen dokumentierten Negations-Belegen beziehen sich relativ wenige auf die hier zu untersuchenden Stämme. Diese Belege können deshalb fast vollständig dargestellt werden. Die *nisy*-Belege werden dagegen nur zur Veranschaulichung herangezogen.

Die Kenntnis der nganasanischen bzw. nordsamojedischen Verbalflexion ist jedoch für das Verständnis der Argumentation Voraussetzung. So ist in den nordsamojedischen Sprachen das Tempussystem mit dem Verbalaspekt eng verbunden und

¹⁷ Castrén-Schiefner 1854, § 521, 492, schreibt: „Ist das Praedicat ein Verbum, so nimmt die Negation einen Verbalcharakter an und wird durch alle Modus, Zeiten und Personen flectirt, während das Praedicat unverändert bleibt und durch die zweite Person des Imperativs der ersten Art ausgedrückt wird.“ Dabei handelt es sich um den (Verbal-)Stamm plus einer Aspiration, dem sog. Stimmbandverschlußlaut (vgl. § 504, 441 f.), hier mit /ʔ/, im Enzischen auch durch /ʔ/ wiedergegeben. Dieser Laut wird in den Quellen jedoch nicht immer konsequent verzeichnet!

¹⁸ Im folgenden Beleg ist *lūō* "siêdä als Infinitiv von *deru* "sa abhängig, das wiederum selbst als Infinitivform von einem finiten Verb abhängig ist: *lūō* "siêdä *deru* "sa *nādezê* "ki "ê 'Er fing an, nganasanisch zu sprechen, da er nicht russisch sprechen konnte/Ne umeja govorit' po-russki, on načal po-nganasanski' [Tereščenko 1979, 255]. Ein zweiter Beleg zeigt die Partizipialform *deru* "tuo, von der wieder ein Infinitiv abhängig ist: *nādeiêdä deru* "tuo *tybyjkāku čenyntyntydy* "Der nicht nganasanisch sprechende Junge will es lernen/Po-nganasanski govorit' ne umejuščij mal'čik hočet vyučit'sja' [Tereščenko 1979, 275].

kennt im Nganasanischen z.B. kein unmarkiertes Präsens. Es findet sich statt dessen der sog. Aorist, der stets das Kennzeichen $\hat{V}[\text{okal}]/\hat{ndV}[\text{okal}]$ für die unvollendete (präsentische) bzw. $\hat{V}[\text{okal}]$ für die vollendete (vergangene) Handlung hat. Der Aorist fungiert also häufig als Vergangenheitsform, so daß der eigentlichen Vergangenheit ($\hat{s}\bar{u}o$, $\hat{d}\bar{u}o$ etc.), nur die Funktion zukommt, zwei vergangene Handlungen in ihrer zeitlichen Relation zu differenzieren.

Daneben gilt es noch den Unterschied zwischen der nganasanischen subjektiven (SK) und objektiven Konjugation (OK) zu berücksichtigen, der für letztere einen Bezug auf ein tatsächliches oder fiktives Objekt voraussetzt. Eine weitere Konjugation (d.i. Castrén's 5. Art), die reflexive (RK), ist einem „Medium“ vergleichbar. Das Wissen um die Transitivität eines Verbs ist deshalb von Bedeutung, da nur sie eine theoretisch uneingeschränkte Kombinierbarkeit mit allen Konjugationsarten gestattet. Intransitiva, wie *isä* 'sein', dagegen können nur mit der SK oder RK flektiert werden. Die RK wird heute sogar häufig durch die SK ersetzt (vgl. *něnsu-*, Fußnote 29). Die Kombinierbarkeit mit allen Konjugationsarten scheint also einer der Hauptgründe zu sein, warum die nganasanischen Negationsverben *nisy* und *kasadä* von Castrén als transitiv angesehen werden.

Im folgenden sollen die Lexeme *kasadä*, *ñuoly* und *lězi'si* zunächst einzeln dargestellt werden.

kasadä

Bereits durch Castrén ist neben *nisy* das Negations-(Hilfs-)Verb *kasadä* 'čut' ne/kaum/fast – nicht' bekannt. Es bezeichnet nach Tereščenko (1979) eine sich vielleicht nicht vollziehende Handlung.¹⁹ Castrén behandelt es als Transitivum und konjugiert *kasa'am* 'ich – kaum' nicht nur „durch alle fünf [Konjugations-] Arten“, sondern auch nach Tempora und Modi. Das negierte Verb steht wie bereits erwähnt mit dem Negationsstamm.²⁰ Es stellt seiner Meinung nach von Natur aus eine Konjunktion dar.²¹ Castrén wie Tereščenko verweisen ausdrücklich auf eine Verbindung zum Jurakischen. Castrén stellt ng. *kasa'am* zu jur. *haceau* 'ich – kaum'. Die enzische Parallele *hot'iro* 'ich – beinahe' ergibt sich dagegen nach Paasonen (1917). Statt des enz. *hot'iro* erscheint bei Tereščenko (1966) regelmäßig *kētis*.²²

Über die Konjugation der nordsamojedischen Entsprechungen zu ng. *kasa'am* erfahren wir verhältnismäßig wenig. So hat nach Castrén seine jurakische Parallele *haceau* 'ich – kaum' den Negationsstamm, und nimmt „alle Arten der Affixe des

¹⁹ Vgl. Tereščenko 1979, 261, sowie dort die Fußnote 53: „Vgl. hierzu das jur.: *xacja-š* in derselben Bedeutung.“

²⁰ Vgl. Fußnote 17.

²¹ Vgl. Castrén-Schiefner 1854, § 522, 494.

²² Vgl. Fußnote 9.

transitiven Verbums" an, „welches gewöhnlich in allen Modis, Zeiten und Personen unverändert bleibt", ferner entspricht seine Flexion regelmäßig der von *~ydeau* 'aufhängen'.²³ Enz. *kêtiš* konjugiert dagegen nach Tereščenko (1966) wieder wie das Negationsverb *neš*.²⁴ Castrén macht bei *kasa'am* eine Ausnahme, wenn er die folgenden wenigen Flexionsformen anführt:

1. Zeit		AOR	
	ART		
	1. <i>kasa'am</i>	SK	Vx1SG
	2. <i>kasa'ama</i>	OK SG OBJ	Vx1SG
	3. <i>kasa'akeiña</i>	Ok DU OBJ	Vx1SG
	4. <i>kasa'iña</i>	OK PL OBJ	Vx1SG
	5. <i>kasa'ina</i>	RK	Vx1SG
2. Zeit		VERG	
	ART		
	1. <i>kasajuam</i>	SK	Vx1SG
Conjunctiv			
	<i>kasabAm</i>		Vx1SG
	u.s.w.		

Über ng. *kasadā* bemerkt Tereščenko ergänzend, daß es einen kurzen Vokal in der zweiten Silbe hat und damit zusammenhängend auf der ersten Silbe betont wird.²⁵ Mehr erfährt man nicht.

Das Belegmaterial hat leider nicht die formale Vollständigkeit Castréns, wie folgende Übersicht zeigt:

<i>kasa'a</i>	<i>dečūmturu"</i>	Tereščenko 1979	umwerfen (intr.) [Boot] [9]
<i>kasadūo^ñ</i>	<i>dizu"</i>	Tereščenko 1979	schießen [mit d. Bogen] [12]
<i>kasadūo^mê</i>	<i>dāne"</i>	Tereščenko 1979	fangen [mit e. Lasso] [11]
<i>kasêdā^m</i>	<i>midā"</i>	Tereščenko 1966	geben [15]
<i>kasêdā^rê</i>	<i>midā"</i>	Tereščenko 1966	geben [16]
<i>kasadā</i>	<i>döčūmê"</i>	Tereščenko 1979	umwerfen (intr.) [Boot] [13]

²³ Vgl. Castrén-Schiefner 1854, § 501, 437 f.; bezügl. *~ydeau*, 401. ff.

²⁴ Vgl. Tereščenko 1966, 452, *kêtiš sumo* 'upal ja čut' ne'.

²⁵ Vgl. Tereščenko 1979, 30, 42, beides jeweils in Opposition zu *kasA'dā* 'zadet' slegka/leicht berühren'.

Aus Platzgründen kann jeweils nur auf die wichtigsten, hier relevanten Aspekte der Belege eingegangen werden. So stellt *kasa"a* die einzige Aorist-Form dieses Stammes dar ([9]). Es handelt sich um einen Beleg für die SK. Wenn man berücksichtigt, daß im Nganasanischen zwei Aorist-Varianten existieren, so handelt es sich bei *kasadä* (*kasa"a*) also um ein Verb mit vollendetem Aspekt (vgl. oben \hat{V}).

- [9] *nëndujmu" komba"atê kasa"a dečümturu" (trans.)*
Fast warf man (er) unser Boot durch eine große Welle um.
Našu lodku čut' ne perevernulo bol'šoj volnoj. [Tereščenko 1979, 110].

Der Stamm *nisy* weist dagegen stets den unvollendeten Aspekt (vgl. z.B. *ninty* 'er ... nicht', (vgl. oben \hat{nIV})) auf. D.h., daß *nisy* ebensowenig wie *kasadä* semantisch völlig neutral sein kann. Unter den *nisy*-Belegen findet sich nur einer ([10]), der zwar nicht ganz klar, möglicherweise aber präsentisch ist, jedoch kein entsprechendes Aorist-Suffix aufweist:

- [10] *têgata θigi"iniä mununtu ... ani"āmanu ŋi d'i1θiti ŋuod'a /!/ ŋönta bozu /31/*
Dann sagte die Alte: ... das Wort deines einzigen Kindes ist nicht laut zu
hören. [Abweichend d. Russ.:]
Togda staruha govorit: ... počemu ne slušaeš' slova edinstvennogo rebenka?
[07-SN3, 20/22].

Die beiden Belege für eine Vergangenheit bestätigen, daß *kasadä* sowohl die SK ([12]) als auch die OK ([11]) gebrauchen kann:

- [11] *bata"a tA kadāmênunê tujxü"ötu kasadüomê dāne"*
Als das Läufer-Rentier bei mir vorbeikam, fing ich es kaum mit dem Lasso.
Kogda olen'-begun prošel mimo menja, ja čut' ne pojmal ego arkanom. [Tereščenko 1979: 261].
- [12] *turku takêzê sêj"xü"örê mênê kasadüoñ dizu"*
Als du hinter dem See geschossen hast, hast du mich fast mit dem Bogen getroffen
Kogda ty streljal iz-za ozero, menja čut' ne zastrelil! [Tereščenko 1979, 261].

Ein Problem zeigt sich beim folgenden Beleg ([13]). Das Nganasanische verwendet hier statt eines Tempus- oder Modalsuffixes offenbar eine Gerundial-Form, die gewöhnlich den Infinitiv repräsentiert. Da alle Verben bei Tereščenko im Infinitiv angegeben werden, ist demnach auch bei *kasadä* davon auszugehen:

- [13] *nēndujmē kasadā dōcūmē" nōjkêgêj" (intr.)*
Fast kippte mein Boot, sich schlagseitig neigend, um.
 Lodka moja, *čut' ne perevernuvšis', nakrenilas'*. [Tereščenko 1979, 261].

Die Schwierigkeit hierbei ist nicht, daß ein Infinitiv eine finite Verbalform des Haupt- oder Nebensatzes ersetzt. Dafür lassen sich (vor allem aus der Folklore) auch bei den anderen untersuchten Negationsverben Belege beibringen. So z.B. für *lêzi"si* (siehe unten [39-41]) und *nisy* [14]:

- [14] *syty nisy sañ'ul'ä" d'ätána, bogál'i'e /15/*
Er sah nicht zu mir, [während] er sprach.
 On, *ne vzgljanuv na menja, zagovoril*. [05-SN2, 107/22].

Viel interessanter ist die völlig singuläre Erweiterung des Infinitivs durch eindeutige Suffixe der SK (*kasêdām* [15]) bzw. OK (*kasêdärê* [16]). Auch der Wechsel der Konjugationsart in den bis auf die Personen beiden sonst identischen Paradigmasätzen ist (außer mit einem Druckfehler *^m* statt *^mê*) nicht zu erklären:

- [15] *tamê kasêdām midä"*
Ich hätte mein Rentier *kaum/fast nicht fortgegeben*.
Ja čut' bylo ne otdal olenja [sejčas]. [Tereščenko 1966, 432].
- [16] *tamtê kasêdärê midä"*
Du hättest dein Rentier *kaum/fast nicht fortgegeben*.
Ty čut' bylo ne otdal olenja [sejčas]. [Tereščenko 1966, 432].

Daß gerade bei den Infinitivformen im Nganasanischen noch einiges aufzuklären ist, zeigt Beleg [17], der wahrscheinlich ebenfalls eine Ableitung des Infinitivs (Gerundiums) darstellt:

- [17] *dāñku, tujsātēmê ni" barê"*
 Nein, warte nicht *auf meine Ankunft*.
 Net, *ne ždi moego priezda*. [Tereščenko 1979, 313].

Somit fügt sich *kasadā* zwar in das Schema negierender Verben ein, bietet jedoch bereits bei wenigen Belegen zahlreiche „Überraschungen“. Die spärlichen Belege lassen weitere Beobachtungen leider nicht zu.

ñuoly

Ñuoly- hat wahrscheinlich keine Parallelen in anderen samojedischen Sprachen. Tereščenko (1979) behandelt den Stamm geradezu redselig in zwei (!) Absätzen. Sie bezeichnet ihn als 'bestätigend/bestärkend (utverždenie)', jedoch mit dem Unterton der Frage: „wie (denn) nicht/kak (že) ne ...“ Der negierende Aspekt steht offenbar bei ñuoly- nicht im Vordergrund. Tereščenko führt es auf ein Verb zurück, ohne auch nur einen Hinweis darauf zu geben, auf welches Verb sie sich bezieht.²⁶

Somit ist man auf Vermutungen angewiesen. Ein ñuoly 'končno/v samom dele/gewiß/in der Tat' würde semantisch vielleicht passen, findet sich bei Tereščenko aber nicht als Verb, sondern als qualitatives Adverb.²⁷ Wenn man berücksichtigt, daß sich im Nganasanischen Adverbien und Nomen zum Teil aus demselben Stamm herleiten, zum Teil sogar Verben bilden, ließe sich eine Verbindung theoretisch begründen. Als Beispiele hierfür seien die folgenden Belege genannt:

NOMEN		mêku	'Rücken/rechte Seite'
ADVERB		mêki"ia	'hinter'
	LOC	mêkini	'hinten'
	ABL	mêkizê	'von hinten'
	PROL	mêkimêny	'hinten entlang'
VERB		mêkizisä	'hinter etwas sein'

Leider ist ñuoly unter den angeführten Adverbialbelegen der einzige auf ^ly. Da ^ly als Suffix auch keine Parallelen hat, läßt sich nicht mit Sicherheit sagen, ob ^ly eine (bisher nicht belegte) Ableitung darstellt oder zum Stamm zu rechnen ist. Wenig hilfreich stellt Tereščenko weiter fest, daß die besondere Konjugation des defekten Verbs (also nicht Hilfs-Verbs!) ñuoly- mit der Semantik des Stammverbs zusammenhinge.²⁸ Die Herkunftsfrage muß also offen bleiben. Im folgenden sind die Formen entsprechend der Materiallage angeführt:

ñuoly^m	melyzê"	Tereščenko 1979	machen	[19]
ñuoly^ñ	bü"	Tereščenko 1979	fortgehen	[23]
ñuoly	tu"	Tereščenko 1979	kommen	[18]

²⁶ Vgl. Tereščenko 1979, 261.

²⁷ Vgl. Tereščenko 1979, 289, Tereščenko 1966, 433.

²⁸ Vgl. Tereščenko 1979, 261, „(...), čto osobennost' sprjaženija rudimentarnogo glagola ñuoly- zavisiť ot semantiki osnovnogo glagola.“

ñOly^my"	kondújtake	08-SN3	bringen	[24]
ñuoly^mê	sočelê"	Tereščenko 1979	nähen	[20]
ñuoly^ny"	niptü"	Tereščenko 1979	erholen, sich	[21]
ñuoly^ndy"	nênsu"	Tereščenko 1979	aufstehen	[22]

Hierbei ist zunächst auffällig, daß nur Formen ohne jegliche Tempus- od. Modalsuffixe vorliegen, sich also nichteinmal ein Aorist-Suffix findet. Die Konjugation ist breit gefächert und reicht von der SK ([18, 19, 23, 24]) über die OK ([20]) – eventuell auch [24], da sich beide Konjugationen in dieser Form nicht unterscheiden lassen) sogar bis zur seltenen RK (Vx1PL [21], Vx2PL [22]), die sich aus dem negierten Verb ergibt²⁹. Wenn man unterstellt, daß mit diesem Stamm ein modales „Element“ verknüpft ist, ein Tempus also per se ausgeschlossen ist, kann dies nur mit der Semantik, nicht mit irgendeinem anderen Suffix, schon gar nicht ^ly verbunden sein, da ein derartiges Modal-Suffix nicht bezeugt ist. Auch dies wäre eine im Nnganasanischen sonst nicht belegte Besonderheit:

- [18] ñuoly tu", tujsuzê isüo tê"
Wie sollte er nicht kommen, mußte er doch kommen.
Kak ne pridet, dolžen byl prijti. [Tereščenko 1979, 261].
- [19] kêndêmtê ñuolym melyzê"
Wie sollte ich deinen Rentierschlitten nicht machen.
Kak že ne sdelažu tvoju nartu. [Tereščenko 1979, 261].
- [20] ñuolymê sočelê", sočelêszêmtê, kuxumê kañkê nêmtê
Wie sollte ich (es) nicht nähen, ich werde nähen, das (mein) Fell ist schon [zum Trocknen] gespannt.
Kak ne sšit' soš'ju, škura uže vydélana. [Tereščenko 1979, 202].
- [21] ñuolyny" niptü" têñê bêjmêny
Wie sollten wir uns den ganzen Sommer lang nicht erholen.
Kak že ne otdohnem za celoe leto. [Tereščenko 1979, 261].
- [22] ñuolyndy" nênsu" kaniñmêli", küzæxü" merigi"æej" bü"sütünü"

²⁹ Der Aspekt des negierten Verbs bestimmt die Konjugationsart von ñuoly, vgl. die Aoristformen *nênsuidê*" RK Vx3PL, *nênsuini*" RK Vx1DU, aber auch *nênsu"om* SK Vx1SG bzw. seine transitive Form *nênsupty"êm* zum Infinitiv *nênsudi* 'stehen' und *niptünêjntê*" RK IMP Vx3PL, *niptusuzünê* RK FUT Vx1SG von *niptüsä* 'sich ausruhen'. ^ndy" hat auch eine Parallele in *lazikandy*" (Vgl. Fußnote 39).

Wie solltet ihr nicht früh aufstehen, am Morgen müssen wir schnell fortgehen.

Kak že ne vstanete rano, zavtra bystro uedem. [Tereščenko 1979, 261].

[23] *ñuolyn bü", tAče kañkê xuturündü"*

Wie solltest du nicht hinfahren, deine Rentiere sind schon angespannt.

Kak že ne poedeš' tvoi oleni uže zaprjaženy. [Tereščenko 1979, 261].

Der einzige Beleg, nämlich [24] außerhalb Tereščenkos findet sich in *Skazki Narodov* (3). Da die Übersetzung nicht wortgetreu zu sein scheint, soll etwas ausführlicher darauf eingegangen werden. Aus dem Kontext ergibt sich folgendes:³⁰

Aus der Heirat des Sohnes des Vogel-Alten und der Tochter des Maus-Alten ergeben sich im Winter Probleme. „Vogels“ möchten in wärmere Gefilde, und die Maus-Ehefrau – leider ohne Flügel – soll mit. Die Sorge des Vogel-Gatten also: /18/ „Wie soll ich die Tochter des Maus-Alten tragen?“ Und dann:

[24] *ñaθy'ty ñOlymy" kondújtake /19/*

Irgendwie müssen wir sie fortbringen.

[besser?: *Wie sollten wir sie nicht irgendwie fortbringen?*]

Kak-nibud' nado donesti. [08-SN3, 53/54] Und weiter:

/20/ „Die Ehefrau des Maus-Alten (will) ihr Kind behalten (?).“ Nach einigen Tränen der Schwiegermutter bleibt der Vogel-Gatte schließlich doch, wird später aber (aus nicht ganz klaren Gründen) während des Schlafes von seiner Angetrauten gefressen.

Ñaθy'ty ist in dieser Form singular, gehört jedoch in den bereits bei Castrén aufgeführten *ñaseñ* 'kaum'³¹. Die Zuordnung zu 'kak-nibud'/irgendwie' scheint semantisch gesichert, auch wenn das Suffix *^ty* hier unklar ist.

Kondújtake ist von *kontudä* 'uvezti/fortbringen/fortführen' abzuleiten,³² wobei vielleicht ungewöhnlich ist, daß *^ke*, eine Variante des Inchoativs *^"ki"ê*, am

³⁰ Vgl. 08-SN3, 52 ff. /18/ *Amúñku bajkaa ñömta kunüä čüfutañuma* 'Doč' myški-starika kak ja donesu?'

/20/ *Amúñku-bajkaa iniä'ku ñömtý ñoθazuθa* 'Žena miški-starika svoego rebenka ne puskact.'

³¹ Vgl. Castrén-Schiefner 1854, § 570, 604, Castrén-Schiefner 1855, 58, 240 bzw. aber auch Formen wie *näsy* (edva), *näsyräj*/*ñaθraj* (edva, ele-cle etc.) aber auch *näsyči* (koe-kak)/*näθyči* (edva) wie sie bei Tereščenko und *Skazki Narodov* ... belegt sind.

³² Vgl. Castrén-Schiefner (1854) wonach sich für das Suffix *^ta* aus der Gegenüberstellung von *matutandum* 'ich bin im Begriff zu schneiden' (§ 518, 488) mit der *mata'am* 'ich schnitt' (§ 514, 419) die Bedeutung „im Begriff sein zu...“ ergibt.

negierten und nicht am negierenden Verbalteil fixiert ist, wie es z.B. für *nisy* belegt ist:

- [25] ... *ñidakiäm ñanduj_količazamta ñona ñêmθuzyca ñaza* /59/
 ... (ich werde) nicht nur ein Boot für ihn, [sondern] sogar Fleisch für ihn
 finden.
 ... ne lodku tol'ko, daže i mjaso *najti*. [07–SN3, 20/23]

Somit scheint hinreichend nachgewiesen zu sein, daß *ñuoly* auch außerhalb Tereščenkos zu belegen ist. Es kommt jedoch sehr selten vor und ist mit einem nicht näher bestimmbareren Modus verknüpft, so daß es nicht erstaunt, daß es von der Forschung bisher unberücksichtigt blieb.

lêzi"si

Im Gegensatz zu *ñuoly* wird *lêzi"si* von Tereščenko nicht ausdrücklich zur Negation gerechnet. Andere Quellen vernachlässigen es gänzlich. Bezüglich des Enzischen findet sich bei Castrén der Wörterbucheintrag:³³

le 'io (Ch), lo 'io (B)	'nicht können'
le 'iro'	'ich kann nicht'

Leider führt sein Verweis an dieser Stelle auf seine Grammatik § 538 (518) nicht weiter, da er den Stamm dort lediglich als weiteres *Hilfsverbum* (!) des Enzischen anführt, das den Negationsstamm erfordert. Es findet sich als einziger Beleg dort: *le'iro' mota'* 'ich kann nicht schneiden'. Tereščenko (1966) bezeichnet diesen Stamm dagegen als *Vollverbum*.

Nirgendwo findet sich jedoch ein Hinweis auf dessen nganasanische Parallele. Sollte es sich um eine Entlehnung aus dem Enzischen ins Nganasanische handeln, würde am ehesten der Somatu-/Madu-, d.h. der Castrénsche Chantaika-Dialekt, der dem Nganasanischen auch historisch verbundene Tundra-Dialekt des Enzischen, in Frage kommen.³⁴ Obwohl es eine Reihe identischer Stämme nicht nur im Enzischen und Nganasanischen gibt, sind m.W. Lehnbeziehungen zwischen den nordsamojedischen Sprachen noch nicht eingehender untersucht worden. Ausgeschlossen wären solche Beziehungen auch zum Jurakischen nicht.³⁵

³³ Vgl. Castrén–Schiefner (1855, 84b).

³⁴ Vgl. Tereščenko 1979, 8, wonach der awam-nganasanische Stamm der *ñêmtu"suo* nach eigener Meinung aus dem tundraenzischen Stamm der Madu hervorgegangen ist.

³⁵ Vgl. oben enz. *buniš*, jur. *vuniš(š)* sowie Fußnote 11.

Außer bei Mikola (1970) finden sich syntaktische Belege für den *stam lêzi*"si erstmals bei Tereščenko (1973). Sie führt ihn unter den Belegen aus verschiedenen samojedischen Sprachen an, die im Zusammenhang mit unterschiedlichen Modalitäten bei zusammengesetztem Prädikat aufgeführt werden. Sie schreibt, daß ein „nicht können“ in den nordsamojedischen Sprachen folgendermaßen wiedergegeben wird, und führt die im folgenden genannten Belege an:³⁶

- ENZ d'agov, sExoru pinoju kaniš loziaž
 Nein, nachts kann niemand gehen.
 Net, noč'ju nikto *pojti ne smožet*. (Tereščenko 1973, 147).
- NG [26] ñojbuomê lêzi"tim diltê"
 Ich kann meinen Kopf *nicht* *heben*.
 Golovy podnajt' *ne mogu*. [Tereščenko 1973, 147].
- NG [27] êmê dăly lêzi"tiri" xezyty"
 Heute (diesen Tag) *könnt ihr (beiden) nicht kommen*.
 Segodnja pochat' *ne możete*. [Tereščenko 1973, 147].

Sowohl das Enzische als auch das Nganasanische verwenden also denselben Stamm. Nichts liegt also näher, als ihn auch als gleichen Ursprungs anzusehen. Anders das Jurakische mit dem Stamm *ja*"ma- (in ähnlichem Kontext):

- JUR t'uku jal'a' taña' xêš ja"mav
 Ich kann heute *nicht* dorthin *gehen*.
 Ja ne mogu pojti *tuda segodnja* [Tereščenko 1973, 147]

Er ist somit unverstündlich, daß Tereščenko (1979) *lêzi*"si für das Nganasanische bzw. dessen Negation gänzlich unberücksichtigt läßt, *ñuoly* mit schwacher „Negativität“ dagegen anführt. Sie behandelt *lêzi*"si (1979) vielmehr in völlig anderem Kontext, so im Zusammenhang mit:

1. der nominalen Form des Nicht-Besitzes (*^gali/^kali*) ([28, 33])
2. den verschiedenen Bedeutungen des Partizips im Kontext ([43])
3. dem Vorkommen des Genitivs in Verbindung mit Postpositionen + Px ([29 u. Paradigma-Belege])
4. Postpositionen oder postpositionalen Formen in einzelnen Belegen ([30]).

³⁶ Vgl. Tereščenko 1973, 147.

Somit entzieht sich ng. *lêzi"si* bisher auch einer (samojedischen) etymologischen Deutung. Es scheint jedoch sicher, daß der Stamm heute formal fester Bestandteil der nganasanischen Negation ist, auch wenn wir nur lediglich 23 Belege (davon aber nur ca. 13 verschiedene Formen) zur Stützung dieser Auffassung zur Verfügung haben. Immerhin befinden sich darunter Belege aus vier verschiedenen Quellen (Tereščenko, Skazki Narodov [verschiedene Informanten], Dul'zon und Mikola).

Einen Überblick über die Konjugation von *lêzi"si* gibt die folgende Zusammenstellung:

<i>lêzi"ti^m</i>	<i>dîtê"</i>	Tereščenko 1973	heben [Kopf]	[26]
<i>lêzi"ti^m</i>	<i>nily"</i>	Tereščenko 1979	leben	[30]
<i>lêzi"ti</i>	<i>nêkêrêptyku"</i>	Tereščenko 1979	beruhigen (trans.) [Rentiere]	[43]
<i>lêzi"ti</i>	<i>nily"</i>	Tereščenko 1979	leben	[29]
<i>loziti</i>	<i>ñuobo"u</i>	06 – SN2	arbeiten	[31]
<i>lozitti</i>	<i>b'arÊta</i>	07 – SN3	öffnen [Tür]	[44]
<i>lêzi"ti^ri"</i>	<i>xëzyty"</i>	Tereščenko 1973	gehen	[27]
<i>loziti^gêj</i>	<i>b'aryče"</i>	07 – SN3	öffnen [Tür]	[45]
<i>lêzi"ti^"</i>	<i>nily"</i>	Tereščenko 1979	leben	[28]
<i>lozit 'i^"</i>	<i>ñily"</i>	Dul'zon 1974	leben	[28a]
<i>lazit 'i^"</i>	<i>hezyty"</i>	05 – SN2	gehen	[32]
<i>laziši"e^m</i>	<i>basu"</i>	06 – SN2	jagen	[34]
<i>lozišie</i>	<i>x'ëzyty</i>	06 – SN2	gehen	[35]
<i>lazišie^my"</i>	<i>bouta"</i>	06 – SN2	fahren [Boot]	[36]
<i>lêzi"siê"</i>	<i>kêmüzü"</i>	Tereščenko 1979	fangen	[33]
<i>lod'iθita</i>	<i>ñomura</i>	Dul'zon 1974	essen	[38]
<i>lozišito</i>	<i>x'ëzyty"</i>	06 – SN2	gehen	[37]
<i>lazikandy</i>	<i>hügüta</i>	07 – SN3	hindurch- kriechen(?)	[42]
<i>lêzi"si</i>	<i>ünsüzü</i>	Tereščenko 1973	ü.-Schlitten fahren	[39]
<i>lêzyši</i>	<i>têñêri"</i>	Mikola 1970	nicht erreichen	[40]
<i>lêzyši</i>	<i>hUr"</i>	Mikola 1970	können nicht finden können	[41]

Der Aorist mit dem Suffix *^ti* erscheint als häufigste Form. Er gestattet es, *lêzi"si* den unvollendeten Verben zuzuordnen:

- [28] *tA" bykâli- lêzi"ti" nily"*
Rentiere können nicht ohne Wasser leben.

Oleni bez vody žit' *ne mogut*. [Tereščenko 1979, 290] = [28a] [Dul'zon 1974, 154].

- [29] (mênê) nizênê êmny lêzi"tī nily"
 Meinetwegen *ist es nicht möglich*, hier zu leben.
 Iz-za menja zdes' žit' *ne možet*. [Tereščenko 1979, 163].
 [zwei ähnliche, paradigmatische Sätze nicht aufgeführt.]

- [30] tyñ nizêtu" êmny lêzi"tīm nily"
 Euretwegen *kann ich* hier *nicht leben*.
 Iz-za vas zdes' žit' *ne mogu*. [Tereščenko 1979, 301].

[26, 27] siehe oben!

- [31] mono kod'ümuna ñoč'u č'añxogeä, syty loziti ñuobo"u [>ñojbou"] timiñä kol-xoθotanu /44<45/
 Meines Mannes Bein ist gebrochen, *er kann* jetzt *nicht* in der Kolchose *arbeiten*.
 U moego muža slomana noga, *on ne možet* sejčas rabotat' v kolhoze.
 [06–SN2, 117/38].

- [32] d'ünd'üä" laziť i" hezyty" [<heθyty"] hü"zarumany /272/
 Die Pferde *konnten* entlang der Schneewehe *nicht gehen*.
 Lošadi *ne mogut ehat'* po sugrobam. [05–SN2, 114/28]

Zwar sind Indikativ-Formen aus allen Tempora Aorist ([26–32, 43–45]), Vergangenheit ([33–36]) und sogar Futur ([37, 38]) belegt, jedoch nur für die SK:

- [33] ñêndujkali kolyj kêmüzü" lêzi"siê"
 Ohne Boot *konnten sie keine Fische fangen*.
 Bez lodki oni *ne mogli lovit'* rybu. [Tereščenko 1979, 290]
- [34] mona laziši'em basu" sObasy mona č'añhoad'e [<č'añload'e] tutáma /171/
 Ich *konnte* wegen meines zerbrochenen Skiers *nicht jagen*.
 Ja *ne mog ohotit'sja* potomu, čto u menja slomalas' lyža. [06–SN2, 121/43]
- [35] myñ nonsuomy" koruzakuto, señkolonägony" tamu" myñ lozišic x'ezyty /38/
 Wir blieben in einer kleinen Hütte, um zu übernachten, [denn] unser Rentier *konnte nicht [mehr] gehen*.

My ostanovilis' nočevat' v izbuške, – olen' naš *ne smog idti*. [06–SN2, 117/38]

- [36] sObasy b'igajču "išö č'etuamy tyra, myñ lazišiemy" bouta" ñandúč'any [< ñandúč'any] /170/

Weil der Fluß sehr seicht war, *konnten wir ihn nicht mit dem Boot überqueren*.

Potomu čto reka byla očēn' melkaja, *my ne mogli pereplyt' cē na lodke*. [06–SN2, 121/43]

- [37] ta ložišito x'ezyty" /35/

Das Rentier *wird nicht gehen können*.

Olen' *ne smožet idti*. [06–SN2, 117/38]

- [38] čimig'aj "ičö ñanaθa lod'iθita ñomura

Ein zahloser Nganasane *kann nicht essen*.

Bezzubyj čelovek ževat' *ne možet*. [Dul'zon 1974, 154]

Wie bei *nisy* und *kasadä* gibt es auch hier Infinitiv-Belege, die das Prädikat des Nebensatzes repräsentieren:

- [39] ünsüzü lēzi"si myēdisyēm

Weil ich auf dem ü.-Schlitten nicht fahren konnte, ging ich zu Fuß.

Iz-za togo, čto ne mog ezdit' na olenjah ja šēl peškom. [Tereščenko 1973, 83]

- [40] tēnd'it'i lēzyši tēnēri", matētu d'ezykañkurē huršiizē

Da er sie nicht erreichen konnte, ging der Arme nach Hause. /18/

Nem tudva utolēmi ōket, szegényke haza indult (fordult). [Mikola 1970, 68/69]

- [41] lēzyši hUr" kētuki"ē /18/

Da er es nicht finden konnte, begann er zu weiden.

Nem tudva keresni, legelni kezdett. [Mikola 1970, 69/70]

Eine bemerkenswerte Form findet sich in [42], nämlich *lazikandy*:

- [42] hüč'ütagata"³⁷ mo1i lazikandy^hügüta ñojborazu ñondie bond'i /!/ /92/
 Sie begann hindurchzukriechen, aber *sie konnte nicht hindurchkriechen*, nur
 ihr Kopf kam heraus.
Ona vlezæet v dyročku – nikak ne možet, golova tol'ko vyšla na ulicu.
 [07–SN3, 10/16]

Es könnte sich bei ^kandy um einen habituativen Aspekt (periodischer Wiederholung) handeln, den Tereščenko mit ^gêty, ^kêty angibt.³⁸ Dabei ist eine Suffixkombination aus ^gê/^kê plus einem der vielen nganasanischen ^IV-Suffixe, vielleicht der Aorist-Endung, wahrscheinlich. Eine derartige Vermutung ließe sich durch einige Parallelbelege³⁹ untermauern.

Beim Stamm lêzi"si finden sich jedoch weitere Besonderheiten, die bei kasadā und ñuoly nicht festzustellen waren, wohl aber bei nisy vorkommen. Dies ist zum einen die Stellungsvariante des negierten Verbs vor dem Negationsverb (siehe [33]) sowie den folgenden Beleg:

- [43] .tAǝ xuzurtêtuō ñênê"sa xuzurtêtuōmtu tA nêkêrêptyku" lêzi"ti
 Der Mensch, der das Rentier angespannt hat, *kann* sein angespanntes Rentier
nicht beruhigen.
Olenej zaprjagajuščij čelovek ne možet uspokoit' zaprjagaemogo im olenja.
 [Tereščenko 1979, 265]

Zum anderen der Einschluß eines Satzgliedes zwischen negierendem und Negationsverb. Dabei kann es sich um ein Objekt:

- [44] kūzatunda" ny^ñögêj kūzü"agêj kūzaθa ñożütügêj^mAti hojminti... ñuazi lozitti
 b'arEta [45] lozitagêj ñuamti b'aryč'e" /87/
 Am Morgen standen die (beiden) Mädchen auf, als sie aufgestanden waren,
 sahen sie (beide), daß es im Zelt dunkel geworden war ..., *sie konnten* die
 Tür *nicht öffnen*, [45] *sie* (beide zusammen) *konnten* ihre (beider) Tür *nicht*
öffnen.

³⁷ Es ist auffallend, daß es sich bei hüč'ütagata" und hügüta 'hindurchkriechen' um denselben Stamm handelt. Offenbar liegt hier ein Druckfehler vor. Da dieser Stamm jedoch singular ist, läßt sich leider nicht sagen, ob g oder č korrekt ist.

³⁸ Vgl. Tereščenko 1979, 424.

³⁹ Wie der folgende Beleg zeigt, kann es sich bei ^gê/^ke nicht um einen Inchoativ handeln (vgl. Tereščenko 1979, 243 f.), der nämlich folgt diesem Suffix sogar: ñamθač'uñ hl'e, ñamakandaki"e /121/ 'Sie kochte ihr Essen, sie begannen zu essen. /Mjaso svarilos', kušat' načali." [10–SN4, 169/173].

Nazavtra devočki vstali i, vstav, vidjat – v čume temno ..., dver' *ne mogut otkryt'*, [45] *ne mogli ego dver' otkryt'* [07–SN3, 10/16]

aber auch eine adverbiale Verstärkung wie *moli* (vgl. [42], wo es vor dem negierten Verb steht) handeln. Bei der „Regelnegation“ *nisy* finden sich darüber hinaus auch Postpositionen, Lokaladverbien, Nomen mit prädestinativen Endungen etc. in „interner“ Stellung (vgl. oben [25]), um nur einige der Möglichkeiten herauszugreifen.

Zwar ließe sich noch vieles ergänzen, zumal, wenn man die hier ausgeklammerten Negationen des Prädikatsnomens *nintu* bzw. *d'añku* mit einbezieht. Ferner bieten auch das Negationsverb *nisy* oder die negierten Verben noch Interessantes z.B. im Hinblick auf ihre Ableitungsmöglichkeiten. Die oben zusammengetragenen Fakten reichen jedoch bereits aus, um zu folgendem Ergebnis zu gelangen.

Als entscheidendes Kriterium zur Gruppierung der Negationsverben *nisy*, *kasadä*, *ñuoly* und *lêzi"si* diene der Negationsstamm des negierten Verbs, da er bei anderen Verben mit „negierender“ Semantik wie z.B. *deru"sa* nicht vorkam.

In diesem Zusammenhang war es wichtig, daß mit Ausnahme vielleicht von *lêzi"si* keines der Negationsverben ein Positivum, d.h. ein Antonym aufzuweisen hatte.

Eine Unterscheidung in Voll- und Hilfsverb erwies sich als nicht sinnvoll, wenn nicht gar widersprüchlich. So nähern sich *ñuoly* und *lêzi"si* als vielleicht ursprüngliche „Vollverben“ funktional den „Hilfsverben“ *nisy* und *kasadä* an.

Ein weiteres Kriterium, das der Transitivität, ließ sich für *lêzi"si* nicht nachweisen, da nur Formen der SK in den Texten belegt sind. Nur für *ñuoly* ließ sich sogar eine der wenigen Formen der RK finden, wie sie sonst nur noch bei *nisy* vorkommen. Daran konnte jedoch gezeigt werden, daß sich die Konjugation am Negationsverb nach der des negierten Verbs richtet. Dies ist ohne Frage ein weiteres sehr wichtiges Kriterium der Negationsverben.

Die Stellung des Negationsverbs scheint relativ frei zu sein, obwohl es überwiegend direkt vor dem negierten Verb steht.

Aufgrund der Tempussuffixe, vor allem aber des Aorists, die sich mit Ausnahme von *ñuoly* bei allen Negationsverben finden, läßt sich ein unvollendeter Aspekt bei *nisy* und *lêzi"si*, ein vollendeter bei *kasadä* feststellen. Daraus kann man folgern, daß die Negationsverben sehr wohl eine – wenn auch vielleicht – rudimentäre Semantik aufweisen. Erst dadurch wird verständlich, daß das Nganasanische ein sehr differenziertes und umfangreiches, bisher leider wenig beachtetes Negationssystem entwickelt bzw. entwickelt hat, auf das hier aufmerksam gemacht werden sollte.

LITERATUR

- Castrén, M. A. – A. Schiefner (Hrsg.) 1854, *Grammatik der samojedischen Sprachen*, St. Petersburg [Nachdr. Bloomington, 1966].
- Castrén, M. A. – A. Schiefner (Hrsg.) 1855, *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*, St. Petersburg [Nachdr. Leipzig, 1969].
- Dul'zon, A. P. 1974, Padežnaja sistema nganasanskogo jazyka, in: *Sklonenie v paleoaziatskih i samodijskih jazykah*, Moskva, 147–157.
- Čeremisina, M. I. – N. N. Kovalenko 1986, *Metodičeskie ukazanija k kursu „obščee jazykoznanie“ (na materiale nganasanskogo jazyka)*, Novosibirsk.
- Janhunen, J. 1977, *Samojedischer Wortschatz: gemeinsamojedische Etymologien* (Castrenianumin toimitteita 17), Helsinki.
- Kovalenko, N. N. 1982, O nekotoryh osobennostjah funkcionirovanija nganasanskogo deepričastija s suffiksom „-bü' /-xü'“ v sostave zavisimoj časti polipredikativnogo predloženijsa, in: *Grammatičeskie issledovanija po jazykam Sibiri*, Novosibirsk, 90–98.
- Mikola T. 1970, Adalékok a nganaszan nyelv ismeretéhez (Materialy k zapasu poznanijsa o nganasanskom jazyke), *Nyelvtudományi Közlemények* 72, 59–93.
- Paasonen, H. 1917, Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte, Budapest (Vorabdr. in: *Zitiert nach Keleti Szemle* 13–17).
- Prokofev, G. N. 1937, Nganasanskij (tavgijskij) dialekt, in: *Jazyki i pis'mennost' Narodov Severa I*, Moskva, 53–74.
- Pyrerka, A. – N. M. Tereščenko 1948, *Russko-neneckij slovar': okolo 15.000 slov* (Sovetskoe finnougrovedenie 15), Moskva.
- Rédei K. (Hrsg.) 1988, *Uralisches etymologisches Wörterbuch 1: Ural. u. finn.-ugr. Schicht*, Budapest.
- Skazki Narodov Sibirskogo Severa* 2, 1976, Tomsk, 37–44, 107–123.
- Skazki Narodov Sibirskogo Severa* 3, 1980, Tomsk, 3–54.
- Skazki Narodov Sibirskogo Severa* 4, 1981, Tomsk, 159–177.
- Tereščenko, N. M. 1965, *Nenecko-russkij slovar': okolo 22.000 slov*, Moskva.
- Tereščenko, N. M. 1966a, Eneckij jazyk, in: *Jazyki Narodov SSSR* 3, Moskva, 438–457.
- Tereščenko, N. M. 1966b, Neneckij jazyk, in: *Jazyki Narodov SSSR* 3, Moskva, 376–395.
- Tereščenko, N. M. 1966c, Nganasanskij jazyk, in: *Jazyki Narodov SSSR* 3, Moskva, 416–437.
- Tereščenko, N. M. 1973, *Sintaksis samodijskih jazykov: prostoe predloženie*, Leningrad.
- Tereščenko, N. M. 1979, *Nganasanskij jazyk*, Leningrad.

A TAGADÁS NÉHÁNY MORFOSZINTAKTIKAI KÉRDÉSE A NGANASZANBAN

MICHAEL KATZSCHMANN

A szerző felvázolja az északi szamojéd nyelvek ún. tagadó igéit, és bemutatja a tagadás különböző formáit a nganaszanban. A morfológiai lehetőségeket csak megemlíti, így az ablatívuszi igenevet (-mu-gêtê [+ Px] stb. 'hogya ne'), valamint a tagadó participiumot (-mê-tuma" a stb. 'amíg nem').

Fontos annak a megállapítása, hogy a nganaszan lexikai tagadás rendszerét az eddigi kutatás még nem tárta fel teljesen. Bár azt már Castrén felismerte, hogy a nganaszan *kasa"am* 'én...alig' szónak a nyenyecben (*hacéau*) és az enyecben (*hot'iro'*) megfelelése van, de Tereščenko nem vette észre a nganaszan *lêzi"si* 'nem tudni' enyec párját (*lozyt'*), igaz viszont, hogy ő volt az egyetlen, aki a nganaszan *ñuoly* 'már hogy ne...' szót tagadó igeiként felsorolta. Így a szerző mutatta ki, hogy a nganaszan *kasadâ*, *lêzi"si* és *ñuoly* igeik egy sorba állíthatók a *nisy* 'nem' általános tagadó igével. A fő érv e négy ige egy csoportba sorolása mellett az, hogy verbum finitumként a tagadást (is) kifejezik, s utánuk a főige változatlan, ún. tagadott töve áll. Ez megkülönbözteti őket más gyakran ugyancsak tagadó igeiként emlegetett igeiktől, mint amilyen például *deru"sa* 'nem tudni'.

A tanulmány így teljessé teszi a nganaszan lexikai tagadás leírását. Az is kiderült, hogy más uráli nyelvekkel szemben, ahol a tagadás gyakran partikulákra redukálódott, a nganaszanban a negáció még nyilvánvalóan ki is bővült az eddig teljesen ismeretlen *ñuoly*-val.

MEGNYILATKOZÁS: TÍPUS – PÉLDÁNY

NÉMETH T. ENIKŐ

Károly Sándor professzornak

1. Bevezetés

A verbális kommunikáció szóbeli fajtáinak elemzése során a kutató legelőször a szegmentálás problémájával találkozik: hogyan és milyen részekre tagolja az elhangzott diskurzust.¹ A diskurzuselemzéssel foglalkozó műhelyek a diskurzusok vizsgálata során megpróbálták valamilyen egységet kijelölni és a kijelölt egységeket bizonyos szabályszerűségek alapján meghatározni. Ilyen egységek (a teljesség igénye nélkül) Z. Harris diskurzuselemzésében a megnyilatkozások (utterances); K. Pike tagmémikus modelljében a behavioréma (behavioreme) vagy utteréma (uttereme); a beszédaktuselméletben, illetve a rá támaszkodó diskurzuselemzésekben (pl. W. Labov és D. Fanshel munkáiban) az illokúciós aktus (illocutionary act); az etnometodológusok (H. Sacks, E. A. Schegloff, G. Jefferson stb. tanulmányaiban a forduló (turn) és a szoros vagy szomszédos párok (adjacency pairs); vagy a formális diskurzuselemzésekben a diskurzugegységek (discourse units).² A felsorolt iskolák egységeinek jellemzésétől és egyenkénti bírálatától eltekintve, a következőket jegyzem meg:

(1) A fenti műhelyek által kijelölt egységeken belül gyakran még kisebb, jól körülhatárolható, önálló funkcióval rendelkező részeket lehet találni. Vegyünk egy példát! Harris (1951: 14) megnyilatkozáson egy beszélő beszédének azon szakaszát érti, amely előtt és után a beszélő szünetet tart. Majd közvetlenül a meghatározás után megjegyzi, hogy nagyon sok megnyilatkozás olyan részekből épül fel, amelyek máskor önállóan lehetnek megnyilatkozások. A *Sajnálom. Nem érek rá. Kaskát kell olvasnom.* mondatok egyszer egy megnyilatkozást alkotnak, máskor pedig két vagy akár három különböző megnyilatkozást. Felvetődik a kérdés, hogy abban az esetben, amikor e három mondat egy megnyilatkozást alkot, azaz amikor szünet nélkül, folyamatosan hangzik el a *sajnálom nem érek rá Kaskát kell olvasnom* hangsor, honnan tudja Harris, hogy három egyszerű mondatként kell lejegyezni a hangsort és nem pedig a *Sajnálom, nem érek rá, Kaskát kell olvasnom.* egyetlen mellérendelő összetett mon-

¹ Mindenfajta verbális kommunikációs produktumra a diskurzus elnevezést használtam. A diskurzuselemzés (discourse analysis) és a konverzációelemzés (conversation analysis) elméleti és gyakorlati megkülönböztetésétől eltekintek.

² A formális diskurzuselemzések kivételével a felsorolt iskolákról kritikai megjegyzésekkel ellátottan jó tájékoztatást nyújt Levinson (1983: 226–369) és Taylor–Cameron (1987). A formális diskurzuselemzésekre pedig ld. Polanyi (1988).

datként. Hasonló problémák merülnek fel a többi diskurzus-elemző iskola egységeivel kapcsolatban is.

(2) A felsorolt diskurzus-elemző műhelyek munkáit tanulmányozva az olvasó kevés információt kap arra vonatkozóan, hogyan és milyen elvek alapján lehet – amennyiben ez az elemzéshez szükséges – a diskurzust központosítani. Az általuk egységnek tekintett részbe (különösen kérdéses ez a monologikus diskurzusok esetén) miért pont az adott hosszúságú és nem az „egy-két szóval” hosszabb vagy rövidebb hangsor tartozik.

2. A megnyilatkozás-meghatározások áttekintése

A diskurzus-elemzőknek szükségük van egy olyan egységre, amelyet funkcionális és formai jegyek alapján el lehet határolni a diskurzusban. A határjelek között helyet foglaló egységeket leggyakrabban megnyilatkozásnak hívják. Pillantsunk bele a terminus technicus történetébe!³

2.1. Harris (1951: 14) megnyilatkozás-meghatározását már idéztem az 1.-ben, ezért itt nem ismételtem meg. Az ottani megjegyzéseket azonban még kiegészítettem két újabbal: (1) Harris nemcsak azt a lehetőséget engedi meg, hogy egy megnyilatkozás több mondatot foglaljon magában, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy sok megnyilatkozás a mondatnál kisebb egységből, mindössze egy frázisból vagy egy szóból áll. (2) Harris alapján két megnyilatkozásnak kell tekinteni az olyan elhangzó mondatot is, amelynek a közepén a beszélő gondolkodási vagy hezitációs szünetet tart. A gondolkodási vagy hezitációs szüneteket a diskurzusok megnyilatkozásokra tagolása során nem kellene figyelembe venni, hiszen azok a beszélő pillanatnyi kognitív zavarait tükrözik, és sem nyelvi, sem interakciós jelentésük nincsen. Az 1.-ben és az itt felsorolt okok miatt Harris megnyilatkozás fogalmát nem használhatjuk.

2.2. Lyons (1977: 26) először is a *megnyilatkozás* terminus technicus kétértelműségére hívja fel a figyelmet. Az *utterance* egyfelől egy nyelvi viselkedés folyamatát, másfelől e nyelvi viselkedés termékét jelenti.⁴ A megnyilatkozás mint a nyelvi tev-

³ A történeti áttekintésbe csak azokat a meghatározásokat vettem bele, amelyeket valamilyen formában fel tudtam használni saját megnyilatkozás-típus definícióimhoz. A megnyilatkozás-meghatározásokkal kapcsolatos problémákkal egy korábbi dolgozatomban már foglalkoztam ld. Németh T. (1988).

⁴ Hasonlóan kétértelmű a magyar *megnyilatkozás* szó is, de a franciában például két szó különíti el a folyamatot és a folyamat termékét. Az előbbit az *énonciation*, az utóbbit az *énoncé* szó nevezi meg. Az *utterance* két jelentésének megkülönböztetését a szóhoz csatolt *act* (*aktus*, *cselekedet*), illetve a *product* (*termék*) utótagokkal meg lehetne oldani, az utótagok használata mégsem vált általánossá. A nyelvfilozófiai irodalomban inkább az *utterance-act* értelemben, a nyelvészeti irodalomban inkább az *utterance-product* jelentésben használják utótaggal történő jelentéspontosítás nélkül az *utterance* terminust (Lyons 1977: 26).

kenység folyamata szóban vagy írásban zajlik. A megnyilatkozás mint a nyelvi tevékenység terméke következőképpen szóbeli vagy írásbeli inskripció.⁵ A továbbiakban Lyons kizárólag erre a szóbeli vagy írásbeli inskripcióra alkalmazza a *megnyilatkozás* terminust. Lyons (1977: 26, 622–635) elfogadva Harris megnyilatkozásdefinícióját, a megnyilatkozásokat alapos vizsgálatnak veti alá. A megnyilatkozások jobb jellemzéséhez a rendszermondat (system-sentence), a szövegmondat (text-sentence) és a megnyilatkozás-egység (utterance-unit) fogalmát hívja segítségül. A rendszermondatok absztrakt elméleti konstruktumok, amelyeket egy konkrét nyelv grammatikai szabályai határoznak meg. A szövegmondatok kontextusba helyezett rendszermondatok. A szövegmondatok és a rendszermondatok közötti megfeleléssel Lyons részletesen foglalkozik. A szövegmondatok egy része szóról szóra megegyezik valamelyik rendszermondattal, míg a szövegmondatok más része nem. Nézzük Lyons példáit!

- (1) (a) We arrived late.
(Későn érkeztünk.)
- (b) We arrived late.
(Későn érkeztünk.)
- (c) So we arrived late.
(Így későn érkeztünk.)

Az (1) (a) egy rendszermondat. Az (1) (b) és (c) pedig két különböző kontextusban elhangzott szövegmondat. (A kontextusok ismertetésétől tekintsünk el!) Az (1) (b) szövegmondat szóról szóra megegyezik az (1) (a) rendszermondattal, az (1) (c) szövegmondat viszont nem, hiszen tartalmazza a *so* (így) kötőszót, amely az (1) (a)-ban nem szerepel. A *so* kötőszó használata a kontextusba helyezettséggel⁶ magyarázható, így kapcsolódik az (1) (c) szövegmondat a már korábban elmondottakhoz. A *so* kötőszó használata nem változtatja meg a mondat grammatikusságát, (1) (c)-nek is teljes és helyes a grammatikai struktúrája. (Az (1) (b) szövegmondatban semmiféle lexikai elem nem utal a kontextusba ágyazottságra, de jelezhetik az előzményekhez

⁵ Az *inszkripció* (*inscription*) műszót a nyelvfilozófiai irodalomból vette át Lyons, ahol a terminus valamilyen fizikai médiumbeli szimbólumsort jelent.

⁶ Mivel a rendszermondatok maximálisan dekontextualizált absztrakt konstruktumok, semmiféle kontextusra utaló elemet nem tartalmazhatnak. Ezért nem fordulhatnak elő Lyons (1977: 632) szerint a rendszermondatokban a *so*-n kívül a *however* (*mindamellett, mégis*), *moreover* (*azonkívül, ráadásul*) és a hozzájuk hasonló, kimondottan kontextusra utaló szavak. Lyons még megjegyzi, hogy vannak olyan szavak is, mint például a *but* (*de*) és az *and* (*és*) kötőszavak, amelyeknek kontextualizáló és nem kontextualizáló használatuk egyaránt lehetséges, ráadásul a két használat között nem is mindig lehet éles különbséget tenni. Természetesen a különbségtevés igénye csak a szövegmondatoknál merülhet fel, hiszen a rendszermondatokban per definitionem nem fordulhat elő kontextusra utaló elem.

való kapcsolódást például az intonáció, a ritmika, a különböző nem verbális jelzések stb.)

A harrisi megnyilatkozásdefiníció elfogadásából következően a szövegmondatok lehetnek önállóan megnyilatkozások, vagy képezhetik megnyilatkozások részeit. Más szóval vannak olyan megnyilatkozások, amelyek egyetlen szövegmondatból állnak és vannak olyanok, amelyekben belül több szövegmondat is elkülöníthető. A szegmentálás szempontjából az írásbeli szövegmondatok azonosítása nem okoz különösebb gondot, hiszen a helyesírás szabályainak megfelelően a kezdetüket nagybetűvel jelezzük, a végüket pedig valamilyen mondathatárt jelző központoszási jellel. A szóbeli szövegmondatok elhatárolása sokkal nehezebb, kevésbé egyértelmű fogódzók (pl. a prozódiai elemek: hangsúly, intonáció, ritmus stb.) állnak rendelkezésünkre, és közülük egy sem nevezhető – az írásbeli szövegmondatokat záró ponttal, kérdő- és felkiáltójellel szemben – egyértelműen mondathatárt jelző eszköznek. A szóbeli szövegmondatok azonosításában a grammatikai struktúrát is figyelembe kell venni, minthogy a szövegmondatok grammatikailag helyesek, teljesek kell, hogy legyenek.

A grammatikai helyesség és teljesség természetesen nem érvényes a megnyilatkozások egész halmazára, hiszen Lyons (1977: 625) szerint vannak hiányos, teljes grammatikai struktúrával nem rendelkező, vagy egyenesen agrammatikus⁷ megnyilatkozások is. Következésképpen a megnyilatkozások nemcsak szövegmondatokból állhatnak, hanem a szövegmondatoknál kisebb, azokhoz képest hiányos grammatikai struktúrájú egységekből is. A szegmentálás az ilyen egységekből álló megnyilatkozásokon belül a legnehezebb, hiszen itt már a grammatikai struktúrát sem lehet figyelembe venni.

Lyons a megnyilatkozások jellemzéséhez harmadikként a megnyilatkozás-egység fogalmát vezeti be. A megnyilatkozás-egységek a megnyilatkozások önálló illokúciós értékkel (állítás, parancs, kérdés, kérés stb.) rendelkező részei. Logikai szempontból egyszerűek vagy összetettek lehetnek, attól függően, hogy egy egyszerű vagy több összekapcsolt egyszerű propozíciót tartalmaznak-e. Az egyszerű megnyilatkozás-egységeket Lyons az egyszerű rendszermondatokkal hozza kapcsolatba, minthogy az egysze-

⁷ Kérdéses, hogy az agrammatikus megnyilatkozások tekinthetők-e egyáltalán megnyilatkozásoknak. Kiefer (1986a: 31) szerint a megnyilatkozásokat a nem megnyilatkozásoktól bizonyos grammatikai strukturális kritériumok alapján választhatjuk el. Így tudunk különbséget tenni például a *Tegnap vártalak*. megnyilatkozás és a *Nagyon sajnálom*. hibás struktúrájú szólanc között. Ugyanakkor a performancijelenségekkel szemben – márpedig a megnyilatkozások azok – nem állíthatjuk követelménynek a grammatikai jóformaltságot. Hétköznapi diskurzusaink tele is vannak nem grammatikus, „hibás” megnyilatkozásokkal, amelyek legtöbbször a kommunikáció lefolyásában semmiféle zavart nem okoznak.

rű megnyilatkozás-egységek egy propozíciót tartalmaznak, az egyszerű (rendszer)mondatok pedig egy propozíciót fejeznek ki.⁸

Ahhoz, hogy lássuk a megnyilatkozás-egység fogalmával kapcsolatos problémákat, tekintsük először a következő példákat!

- (2) Jóska megérkezett.
- (3) (a) Jóska megérkezett.
- (b) Jóska megérkezett?
- (c) Jóska megérkezett!

A (2)-ben a *Jóska megérkezett* propozíciót (p) egy egyszerű rendszermondat fejezi ki. A (3) (a)-(c) három, különböző kontextusban elhangzott szövegmondat, amely ugyanazt a *p* propozíciót tartalmazza. Tegyük föl, hogy a (3) (a)-ban a *p* propozícióhoz az állítás, a (3) (b)-ben a kérdés, a (3) (c)-ben pedig a fenyegetés illokúciós értéke járul. A (3) (a)-(c) szövegmondatok tehát önálló illokúciós értékkel rendelkező, egy propozíciót tartalmazó egyszerű megnyilatkozás-egységek. A (3) (a)-(c) megnyilatkozás-egységekben a *p* propozíció nyelvileg explicit módon fejeződött ki, a kontextusra való támaszkodás nélkül megadható volt.

Felmerül a kérdés, hogyan lehet elemezni Lyons alapján azokat a megnyilatkozásokat, amelyekben nyelvileg explicit módon nem fejeződik ki a propozíciós tartalom. Lássuk a (4)-et!

- (4) Jóska is?

A (4) grammatikailag hiányos, következésképpen sem rendszermondat, sem szövegmondat nem lehet. A (4) egy megnyilatkozás, amelynek az illokúciós értéke kérdés. Nem tudjuk viszont, hogy mi a kérdés propozíciós tartalma. Legyen az (5), (6) és (7) három különböző beszédhelyzet, amelyben a (4) elhangzik.

- (5) A: Gyuri nagyon szereti az édességet.
- B: Jóska is?

⁸ Lyons (1977: 141–142) érinti a *propozíció*, a *mondat* és az *állítás* terminusok használatának problémáit. Vannak szerzők, akik a propozíciókat a kijelentő mondatokkal azonosítják, mások az állításokkal, megint mások a kijelentő mondatok jelentésével. Ha a propozíciót a mondat és az állítás fogalmával akarjuk kapcsolatba hozni, akkor azt mondhatjuk például, hogy egy propozíció az, amit egy kijelentő mondat kifejez akkor, amikor ezt a mondatot egy állítás megtételére használjuk. Természetesen egy kijelentő mondat kiejtésével nemcsak állítani lehet, és propozíciós tartalmuk nemcsak az állításoknak van.

- (6) A: Pisti erős legény.
B: Jóska is?
- (7) A: Juli elolvasta a könyvet.
B: Jóska is?

A *Jóska is?* kérdés az (5), (6) és (7) beszédhelyzetekben a (8) (a)-(c)-ben megfogalmazott proposíciókra vonatkozik.

- (8) (a) Jóska (is) nagyon szereti az édességet.
(b) Jóska (is) erős legény.
(c) Jóska (is) elolvasta a könyvet.

Mivel a *Jóska is?* kérdés az (5), (6), (7) beszédhelyzetekben a (8) (a)-(c) egyszerű proposíciókra vonatkozik, Lyons gondolatai jegyében, egyszerű megnyilatkozás-egységként kellene elemezni. Vegyünk egy újabb beszédhelyzetet, a (9)-et, amelyben a *Jóska is?* kérdést megelőző megnyilatkozás legyen egy összetett szövegmondat!

- (9) A: Peti gyakran lemegy esténként futni és sokszor gimnasztikázik is.
B: Jóska is?

A (9)-ben a *Jóska is?* kérdés két összekapcsolt egyszerű proposícióra, a *Jóska (is) gyakran lemegy esténként futni* és a *Jóska (is) sokszor gimnasztikázik* proposíciók konjunkciójára vonatkozik. A (9) beszédhelyzetben tehát a *Jóska is?* kérdés egy összetett proposícióra vonatkozik, következésképpen, Lyonsnek megfelelően, összetett megnyilatkozás-egységnek lehet tekinteni. A B beszélő célja és ezzel együtt megnyilatkozásának az illokúciós értéke az (5), (6), (7) és (9) beszédhelyzetekben nem változik azzal, hogy kérdése hány proposícióra vonatkozik. Nem lehet a *Jóska is?* kérdést kétféleképpen elemezni, egyszer egyszerű, másszor pedig összetett megnyilatkozás-egységnek tekinteni attól függően, hogy egy egyszerű vagy egy összetett proposícióra vonatkozik. Továbbá vannak olyan beszédhelyzetek is, amelyekben egy megnyilatkozás verbális előzmények nélkül hangzik el, proposíciós tartalmára vonatkozóan ezért csak feltevéseink lehetnek. (Ilyenkor nincsenek diskurzuselőzmények, amelyek alapján egészen pontosan meghatározható lenne a beszédített proposíciós tartalma.) Ezt mutatja a (10) (a) és (b).

- (10) (a) A szemüvegem!
(b) Ejha!

Hogyan elemezzük az ilyen megnyilatkozásokat? Milyen proposíciós tartalmat tulajdonítsunk nekik? A beszédaktuselmélet (Searle 1969) az illokúciós aktusok szerkezetét vizsgálva már felhívta a figyelmet arra, hogy nem minden megnyilatkozásnak van (teljes) proposíciós tartalma, illetve hozzátehetjük, hogy verbális kontextus híján nem minden illokúciós aktusnak lehet rekonstruálni a proposíciós tartalmát.

Van még egy probléma a megnyilatkozás-egységgel, amellyel foglalkoznom kell. Mint már említettem, a megnyilatkozás-egység fogalmának jellemzésekor Lyons az önálló illokúciós értékkel való rendelkezést tekinti a megnyilatkozás-egység legfontosabb tulajdonságának. De mit is jelent önálló illokúciós értékkel rendelkezni? Az összetett proposíciót tartalmazó megnyilatkozás-egységek esetében az egész szövegmondathoz rendeljünk egy illokúciós értéket, vagy pedig az összetevők mindegyikéhez külön-külön? Vizsgáljuk meg a következő példákat!

- (11) (a) Jóska elment, de Mari itt maradt.
- (b) Jóska elment. De Mari itt maradt.
- (12) (a) Megeszem a süteményt, vagy kérsz te is?
- (b) Megeszem a süteményt. Vagy kérsz te is?

A (11) (a) egy mellérendelő összetett szövegmondatként a *Jóska elment* (q) és a *Mari itt maradt* (r) proposíciók konjunkcióját tartalmazza, következésképpen összetett megnyilatkozás-egység, amelynek illokúciós értéke: állítás. A (11) (b)-ben a q és az r proposíciók két külön szövegmondatba kerültek, két egyszerű megnyilatkozás-egységnek tekintendők, illokúciós értékük: állítás. A q és az r proposíciók *de* kötőszóval összekapcsolt állítása Lyons alapján a (11) (a)-ban összetett megnyilatkozás-egységet, a (11) (b)-ben pedig két egyszerű megnyilatkozás-egységet eredményez. A beszélő illokúciós célja viszont (11) (a) és (b) esetében nem különbözik egymástól. Vagyis q és r proposíciók állítása, illetve ezen állítások összekapcsolása nem különbözik egymástól aszerint, hogy egy összetett szövegmondaton belüli összetett megnyilatkozás-egységgel, vagy pedig két külön szövegmondatban helyet foglaló két egyszerű megnyilatkozás-egységgel fejezzük ki őket.

A (12) (a) példában egy szövegmondaton belül két különböző illokúciós aktus, a *Megeszem a süteményt.* állítás és a *Kérsz te is?* kérdés követi egymást. Az állítás proposíciós tartalma a *Megeszem a süteményt* (s) proposíció, a kérdés proposíciós tartalma pedig a *Te (is) kérsz süteményt* (z) proposíció. Az s és a z proposíciók *vagy*-gyal történő összekapcsolása egy összetett proposíció, logikai szempontból tehát a (12) (a) összetett megnyilatkozás-egység. De mivel a két proposíciós tartalomhoz eltérő illokúciós érték társul, két külön (egyszerű) megnyilatkozás-egység kell legyenek. Könnyen belátható, hogy a (12) (a) nem lehet – két különböző szempont alapján – egyszerre egyszerű és összetett megnyilatkozás-egység is. A (12) (b)-ben az állítás és

kérdés két különálló szövegmondatban két egyszerű megnyilatkozás-egységként szerepel, kapcsolódásukat a második szövegmondat elején a *vagy* kötőszó jelzi. A (12) (a)-ban és (b)-ben levő megnyilatkozás-egységek illokúciós értéke és összekapcsolódásuk módja között ugyanúgy nincsen különbség, ahogyan nem volt a (11) (a)-(b) esetében sem.

Példáim alapján egyszerű és összetett megnyilatkozás-egységek feltételezése helyett helyesebb lenne azt mondani, még mindig Lyons terminológiájánál maradva, hogy vannak egy megnyilatkozás-egységből és vannak több megnyilatkozás-egységből álló szövegmondatok, a megnyilatkozások egész halmazát tekintve pedig vannak egy megnyilatkozás-egységből, illetve többből építkező megnyilatkozások. Továbbá a megnyilatkozás-egységek számára, az sem szükségszerű, hogy teljes proposíciót tartalmazanak.

A fenti problémákat nem elfeledve és a módosító megjegyzések ellenére, Lyons gondolatai közül figyelemre méltó és felhasználható a megnyilatkozás rendszer-, illetve szövegmondatral való összevetése, valamint a megnyilatkozások és a beszédtekstek kapcsolatba hozása.

2.3. Károly (1980) már nem a harrisi, meglehetősen sok problémát okozó megnyilatkozásfogalmat használja, hanem a megnyilatkozást a mondathoz viszonyítja és a következőképpen határozza meg: „A megnyilatkozás nem egyszerűen mondat, hanem mindenekelőtt: konkrét és kimondott (leírt) mondat, ezenkívül pedig olyan parole (performancia) jelenség, amely egyértelműen nem is azonosítható mindig a mondatnak tartott egységgel.” A mondat és megnyilatkozás megkülönböztetés szinonimájaként Károly a lyonsi *rendszermondat* – *szövegmondat* elnevezéspárt is használja. A *rendszermondat* és a *mondat* terminusok ugyanazokat a grammatika által definiált objektumokat jelölik, következésképpen minden további nélkül használhatók egymás szinonimáiként. A szövegmondat és a megnyilatkozás azonban nem mindig esik egybe, mert a szövegmondatok a Károly által megnyilatkozásoknak tekintett performanciajelenségeknek csak egy részét fedik le. A megnyilatkozások Károly (1980: 55) szerint ugyanis, nem feltétlenül teljes grammatikai struktúrájúak, hanem lehetnek hiányosak, tagolatlanok vagy egyenesen hibásak. A hiányos struktúrájú, tagolatlan vagy hibás megnyilatkozások pedig a lyonsi értelemben nem tekinthetők szövegmondatnak. Azzal együtt, hogy Károly a mondathoz viszonyítva vezeti be a megnyilatkozás fogalmát, figyelmet érdemel az idézett definíció azon részlete is, amely szerint a megnyilatkozás nem szükségszerűen áll kapcsolatban a mondatral. Gondoljunk csak például az egyetlenegy indulatszóból álló megnyilatkozásokra, amelyeket – mint később látni fogjuk – egyáltalán nem tudunk a mondatokkal összefüggésbe hozni.

2.4. Az eddig tárgyalt megnyilatkozás definíciók a konkrét beszédhelyzetekben elhangzott, empirikusan megfigyelhető megnyilatkozásokat, amelyeket a továbbiakban megnyilatkozás-példányoknak hívunk, próbálták meghatározni. Ha eltekintünk a különböző nyelvhasználati formák konkrét szituációitól, azaz a nyelvhasználóknak, a nyelv-

használat idejének, a kontextusnak stb. mint változóknak a kitöltésétől, akkor egy magasabb absztrakciós szinten megnyilatkozás-típusokról beszélhetünk (vö. Kiefer 1986a: 12). A következőkben a megnyilatkozás-típus meghatározásával foglalkozunk.

3. A megnyilatkozás-típus definíciója

Mielőtt megadnám a megnyilatkozás-típus definícióját, röviden felvázolom a meghatározáshoz felhasználandó ismereteket. Chomsky (1977: 3) a kompetencia–performancia distinkciót kiegészítve grammatikai kompetencia–pragmatikai kompetencia–performancia hármáról beszél. A grammatikai kompetencia egy nyelv tudása, amelyet egy generatív grammatikával lehet modellálni. A generatív grammatika a nyelv jólformált mondatait generálja, így a mondatokat a grammatikai kompetencia egységeinek tekinthetjük. A pragmatikai kompetencia a nyelvtudás bizonyos emberi célok elérésére való használatának az általános képessége, a performancia pedig a nyelvtudás konkrét szituációkban történő használata. Ha a kommunikációt és a nyelvhasználatot összevetjük, akkor azt látjuk, hogy a kettő nem azonosítható egymással. Egyfelől nemcsak kommunikatív nyelvhasználat létezik (vö. Németh T. 1990), másfelől pedig kommunikálni sem csak a természetes nyelv segítségével lehet. A különböző nyelvhasználati formák mögött azonban mindig a pragmatikai kompetenciát fedezhetjük fel. A 2.4.-ben a megnyilatkozás-típus fogalmának a bevezetésénél eltekintettünk a nyelvhasználat konkrét szituációtól, a megnyilatkozás-típusokat következőképpen a pragmatikai kompetencia egységeinek tarthatjuk. Amikor a megnyilatkozás-típusokat az egyes nyelvhasználati formák konkrét szituációiban használjuk, akkor megnyilatkozás-példányokat kapunk. A performanciakutatásoknak, így a diskurzus-, illetve a konverzácioelemzéseknek, megnyilatkozás-példányokkal kell dolgozniuk. Ugyanakkor a diskurzuselemzésekben ismerni kell a megnyilatkozás-példányok közös lényegi jegyeit, amelyeket legjobban a konkrét szituációtól elvonatkoztatva lehet megfogalmazni, azaz a performancia megnyilatkozás-példányainak az elemzéséhez a megnyilatkozás-típus definíciójából érdemes kiindulni.

A megnyilatkozás-típust a pragmatikai kompetencia egységeként a következőképpen definiálom:

$$(13) \quad u_i = (\text{ins } (p_u, c, p, t))$$

Egy u_i megnyilatkozás-típus egy olyan *ins* inskripció, amelyhez egy p személy egy t időpontban egy c kontextusra nézve egy p_u pragmatikai egységet rendel. A (13)-ban az *ins* inskripció jelzi, hogy a megnyilatkozás szó két jelentése közül az u_i a produktum jelentésre vonatkozik. A p személy megnevezés pedig arra utal, hogy a definíció semleges a megnyilatkozás-típus produkciójára vagy interpretációjára nézve. Ha a p személy produkálja a megnyilatkozás-típust, akkor a definíció szerint az u_i

megnyilatkozás-típus egy olyan *ins* inskripció, amelyet a *p* személy a *c* kontextusra nézve a *t* időpontban *pu* pragmatikai egységként használ. Ha a *p* személy interpretálja a megnyilatkozás-típust, akkor pedig az *u*, megnyilatkozás-típus egy olyan *ins* inskripció, amelyet a *p* személy a *c* kontextusra nézve a *t* időpontban *pu* pragmatikai egységként interpretál.

A megnyilatkozás-típus a nyelv használatának az egysége, következésképpen mind nyelvi, mind használati oldalát jellemeznünk kell. A megnyilatkozás-típus nyelvi oldalának leírását célszerű a grammatika által generált jólformált mondatok segítségével elvégezni. A megnyilatkozás-típusok a mondattal való egybevetés eredményeképpen alapvetően két csoportra bonthatók: a mondattal kapcsolatba hozható és a mondattal kapcsolatba nem hozható megnyilatkozás-típusokra. A mondattal való kapcsolatba hozhatóság tulajdonképpen azt jelenti, hogy a megnyilatkozás-típus nyelvi megformáltságát tekintve olyan, mint egy mondat vagy a mondatnak valamelyik szintaktikai összetevője. A mondattal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típusoknak mindig van valamilyen *ls* nyelvi struktúrájuk, amely a grammatika fonológiai, szintaktikai, szemantikai szabályaival jellemezhető. A mondattal kapcsolatba nem hozható megnyilatkozás-típusok mindössze egyetlenegy olyan *le_{ind}* lexikai egységből állnak, amely szintaktikai összetevőként nem helyezhető bele a mondatba.

A megnyilatkozás-típusok használati oldalát tekintve pedig azt mondhatjuk, hogy a megnyilatkozás-típusok a *c* kontextusban mindig valamilyen *pf* pragmatikai funkcióval rendelkeznek. A *pragmatikai funkció* terminus a megnyilatkozás-típusok által „közvetített” nyelvhasználati jelentések összességét jelöli, vagyis azokat a célokat, amelyek elérése érdekében a megnyilatkozás-típusokat használjuk. A fentieket figyelembe véve egy *pu* pragmatikai egység (14)-ként definiálható:

$$(14) \quad pu = (l_{e_{ind}}^{ls}, pf)$$

A megnyilatkozás-típusok jellemzésénél még a kontextusról kell bővebben szót ejtenünk. A kontextusnak két összetevője van: az egyik a *c_{fiz}* fizikai kontextus, a másik pedig a *c_{kogn}* kognitív kontextus.⁹

$$(15) \quad c = (c_{fiz}, c_{kogn})$$

⁹ A fizikai és kognitív kontextus megkülönböztetés hasonló a Sperber–Wilson (1986: 38–39) által használt fizikai és kognitív környezet (physical and cognitive environment) fogalom párhoz.

A fizikai kontextusba a különböző nyelvhasználati formák külső körülményei (többek között a diskurzuselőzmények mint inskripciók) tartoznak bele. A kognitív kontextust pedig a megnyilatkozás-típust használó/interpretáló p személy fejében az adott megnyilatkozás-típus használata/interpretálása előtt reprezentálódott feltevések halmaza alkotja. A feltevések között a p személy jövőről alkotott elképzelései, tudományos hipotézisei, vallási hiedelmei stb. éppúgy helyet kapnak, mint a reális világ tényei (vö. Sperber – Wilson 1986: 2). A feltevések reprezentálódásához a p személy fejében különböző kognitív képességeknek kell működniük. Fodor (1983) szerint az emberi elmét felépítő rendszerek, így az emberi elme kognitív képességei is, kétféleképpen lehetnek: perifériásak (más szóval perceptuálisak), illetve centrálisak. A perifériás képességek a különböző érzékelési folyamatokon keresztül közvetlenül kapcsolatban vannak a külvilággal. A perifériás rendszerek veszik és dolgozzák fel a látási, hallási, szaglási, nyelvi stb. érzékelésből származó információkat. Minden percepció rendszernek megvan a maga saját feldolgozási eljárása és reprezentációs formája. Mielőtt a centrális képességek működésbe léphetnének a percepcióból származó információkon, azelőtt ezeket a különböző, ún. alacsonyabb szintű szenzoros reprezentációkat át kell alakítani magasabb szintű, ún. konceptuális reprezentációkká. A centrális folyamatok – mint például a következtetések (vö. Sperber – Wilson 1986: 43) – ugyanis nem tartanak közvetlen kapcsolatot a külvilággal, hanem egyrészt a percepció által felvett és feldolgozott információkból származó konceptuális reprezentációkkal, másrészt pedig a már régebb óta meglévő konceptuális reprezentációkkal dolgoznak.¹⁰

A kontextus tárgyalása után a (14)-et és a (15)-öt a (13)-ba behelyettesítve a megnyilatkozás-típus alábbi definícióját kapjuk.

$$(16) \quad u_t = (\text{ins}((l_{c_{ind}}, pf), (c_{fiz}, c_{kogn}), p, t))$$

A (16) szerint tehát egy u , megnyilatkozás-típus egy olyan *ins* inskripció, amelyhez egy p személy az inskripció c_{fiz} fizikai kontextusára és saját c_{kogn} kognitív kontextusára támaszkodva egy t időpontban egy pf pragmatikai funkcióval rendelkező ls nyelvi struktúrát vagy le_{ind} lexikai egységet rendel.

Az így definiált megnyilatkozás-típusokat az egyes konkrét nyelvhasználati formáknak megfelelően aztán tovább kell jellemeznünk. A megnyilatkozás-típusok konkrét nyelvhasználati formába való helyezése természetesen azonban nem jelenti azt, hogy kilépünk a pragmatikai kompetencia értelmezési tartományából és átlépünk a

¹⁰ Ezek a régebb óta meglévő konceptuális reprezentációk is két úton keletkezhetnek: vagy percepcióból származnak, vagy pedig más konceptuális reprezentációkból maguk a centrális folyamatok hozták őket létre.

performancia területére. Mindaddig, amíg nincsen szó a nyelvhasználat konkrét szituációról, például a kommunikatív nyelvhasználati forma konkrét beszédhelyzeteiről, nem performancia, hanem pragmatikai jelenségeket vizsgálunk, vagyis továbbra is megnyilatkozás-típusokat és nem megnyilatkozás-példányokat elemzünk.

4. A megnyilatkozás-típus a kommunikatív nyelvhasználati formában

A megnyilatkozás-típusoknak a kommunikatív nyelvhasználati forma keretében történő jellemzéséhez legyen kiinduló pontunk a (16). Az *ins* inskripció, a *p* személy és a *t* időpont kommunikatív nyelvhasználatbeli leírása nagyon röviden megadható. Az *ins* inskripció a különböző kommunikációs helyzetekben a *p* személy által a *t* időpontban szóban vagy írásban produkálható/interpretálható azon fizikai eseményt jelöli, amely a produkció/interpretáció *c* kontextusára támaszkodva *pf* pragmatikai funkcióval rendelkező *ls* nyelvi struktúrának vagy *le_{ind}* lexikai egységnek tekintendő. A *p* a kommunikációban résztvevő személyeket nevezi meg: az inskripció produkciója esetén a kommunikátort, az inskripció interpretációja esetén pedig az interpretátort. A kommunikációban résztvevő személyek, természetesen, a kommunikáció menetének megfelelően hol kommunikátorok, hol pedig interpretátorok. A *t* időpont pedig a kommunikáció folyamán az inskripció *p* személy általi produkciójának vagy interpretációjának az időpontját adja meg.

Részletesebb kifejtést igényel viszont a megnyilatkozás-típusok nyelvi jellemzése, pragmatikai funkciójuk bemutatása, valamint kontextusuk leírása. Kezdjük a kontextus tárgyalásával!

4.1. A megnyilatkozás-típusok kontextusa a kommunikatív nyelvhasználatban

A különböző nyelvhasználati formák kontextusainak egymástól való elkülönítését a *c* megfelelő indexekkel való kiegészítésével jelölhetjük. A kommunikatív nyelvhasználatra utaló index legyen a *komm*, a kommunikatív nyelvhasználatbeli megnyilatkozás-típusok kontextusa következésképpen a továbbiakban *c_{komm}*-ként jelölendő.

$$(17) \quad c_{\text{komm}} = (c_{\text{fiz komm}}, c_{\text{kogn komm}})$$

A *c_{fiz komm}* fizikai kontextusba a kommunikációs helyzet jegyei tartoznak, a kommunikátor és a kommunikációs partner kategóriája, szociális státusuk és szerepeik, egymáshoz való viszonyuk. Általánosan fogalmazva minden olyan külső körülmény beletartozik a *c_{fiz komm}*-ba, amely befolyásolta/ befolyásolhatja a megnyilatkozás-típus produkcióját vagy interpretációját. Egy *t* időpontbeli megnyilatkozás-típust megelőzően produkált/interpretált megnyilatkozás-típus mint fizikai esemény a *t*-beli megnyilat-

kozás-típus fizikai kontextusának részét képezi, a belőle származó információk pedig a kognitív kontextusban, a kommunikátor/interpretátor fejében reprezentálódott feltevések között vannak jelen. A kommunikatív nyelvhasználatban minden egyes újabb megnyilatkozás-típus produkálása/interpretálása újabb és újabb (fizikai és kognitív) kontextusoknak megfelelően történik. Tekintsük a következő példákat és képzeljük magunkat az interpretátor helyébe!

- (18) (a) Tegnap este moziban voltunk.
 (b) Bár Jósának tetszett a film, mi Katival mégis otthagytuk és inkább lementünk a klubba.
 (c) Tíz órakor Jóska is utánunk jött, és az est hátralevő részét együtt töltöttük.

Az index-szaporítás elkerülése érdekében eltekintve a fizikai és kognitív kontextusok rövidítésétől, legyen a (18) (a) kontextusa c_{komm1} , a (18) (b) kontextusa c_{komm2} , a (18) (c) kontextusa pedig c_{komm3} . A c_{komm1} kontextus részletes ismertetésére nincsen szükség annak bemutatásához, hogy a (18) (b) és (c) megnyilatkozás-típusok kontextusa hogyan módosul c_{komm1} -hez képest. A (18) (a) megnyilatkozás-típus mint inskripció a c_{komm2} fizikai kontextusának része (sok minden mással együtt), míg a belőle származó információ, például a (19) feltevés, a c_{komm2} kognitív kontextusát gyarapítja.

- (19) A kommunikátor tegnap este barátaival vagy ismerőseivel moziban volt.

A (18) (c) megnyilatkozás-típus fizikai kontextusa tovább bővül az előzőekhez képest, hiszen c_{komm1} és c_{komm2} fizikai kontextusán kívül magában foglalja a (18) (b) megnyilatkozás-típust mint fizikai eseményt is. A (18) (b) megnyilatkozás-típusból feldolgozott információk pedig a (18) (c) kognitív kontextusát gyarapítják, például (20) (a)-(e)-ként.

- (20) (a) Jósának tetszett a film.
 (b) A kommunikátornak és Katinak nem tetszett a film.
 (c) A kommunikátor és Kati nem nézték végig a filmet.
 (d) A kommunikátor és Kati filmnézés helyett lementek a klubba.
 (e) Jóska nem hagyta ott a filmet.

Ha a (18) (c) megnyilatkozás-típust is követi még egy újabb megnyilatkozás-típus, akkor az új megnyilatkozás-típusnak a kontextusa tartalmazni fogja c_{komm3} -t, valamint a (18) (c)-t mint fizikai eseményt és az interpretáció során belőle nyert információkat is, például a (21) (a)-(c) feltevéseket.

- (21) (a) A filmnek tíz órákor lett vége.
 (b) A film után Jóska is lement a klubba.
 (c) Tíz óra után Jóska, a kommunikátor és Kati együtt voltak a klubban.

A megnyilatkozás-típusok kognitív kontextusáról az interpretátor kognitív képességeinek figyelembevétele nélkül nem lehet beszélni. A verbális kommunikációban a megnyilatkozás-típusok kognitív kontextusát az interpretátor a dekódolási és következtetési folyamatok segítségével szerzett információkból építi fel. A dekódolási és következtetési folyamatok mind-mind kognitív képességek működései. A dekódolási folyamatok a külvilágból (egy másik személytől) származó nyelvi ingerek felvételével és feldolgozásával foglalkoznak, következésképpen perifériásak. A következtetések ezzel szemben nem közvetlenül a külvilágból származó ingerekkel dolgoznak, hanem a dekódolásból és a többi percepció formából származó, konceptuális reprezentációkká átalakított információkon működnek, tehát centrálisak. Az interpretátor dekódolási és következtetési képességeinek jó működése azonban önmagában még mindig nem elegendő a sikeres kommunikációhoz, szükség van arra is, hogy az interpretátornak legyenek a kommunikátoréhoz hasonló feltevései.¹¹ Ha a kommunikátornak és partnerének nincsenek közös feltevései, akkor a kommunikáció csakis sikertelen lehet. Gondoljunk például arra az esetre, amikor egy-egy óra után a hallgatók megkérik a tanárt, hogy másképpen magyarázza el az anyagot, mert nem tudták megérteni. A jó tanár pedig mielőtt újból nekifog magyarázni, meggyőződik arról, hogy a hallgatók rendelkeznek-e egyáltalán az anyag elsajátításához szükséges előismeretekkel, azaz megvannak-e a fejükben a tanár által feltételezett, a sikeres kommunikáció lehetőségét biztosító feltevések. Ha megvannak ezek a feltevések, akkor vagy a tanár magyarázott rosszul, vagy a hallgatók nem tudták megfelelően működtetni kognitív képességeiket. Ha viszont a hallgatók fejében nincsenek meg a megértéshez szükséges feltevések, akkor hiába is tudnák a hallgatók jól működtetni kognitív képességeiket. Ez utóbbi esetben a tanárnak nem egyszerűen másképpen kell elmagyaráznia az anyagot, hanem először is meg kell tanítania a hiányzó ismereteket, hogy így biztosítsa az új anyag elsajátításához szükséges feltevéseket.

A kontextus fogalmának körbejárása után térjünk át a megnyilatkozás-típusok nyelvi jellemzésére!

¹¹ A kommunikációban résztvevő felek közös feltevéseit szokás még közös háttérismeretnek, közös tudásnak, társalgási univerzumnak stb. is nevezni.

4.2. A megnyilatkozás-típusok nyelvi jellemzése a kommunikatív nyelvhasználatban

A megnyilatkozás-típusokat a mondattal való egybevetetőség szempontjából a kommunikatív nyelvhasználatban is két csoportra lehet bontani: a mondattal kapcsolatba hozható, illetve a mondattal kapcsolatba nem hozható megnyilatkozás-típusokra. Az előbbiek mindig rendelkeznek valamilyen *ls* nyelvi struktúrával, míg az utóbbiak mindössze egyetlenegy *le_{ind}* lexikai egységből állnak.

4.2.1. A mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típusok nyelvi formája első közelítésben háromféle lehet: (A) a megnyilatkozás-típus szintaktikai szerkezete és lexikai állománya teljes egészében megegyezik valamelyik jólformált mondatéval, (B) a megnyilatkozás-típusban a mondathoz képest a nyelvhasználatra utaló, lexikálisan is megjelenő plusz elem található és (C) a megnyilatkozás-típus a jólformált mondatok szintaktikai szerkezetét alapul véve hiányosnak minősül.

Az (A) esetben triviális, hogy a megnyilatkozás-típusban lexikalizált módon semmiféle elem nem utal a nyelvhasználatra, vagyis arra, hogy nem mondattal, hanem megnyilatkozás-típussal van dolgunk. Ezek a megnyilatkozás-típusok mondatformájúak.

A (B) lehetőségre Lyons (1977: 632) és Károly (1980: 55) hívta fel a figyelmet. Tekintsük a következő példákat!

- (22) (a) Unalmas állandóan egyedül lenni, bár kétségtelen, hogy az alkotómunkának kedvez az egyedüllét.
 (b) *Egyébként* unalmas állandóan egyedül lenni, bár kétségtelen, hogy az alkotómunkának kedvez az egyedüllét.
- (23) (a) Kérsz egy szelet tortát?
 (b) *Vagy* mégis kérsz egy szelet tortát?

Szemben a (22)-(23) (a)-val a (22)-(23) (b) kifejezetten a nyelvhasználatra utaló, pragmatikai szereppel rendelkező kötőszót tartalmaz. Konkrét beszédhelyzetbe helyezve e megnyilatkozás-típusokat, világossá válik az *egyébként* és a *vagy* kötőszók diskurzuselőzményekhez kapcsoló szerepe.

- (24) A: Hogy haladsz a munkáddal?
 B: Hát elég lassan. Pedig igazán nem zavar senki sem, a férjem reggel elmegy hazulról és csak este jön haza. *Egyébként* unalmas állandóan egyedül lenni, bár kétségtelen, hogy az alkotómunkának kedvez az egyedüllét.
- (25) Hallottam, hogy még mindig fogyókúrázol. Nem is nagyon kínállak sütivel. *Vagy* mégis kérsz egy szelet tortát?

Tekintsük először a (26) (a)-(c)-t! Ezek a megnyilatkozások nem egy-egy szóból állnak, hanem egy-egy főnévi (vagy a legújabb terminológia szerint determináns) csoportból, amely egy névelőből és egy esetragos főnévből épül fel. Ezek a főnévi csoportok nem idiómák, ezért a lexikonban nem egyetlen szótári tételt alkotnak, hanem külön egységként szerepelnek a névelők és külön egységként, nem esetragozott formában a főnevek. A lexikonbeli névelőkből és főnevekből a főnévi csoportok létrehozása egy-egy mondat generálása során, a grammatika szintaktikai komponensében történik (akárcsak az esetadás). Az idézett főnévi csoportok tehát a mondat szerkezetének összetevői, önmagukban azonban nem mondatok, hiányoznak még mellőlük a mondat jólformáltságához szükséges más összetevők. Az itt elmondottak alapján az ilyen főnévi csoportból álló megnyilatkozások nagyon is kapcsolatba hozhatók a mondatokkal, következésképpen nem lehet tagolatlanoknak tartani őket. De mivel teljes grammatikai struktúrájuk nincsen, ezért a hiányos megnyilatkozások közé sorolandók. Hangozzék el például a (26) (a) megnyilatkozás egy a villamosról éppen leszállni készülő idősebb hölgy szájából, aki rémülten keresi a táskáját. Ebben a helyzetben a (26) (a) az adott c_{komm} kontextus ismeretében akár többféleképpen is kiegészíthető. Ezt mutatja a (27) (a) -(d).

- (27) (a) Ellopták a táskám!
 (b) Nem találom a táskám!
 (c) Elvesztettem a táskám!
 (d) Ottfelejtettem valahol a táskám!

Hasonlóan: a (26) (b)-(c)-hez is könnyen lehet találni olyan c_{komm} kontextust, amelyben egyszerre több mondattal lehet kapcsolatba hozni a szóban forgó megnyilatkozásokat. A többféle kiegészítési lehetőség azt a gondolatot veti fel, hogy a hiányos struktúrájú megnyilatkozások egy adott kontextusban nem feltétlenül csak egy jólformált mondattal hozhatók kapcsolatba. Ugyanakkor vannak olyan megnyilatkozások is, amelyek verbális előzményeik miatt csak egyetlen mondattal hozhatók kapcsolatba. Tekintsük a Károly egy korábbi tanulmányában (1962: 56–60) szereplő hiányos mondatokat. Ez utóbbi munkában Károly még nem használta a mondat–megnyilatkozás megkülönböztetést, de a *hiányos mondat* terminus teljes egészében megfelel a Károly (1980) által is használt *hiányos megnyilatkozás* műszónak.

- (28) (a) Hol jártál?
 (b) A kertben.
- (29) (a) Hol a vizünk?
 (b) A fa alatt.

- (30) (a) Elmész?
 (b) A borbélyhoz.

A (28)-at kivéve Károly nem adja meg a kiegészített mondatokat, de a kérdések ismeretében könnyen és egyértelműen kiegészíthetjük a (29) és (30) megnyilatkozásokat is. A (28)-ban a kérdésre adott választ Károly a *Kerben jártam.* mondatra egészíti ki, ehhez hasonlóan a (29) (b)-t *A fa alatt van a vizünk.* mondatra, a (30) (b)-t pedig *A borbélyhoz megyek.* mondatra egészíthetjük ki. A (27) (a)-(c) és a (28)-(30) példák alapján látszik, hogy egyes hiányos megnyilatkozások többféleképpen is kiegészíthetők mondatokká (természetesen ezzel nem akarom azt állítani, hogy a verbális kommunikációban az interpretátor kapcsolatba is hozza több mondattal az elhangzott hiányos megnyilatkozásokat¹³); míg mások csak egyféleképpen. E példák alapján a hiányos megnyilatkozásoknál nem szabad kritériumnak tartani azt, hogy hány mondattal hozható kapcsolatba az adott megnyilatkozás.

Visszatérve Károly (1980: 57) példáihoz, szólnom kell még a (26) (d)-ről. A (26) (d) bár valóban csak egyetlen szóból áll, mégis kapcsolatba hozható a mondatokkal. A magyar nyelv grammatikájának szabályai minden további nélkül megengedik, hogy egy főnévi csoport egyetlenegy főnévből álljon, ami azt jelenti, hogy vannak olyan magyar mondatok, amelyekben determináns nélküli főnév előfordulhat szintaktikai összetevőként. Ebből pedig már következik, hogy az egyetlenegy főnévből álló megnyilatkozások is kapcsolatba hozhatók a mondatokkal, tehát a (26) (d) is hiányos struktúrájú megnyilatkozás. Képzeld el a következő helyzetet! Egy kora tavaszi napon a szülők sétálni mennek gyerekeikkel, és közben arról mesélnék nekik, hogy nem-sokára visszatérnek a költöző madarak. Ekkor a gyerekek felfelé mutatva boldogan kiáltják: *Gólya!* A szülők a mutatott irányba nézve szintén észreveszik az egyik háztető kéményén álló madarat, és a leírt *c_{komm}* kontextusra támaszkodva kiegészítik gyerekeik hiányos megnyilatkozását például a *Gólya van a háztetőn!* teljes grammatikai struktúrájú mondatra.

Károly (1980: 58) a hiányos és tagolatlan megnyilatkozásokon kívül beszél még „nem pontosan tagolt” megnyilatkozásokról is (vö. (31)–(34)).

- (31) Kávét! (Egy büfében.)
 (32) Kettőt Miskolcig! (Vasúti pénztárnál.)
 (33) A jobb sarokba! (A sportpályán.)
 (34) Egy kilót? (A piacon.)

¹³ A beszédértés során a megnyilatkozásoknak mondatokra történő visszavezetésének szükségességét egyes szerzők erősen megkérdőjelezték. Erre vonatkozóan ld. Taylor–Cameron (1987), illetve M. Toolanek erről a műről készített recenzióját (Toolan 1989).

A (31)–(34) megnyilatkozásokat Károly a hiányos és a tagolatlan megnyilatkozások közötti átmenetnek érzi, mert ezeket a megnyilatkozásokat ki lehet ugyan egészíteni a szituációból, de nem pontosan egyértelműen, vagyis többféleképpen. Az előbb már sikerült igazolni, hogy a hiányos megnyilatkozások esetében nincs értelme feltételezni az egyértelmű kiegészíthetőséget, következésképpen többféleképpen kiegészíthető „nem pontosan tagolt” megnyilatkozásokról sincs értelme beszélni. Ez utóbbiak valamennyien a hiányos megnyilatkozások közé tartoznak.

Összefoglalva a mondatok és megnyilatkozás-típusok összevetésének (C) esetéről írottakat, a hiányos megnyilatkozás-típusokról – függetlenül attól, hogy egy vagy több szóból állnak – azt mondhatom, hogy egy c_{komm} kontextusban mindig kapcsolatba hozhatók jólformált mondatokkal (nem kritérium, hogy hánnyal). Ennek az az oka, hogy nyelvi szerkezetük a jólformált mondatok szintaktikai szerkezetében összetevőként megjelenhet. De mivel a mondatokéhoz hasonló teljes szerkezetük nincsen, ezek a megnyilatkozás-típusok sem mondatformájúak.

4.2.2. Eddig a mondatnál kapcsolatba hozható, valamely ls nyelvi struktúrával rendelkező megnyilatkozás-típusokról volt szó. Foglalkozzunk most az le_{ind} lexikai egységből álló megnyilatkozás-típusokkal! Olyan megnyilatkozás-típusokról kell most beszélünk, amelyek nyelvi formája összetevőként nem foglalhat helyet a mondatok szintaktikai szerkezetében, ugyanakkor a megnyilatkozás-típusokban pragmatikai funkciók ellátására kiválóan alkalmas. Az egyetlen indulatszavas megnyilatkozás-típusok az egyik legmarkánsabb példái a szóban forgó esetnek. (Ezért is tettem az le mellé éppen az ind indexet.) Az indulatszó közös megnevezéssel illetem a Kelemen (1970), Károly (1980: 57–58) által az ún. mondatszók csoportjába sorolt lexémákat: a különböző érzelem- (*Ah!*; *Tyű!*; *Jaj!*; *Juj!*) és akaratkifejező (*Csitt!*; *Pszti!*; *Na!*; *Hé!*) indulatszavakat, a hangutánzó és hangulatfestő szavakat (*Kuc-kuc.*; *Zutty.*; *Hapci.*), a kérdő és felelő szavakat (*He?*; *Na?*; *Igen.*; *Nem.*), az üdvözlő és búcsúzó köszönésformulákat (*Szia!*; *Szervusz!*; *Helló!*) stb. A *mondatszó* műszó helyett én inkább az *indulatszó* terminust használom. (Ennek megvan a maga hagyománya a nyelvtanírói gyakorlatban, vö. Kelemen 1970, 16–20.) Ugyanis az indulatszavakat nem lehet a mondatba szintaktikai összetevőként beletenni, ami azt jelenti, hogy az egyetlenegy indulatszóból álló megnyilatkozás-típus nyelvi formája nem hozható kapcsolatba a mondatnál, következésképpen nem szerencsés a *mondatszó* elnevezésben a *mondat* előtag.

Az indulatszavakra jellemző, hogy nincsen jól meghatározható szemantikai jelentésük, pragmatikai funkciójuk az elsődleges (Kiefer 1986b: 23). Az egyetlen indulatszóból álló megnyilatkozás-típusoknál így nyelvi jelentésről nem nagyon beszélhetünk. Pragmatikai funkciójuk meghatározásánál is kizárólag az adott c_{komm} kontextusra támaszkodhatunk. Nem hozhatók a mondatnál kapcsolatba az indulatszó értékkel használt idiomatikus kifejezések sem, mint például *Az iskoláját!*; *A pokolba!*; *A francba!* stb. kellemetlenséget, bosszúságot kifejező megnyilatkozás-típusok. Bár ezeknek az

idiomatikus kifejezéseknek van ugyan valamilyen belső szerkezetük, de ezt nem a grammatika hozza létre, hanem ezek a kifejezések ilyen formában – egy szótári tételként – szerepelnek a lexikonban. A mondatban tehát szintaktikai összetevők nem lehetnek, szemantikai jelentésük sem nagyon van, ezeknek is pragmatikai funkciójuk az elsődleges.

Persze vannak olyan megnyilatkozás-típusok, amelyekben nem egyedüli elemként fordulnak elő az indulatszavak és az indulatszó értékű idiómák. Tekintsük a következő példákat!

(35) Jé, milyen szép szemed van!

(36) Az iskoláját, de meleg van!

A (35)-(36)-ben a *jé*, és az *iskoláját* nem strukturális egységként kapcsolódik az utána következő részekhez (vö. Mel'čuk 1974: 443–444; Pete 1986: 47–48), elhagyható anélkül, hogy a megnyilatkozás-típusok nyelvi szerkezete sérülne. Sőt tulajdonképpen a (35)-(36) pragmatikai funkciója sem szenved csorbát. Minden magyarázat nélkül belátható, hogy a *Milyen szép szemed van!* és a *De meleg van!* megnyilatkozás-típusok ugyanazokban a kontextusokban, mint amelyekben a (35)-(36) előfordulhat, ugyanazt a pragmatikai funkciót látják el, mint amit a (35)-(36) ellátott. A fentebbi felvetésre tehát azt lehet válaszolni, hogy az indulatszavak és az indulatszó értékű idiómák bár csatlakozhatnak más megnyilatkozás-típusokhoz, ez a csatlakozás semmi esetre sem szintaktikai kapcsolódás. Másképpen: nem arról van szó, hogy egy másik megnyilatkozás-típus nyelvi szerkezetébe tesszük bele ezeket az elemeket, hanem egy „hozzáadó” kapcsolással csatlakoztatjuk az adott megnyilatkozás-típushoz őket.

4.3. A megnyilatkozás-típusok pragmatikai funkciója a kommunikatív nyelvhasználatban

A pragmatikai funkció a kommunikatív nyelvhasználati formában a megnyilatkozás-típusok nyelvhasználati, kommunikációs funkcióinak az összességét jelöli.¹⁴

(37) $pf = (f_{int}, f_{ip}, f_{ill}, f_{att})$

¹⁴ A pragmatikai irodalomban többféle terminus is használatos ezen jelentések megnevezésére: nem konvencionális jelentés (nonconventional meaning), kommunikációs jelentés (communicational meaning), beszélői jelentés (speaker's meaning), szándékolt jelentés (intended meaning), pragmatikai cél (pragmatic goal), pragmatikai erő (pragmatic force). (Vö. Grice 1957, Levinson 1983, Leech 1983, Green 1989.)

A (37)-nek megfelelően egy kommunikatív nyelvhasználatbeli megnyilatkozás-típus pragmatikai funkciója egy adott c_{komm} kontextusra nézve az f_{iu} szó szerinti értelmezhetőség funkciójából, az f_{ip} interszónális funkcióból, az f_{ii} illokúciós funkcióból és az f_{ai} attitudinális funkcióból tevődik össze. Az összetevők jellemzését kezdjük az f_{iu} -tel!

4.3.1. A mondattal kapcsolatba hozható *Is* nyelvi struktúrával rendelkező megnyilatkozás-típusokat egy adott c_{komm} kontextusban lehet szó szerint és csakis úgy használni/érteni, illetve lehet nem (vagy nemcsak) szó szerint használni/érteni. A mondattal kapcsolatba nem hozható egyetlenegy le_{ind} lexikai egységből álló megnyilatkozás-típusoknak pragmatikai funkciójuk az elsődleges, szemantikai jelentésről és a hozzá kapcsolódó f_{iu} funkcióról esetükben nem igen beszélhetünk.

A mondattal kapcsolatba hozható szó szerint és csakis úgy értendő megnyilatkozás-típusok értelmezése nem okoz gondot, a kommunikációs partnernek csak dekodolnia kell a megnyilatkozás-típus szó szerinti jelentését (és természetesen arra kell következtetnie, hogy a megnyilatkozás-típust szó szerint és csakis úgy kell érteni), mint például az érettségi eredmények kihirdetésekor elhangzó (38) esetében.

(38) Varga József mindenből jeles.

A mondattal kapcsolatba hozható nem (vagy nemcsak) szó szerint értendő megnyilatkozás-típusok esetében a kommunikációs partnernek a c_{komm} kontextusra támaszkodva a megnyilatkozás-típus nyelvi formájának szó szerinti jelentésén túl ki kell következtetnie egy másik jelentést is (pl. ironikus jelentést, implikaturát stb.). Tekintsük a következő konkrét példát! Egy fiatal házaspár meglátogatja a feleség szüleit. Az anyós megkínálja vejét süteménnyel, de az ifjú férjnek nem nagyon ízlik a tészta. Az anyós természetesen nem elégszik meg azzal, hogy veje egyszer vett a süteményből, unszolja, hogy egyen még belőle. A vő elkerülendő az újabb kellemetlen élményt, ironikus hanglejtéssel a (39)-et mondja.

(39) Jóból is megárt a sok.

Ha az anyós a (39)-nek csak a szó szerinti jelentését interpretálná, akkor azt gondolhatná, hogy vejének ízlik ugyan a sütemény, de már nem bír többet enni. De vejének ironikus hanglejtése jelzi számára, hogy a (39)-et nem szó szerint kell érteni, hanem a szó szerinti jelentés mögött egy másik (ironikus) jelentést kell kikövetkeztetni.

4.3.2. Az f_p a kommunikatív nyelvhasználatbeli megnyilatkozás-típusok interperszonális funkcióját jelöli. Vizsgáljuk meg, mi is ez az interperszonális funkció!¹⁵

A verbális kommunikáció első lépéseként a kommunikátor kimondja első megnyilatkozás-típusát, amelynek a közölni szándékozott információ továbbításán túl az a feladata, hogy magára vonva a partner figyelmét elindítsa a kommunikációt, vagyis a kommunikátor és partnere között a szociális-interaktív viszony egy fajtájaként kommunikációs kapcsolatot teremtsen. A kommunikátor és partnere közötti kommunikációs kapcsolat létrehozása nem más, mint e kezdő megnyilatkozás-típus interperszonális funkciója. A kommunikátor (vagy a kommunikációs partner) következő megnyilatkozás-típusai interperszonális funkciójukat tekintve a kommunikátor és partnere közötti kommunikációs viszony fenntartásának az eszközei. Amikor pedig a kommunikációban résztvevő felek be akarják fejezni a kommunikációt, akkor egy olyan záró megnyilatkozás-típust kell használniuk, amely a közöttük addig fennállt kommunikációs viszonyt megszünteti. A verbális kommunikáció minden egyes megnyilatkozás-típusa rendelkezik a fenti három interperszonális érték valamelyikével, azaz vagy létrehozza, vagy fenntartja, vagy megszünteti a kommunikációs kapcsolatot. Az interperszonális funkciók ellátására vannak sztereotip formák. Ilyenek például a kommunikációs kapcsolat létrehozására: az üdvözlő köszönési formulák (*Jó napot kívánok!, Isten hozott! stb.*); a megszólítások (*Peti!, Tanár Úr! stb.*); a társalgást elindító *Elnézést,..., Bocsánat,...* kezdetű udvariassági formulák; a *Szép időnk van.*-hoz hasonló semmitmondó kijelentések; stb. A kommunikációs kapcsolat fenntartásának – a kérdéstől a rá adott válaszig, a visszakérdezésig, a témaváltásig stb. – számtalan lehetősége van. Tipikusan kommunikációs viszonyt megszüntető interperszonális funkciója van pedig például az elköszönő köszönési formulának (*Viszontlátásra!, Szia! stb.*), a beszélgetés befejezésére kérő felszólításoknak (*Akkor most ne zavarjanak..., Maradjatok már csöndben!*).

4.3.3. Az interperszonális funkció rövid tárgyalása után térjünk át a megnyilatkozás-típusok f_{ii} illokúciós funkciójának a vizsgálatára! A kommunikatív nyelvhasználati formában a megnyilatkozás-típusoknak példányként való használatával a kommunikátor tulajdonképpen egy-egy cselekedetet, tettet is megvalósít. A megnyilatkozás-típusoknak a konkrét használata így egy-egy illokúciós aktusnak a véghezvitelét jelenti. A megnyilatkozás-típusokban az illokúciós funkció szempontjából szerkezetileg két elemet lehet megkülönböztetni: az illokúciós erőt/értéket jelölő eszközt (illocutionary force indicating device), illetve a propozíciós jelölőt (propositional indicator) vagy propozi-

¹⁵ Az *interperszonális funkció* terminus technicust hasonló értelemben használtam, mint Halliday (1970: 143) és Leech (1983). Természetesen a megnyilatkozás-típusok, valamint a konkrét beszédhelyzetbeli megnyilatkozás-példányok interperszonális funkciójának leírása nálam nem a grammatika hatáskörébe tartozik, így ezen a ponton – Leechsel egyezően – nézeteim különböznek Halliday felfogásától.

ciós tartalmat (propositional content) (Searle 1969: 54-71). A teljes propozíciós tartalmú megnyilatkozás-típusok illokúciós értékének meghatározásában az explicit performatívumokra, az intonációra, szóréndre, bizonyos mondatfajta jelölőkre, partikulákra, udvariassági formulákra stb. támaszkodhatunk. A mondatfajta és az illokúciós értékek kapcsolatát illetően fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy közöttük nincsen egy az egyhez megfelelési arány. Vagyis nem lehet azt mondani, hogy a különböző megnyilatkozás-típusokhoz asszociálható (kijelentő, kérdő, felszólító, óhajtó és felkiáltó) mondatfajta egy az egyben megszabják a megnyilatkozás-típusok illokúciós értékét. A kijelentő, kérdő, felszólító, óhajtó, felkiáltó mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típusoknak különböző kontextusokban különböző illokúciós értékük lehet. Így például egy kijelentő mondattal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típus használatával végre lehet hajtani állítást, megállapítást, ígérest, fenyegetést stb. Sőt ha a megnyilatkozás-típusban explicit performatív ige van, akkor bármilyen, az explicit performatív ige által jelzett beszédettet véghez lehet vinni, a (40) (a)-ban parancsolást, a (b)-ben kérést, a (c)-ben csodálkozást.

- (40) (a) Megparancsolom, hogy állj fel.
 (b) Megkérlek, hogy gyere el velem anyámhoz.
 (c) Csodálkozom, hogy milyen ostoba vagy.

Hasonlóan, megfelelő kontextusokban egy felszólító mondattal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típussal lehet parancsolni, kérni, figyelmeztetni, fenyegetni, tiltani stb.:

- (41) (a) Azonnal gyere ide!
 (b) Légy szíves, gyere ide!
 (c) Le ne forrázd magad!
 (d) Meg ne próbáld még egyszer!
 (e) Ne nézzél horror filmeket a barátodnál!

Egy kérdő mondattal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típussal lehet kérdezni, kételkedni, találgatni:

- (42) (a) Mikor jön haza apa?
 (b) Tényleg ezt mondta a főnök?
 (c) Élőlény? Állat?

Egy óhajtó mondattal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típussal pedig lehet kívánni, óhajtani, vágyakozni:

- (43) (a) Bárcsak túl lennék már az egészen!
(b) De szeretnék már túl lenni rajta!
(c) De jó lenne látni a szüleimet!

És fordítva, ugyanazt az illokúciós értéket kifejezhetjük több különböző mondatfajtaival kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típussal. Így az állítás, ígérés, fenyegetés illokúciós értékét ki lehet fejezni kijelentő és kérdő mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típussal:

- (44) (a) Dani igazán jó kisfiú.
(b) Ki ne akarna eljönni?!
- (45) (a) Elmegyünk a nyáron nyaralni.
(b) Felejtettem el már valamit is megcsinálni neked?
- (46) (a) Nagyon megverlek.
(b) Meg merted tenni?

A kérdés, parancsolás, figyelmeztetés illokúciós értékét ki lehet fejezni kijelentő, kérdő és felszólító mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típussal:

- (47) (a) Nagyon hideg van itt.
(b) Becsuknád az ablakot?
(c) Csukd be az ablakot, légy szíves!
- (48) (a) Még mindig nyitva van az ablak.
(b) Miért nem csukod már be az ablakot?
(c) Tedd, amit mondok!
- (49) (a) Meg fogunk fázni.
(b) Nem fogunk megfázni?
(c) Vigyázz!

Fentebb láttuk, hogy kételkedni, találgatni lehet kérdő mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típussal, de a kételkedés, találgatás illokúciós értékét hozzá lehet rendelni kijelentő és felszólító mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típusokhoz is. Ezt mutatja az (50)-(51).

- (50) (a) Nem akarom elhinni, hogy ez igaz.
(b) Jó, hozd csak azt a nehéz táskát!

- (51) (a) Ez egy pocok. Nem, inkább egy hörcsög.
 (b) Mondd meg, Jóska volt itt vagy Peti?

És végül kívánni, vágyakozni sem csak az óhajtó, hanem a kijelentő és kérdő mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típusokkal is lehet, ahogy ezt az (52)-(53)-ban láthatjuk.

- (52) (a) Nagyon szép ez a cica.
 (b) Mikor lesz végre karácsony?
- (53) (a) Régen voltam otthon.
 (b) Miért nem jön már a férjem?

A fenti példák igazolják, hogy az a mondatfajta, amellyel egy megnyilatkozás-típus kapcsolatba hozható, nem feltétlenül szabja meg a megnyilatkozás-típus illokúciós értékét. Az viszont kétségtelenül érzékelhető a fentiekből, hogy a különböző mondatfajtákkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típusok ugyanazon „kategóriájú” illokúciós értéke nem egészen egyforma. Így a kijelentő mondattal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típus használatával megvalósuló ígérés kicsit más természetű, mint a kérdő mondattal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típus ígérete. Az előbbi közvetlen, az utóbbi pedig közvetett ígérés (vö. Searle 1975). A *Felejtettem el már valamit is megcsinálni neked?* példában az indirekt ígélet az ígérés beszédaktusának egyik szerencsefeltételére – az ígérő személynek szándékában áll megtenni a szóban forgó cselekvést – történő rákérdezéssel keresztül valósul meg. Tekintsük még a következő példákat!

- (54) (a) Csukd be az ablakot!
 (b) Csukd be, légy szíves, az ablakot!
 (c) Be tudnád csukni az ablakot?
 (d) Hideg van itt.

Legyen az (54) (a) egy c_{komm} kontextusban elhangzó kérdés. Az (54) (b) szintén egy c_{komm} kontextusban elhangzó kérdés, csak udvariasabb a *légy szíves* formula használata miatt. Mindkét kérdés direkt módon egy-egy felszólító mondat formájú megnyilatkozás-típussal fejeződik ki. Az (54) (c)-(d)-ben viszont indirekt kéréseket találunk. A (c)-ben egy kérdő mondat formájú megnyilatkozás-típusnak, a (d)-ben pedig egy kijelentő mondat formájú megnyilatkozás-típusnak az illokúciós értéke a kérdés. Az indirekt beszédetteknél – szemben a direktekkel – a megnyilatkozás-típusoknak nem a szó szerinti jelentéshez járuló illokúciós értéke az elsődleges. Például az *Ide tudnád*

adni a sőt? megnyilatkozás-típus indirekt beszédteként funkcionál, amellyel a kommunikátor valójában partnerének nem azon képessége felől érdeklődik, hogy módjában áll-e odaadni a sőt, hanem egy kérést intéz hozzá, amit az *Add ide a sőt, légy szíves!* megnyilatkozás-típussal parafrázálhatunk. A kérés a megnyilatkozás-típushoz rendelt elsőleges illokúciós érték, a kérdés pedig a másodlagos. Nyilvánvalóan példánk előfordulhat egy olyan kontextusban is, amelyben direkt beszédteként, direkt kérdés-ként funkcionál: a kommunikátor partnere túl messze ül a sőtől, vagy el van törve a keze stb. Az indirekt illokúciós értékek hozzárendelésének vannak konvencionizált eszközei (vö. Searle 1975; Bach–Harnish 1979: 173–233). Jelen esetben és az (54) (c)-ben a kérdő mondatfajta, illetve a feltételes mód használata a kérdő mondat fajtájú megnyilatkozás-típusban; az (54) (d)-ben pedig a kijelentő mondatfajta mutatja konvencionizált eszközként az indirektséget. (A konvencionizált itt, természetesen, a használatra és nem a jelentésre vonatkozik.) A konvencionizált módon indirekt beszédteként leírásához nincsen feltétlenül szükségünk a konkrét kontextusok ismeretére, azaz a konvencionális indirektség vizsgálható a pragmatikai kompetencia értelmezési tartományában, a megnyilatkozás-típusokon keresztül. A nem konvencionizált indirektség viszont már csak a konkrét beszédhelyzetek ismeretében állapítható meg, következésképpen performancijelenség, a megnyilatkozás-példányok tulajdonsága. Míg tehát az (55) (a)-(c)-t konkrét kontextusok nélkül is tudjuk indirekt beszédteként értelmezni, addig az (56)-ot nem.

(55) (a) Ideadnád a sőt?

(b) Meg tudnád mondani, hány óra van?

(c) Be kellene csukni az ablakot.

(56) Karcsi, ragaszkodom hozzá, hogy Barbara megmondja neked, kivel találkoztunk ma a múzeum előtt.

Ahhoz, hogy az (56)-ot a megszólításon, állításon kívül egy Barbarához intézett kérésként is interpretáljuk, az kell, hogy ismerjük a konkrét beszédhelyzetet. Ha a beszédhelyzetben csak két személy vesz részt, a kommunikátor és Karcsi, akkor nem beszélhetünk Barbarához intézett indirekt kérésről. Ha viszont a beszédhelyzetben a kommunikátoron és Karcsin kívül Barbara is ott van, akkor a fenti megnyilatkozás-példányhoz a megszólítás és az állítás illokúciós értékén kívül a Barbarához címzett indirekt kérés illokúciós értéke is hozzárendelhető.¹⁶

¹⁶ A Barbarához intézett indirekt kérést Clark és Carlson (1988) laterális indirekt illokúciós aktusként kezeli. A lineáris-laterális direkt, illetve indirekt aktusok problematikájával én itt nem foglalkozom.

Mind ez ideig teljes propozíciós tartalmú megnyilatkozás-típusokat vizsgáltunk, holott vannak olyanok is, amelyeknek nincsen teljes propozíciós tartalmuk (vö. (57) (a)-(b)).

(57) (a) A szemüvegem!

(b) Gyorsabban!

Az (57) (a)-(b)-hez hasonló hiányos struktúrájú megnyilatkozás-típusokhoz hozzárendelhető illokúciós értékek meghatározásában is segítségünkre lehet annak a mondatnak a fajtája, amellyel a megnyilatkozás-típusok kapcsolatba hozhatók, de nélkülözhetetlen szerepe az intonációnak van. A mondatallal kapcsolatba nem hozható megnyilatkozás-típusoknál pedig már semmiféle propozíciós tartalomról sem beszélhetünk, ezeknél az indulatszó vagy az indulatszó értékű idióma jellegén kívül – ami nem mindig tudja egyértelműen megmondani, milyen beszédített zajlott le – az illokúciós értéknek szinte kizárólagos mutatója az intonáció.

Eddig egyszerű illokúciós aktusokkal foglalkoztunk, de a megnyilatkozás-típusok használatával nemcsak egyszerű illokúciós aktusokat tudunk végrehajtani, hanem az ún. illokúciós konnektívumok (más terminológiát használva, a pragmatikai kötőszók) segítségével összekapcsolt komplex aktusokat is megvalósíthatunk. Például az *Elmegyek holnap a koncertre, de te is eljössz?* megnyilatkozás-típus használatával a kommunikátor egy ígéretet és egy kérdést (esetleg egy indirekt kérést) valósít meg, és a két aktust a *de* kötőszóval kapcsolja össze. Az *Elmegyek holnap a koncertre* rész illokúciós értékének (ígéret) az adott kontextusban történő meghatározásában explicit performatív ige hiányában a kijelentő mondatfajta és az állításra jellemző intonáció van segítségünkre. A *te is eljössz?* kérdésnél (vagy indirekt kérésnél) hasonlóan, a kérdő mondatfajta és a kérdésre jellemző intonáció jelzi az illokúciós értéket.

Természetesen nem kell, hogy a pragmatikai kötőszókat mindig kitegyük. Az illokúciós aktusok közötti viszony fennállhat akkor is, ha a kötőszók zéró fokon vannak jelen. Bizonyos esetekben azonban a kötőszók kitétele kötelező:

(58) (a) Jóska, akit elbocsátottak, talált már munkát?

(b) Találkoztál tegnap Palival, vagy már nem jártok?

Az (58) (a)-ban két beszédített, egy kérdés (*Jóska talált már munkát?*) és egy, a kérdés alanyára vonatkozó pontosítás (*akit elbocsátottak*) valósul meg. A pontosító aktus be van ékelve a kérdésbe, az *akit* kötőszó ebben a megnyilatkozás-típusban nemcsak szintaktikailag ékeli be az *elbocsátottak* részt, hanem jelzi a két beszédített összekapcsolódását, megmutatva, hogy a kérdésnek mely összetevőjére vonatkozik a pontosítás. Ebből a megnyilatkozás-típusból nem hagyható el az *akit*. Az (58) (b)-ben is testes kötőszó jelzi a két kérdés összekapcsolódását. A *vagy* egy olyan kérdést vezet

be, amellyel az előző beszédített helyes végrehajtásának egyik feltételéről akar meggyőződni a kommunikátor. Ha ugyanis a kommunikációs partner már nem jár Palival, akkor nem adekvát a *Találkoztál tegnap Palival?* kérdés feltevése. Ebből a megnyilatkozás-típusból sem hagyható el a kötőszó, hiszen a *Találkoztál tegnap Palival, már nem jártok?* szólánc rossz megnyilatkozás-típusnak minősül.

4.3.4. A megnyilatkozás-típusok pragmatikai funkciójának negyedik összetevője az f_{att} , amelyet az attitűd értelmezési lehetőségei közül – a nyelvészeti hagyományt követve (vö. Kiefer 1986b) – beszélői attitűdként értelmezek. Ennek megfelelően az f_{att} a kommunikátornak a megnyilatkozás-típus által leírt tényálláshoz való viszonyát fejezi ki. Azokról a tényállásokról, amelyekre a kommunikátor attitűdjei vonatkoznak, a megnyilatkozás-típusok propozíciós tartalma segítségével szerzünk tudomást. Ezért tehát azt mondhatjuk, hogy míg a teljes propozíciós tartalmú megnyilatkozás-típusok explicit módon verbalizálnak egy-egy tényállást, addig a nem teljes propozíciós tartalmú (a mondatokkal való összevetés szempontjából hiányos struktúrájú) megnyilatkozás-típusokban nincsenek teljesen, a propozíciós tartalommal nem rendelkező (a mondatokkal kapcsolatba nem hozható, egyetlen le_{ind} -ből álló) megnyilatkozás-típusokban pedig egyáltalán nincsenek verbalizálva tényállások. Felvetődik a kérdés, hogy a megnyilatkozás-típusok utóbbi két csoportjánál beszélhetünk-e a kommunikátor tényállásokra vonatkozó attitűdjéről. Minden megnyilatkozás-típusnak megvan a maga kontextusa, amelyben egyidejűleg egyszerre több tényállás is fennáll. Közülük egy időpontban azonban mindig csak egy-egy releváns a kommunikátor számára. Ez a releváns tényállás az, amelyet a teljes propozíciós tartalmú megnyilatkozás-típusok hiánytalanul verbalizálnak és amelyre vonatkozik a kommunikátor attitűdje. A hiányos struktúrájú megnyilatkozás-típusok, illetve az egyetlen le_{ind} -ből álló megnyilatkozás-típusok kontextusaiban szintén van egy olyan tényállás, amely az adott időpontban az összes többinél fontosabb, azaz releváns a kommunikátor számára, így ezeknél a megnyilatkozás-típusoknál is van értelme az f_{att} -ról beszélni. A fentieket figyelembe véve tehát az f_{att} vagy a kommunikátornak a megnyilatkozás-típus által leírt tényálláshoz való viszonyát fejezi ki, vagy pedig a megnyilatkozás-típus kontextusában adott, a kommunikátor számára releváns, de verbálisan nem, vagy csak hiányosan megfogalmazott tényállásra vonatkozik.

Az f_{att} értékének meghatározásához nyelvi fogódzók állnak rendelkezésre. Ilyenek a mondatfajták és jelölőik, a módosítószók, a módosító határozók, a módosító mondatrészletek (az ún. merev főmondatok), az intonáció stb. A mondatfajtaikat alapmodalitásuknak mint beszélői attitűdöknek a segítségével meghatározó felfogásra támaszkodva (Kiefer, 1986b, 1988), a mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típusok f_{att} értékének megállapításában első lépés annak az eldöntése, hogy mely mondatfajttal hozható kapcsolatba az adott megnyilatkozás-típus. Ha egy kijelentő mondatral hozható kapcsolatba, akkor a mondatfajtból származó alapattitűdje: a

kommunikátor igaznak tartja a proposíciós tartalomban ábrázolt, vagy a kontextusban meglevő a kommunikátor számára releváns, de verbálisan csak hiányosan ábrázolt tényállást.

- (59) János imádja a bablevest.
 (60) – Ki volt ott tegnap este a moziban?
 – Julcsi.

Az (59) egy kijelentő mondat formájú megnyilatkozás-típus, alapattitűdjének megállapítása nem okoz nehézséget. A (60)-beli *Julcsi*. a kontextusra támaszkodva szintén könnyen kapcsolatba hozható a *Julcsi volt ott tegnap este a moziban* (p) proposíciót tartalmazó kijelentő mondattal, következésképpen ugyanolyan alapattitűdje lesz, mint az (59)-nek. Ha a megnyilatkozás-típus egy kérdő mondattal hozható kapcsolatba (*Látod? – Látod azt a szénakazlat?*), akkor az alapattitűdje: a kommunikátor tudni szeretné, hogy egy releváns tényállás fennáll-e; ha felszólító mondattal hozható kapcsolatba (*Fejezd be gyorsan! – Fejezd be gyorsan a fecsegést!*), akkor az alapattitűdje: a kommunikátor azt akarja, hogy partnere létrehozza a releváns tényállást; ha óhajtó mondattal hozható kapcsolatba (*Bárcsak adna! – Bárcsak adna Karcsi nekem is banánt!*), akkor alapattitűdje: a kommunikátor óhaja, hogy a releváns tényállás fennálljon. Ha egy megnyilatkozás-típus egy felkiáltó mondattal hozható kapcsolatba (*Nagyon gyönyörű! – Nagyon gyönyörű ez a gyerek!*), akkor – a felkiáltó és a kijelentő mondatfajta szoros kapcsolata miatt (vö. Károly 1964, Kiefer 1988) – alapattitűdje ugyanolyan lesz, mint egy kijelentő mondaté: a kommunikátor igaznak tartja a releváns tényállást. De ehhez az alapattitűdhez csatlakozik még a kommunikátor emocionális hozzáállását kifejező attitűd is: a kommunikátor csodálkozik, meglepődik, bosszankodik stb. azon, hogy a releváns tényállás fennáll. A mondatfajtákhoz kapcsolódó attitűdökön kívül természetesen a megnyilatkozás-típusokkal a kommunikátor más attitűdjei is kifejeződhetnek, ilyenkor a megnyilatkozás-típusban erre utaló eszközöket találunk. Vegyünk néhány példát!

- (61) (a) Sajnos Julcsi volt ott tegnap a moziban.
 (b) Sajnos Julcsi.
 (c) Talán Julcsi volt ott tegnap a moziban.
 (d) Talán Julcsi.
- (62) (a) Tényleg látod?
 (b) Tényleg látod azt a szénakazlat?

- (63) (a) Okvetlenül fejezd be!
 (b) Okvetlenül fejezd be a fecsegést!
- (64) (a) Hát bárcsak adna!
 (b) Hát bárcsak adna Karcsi nekem is banánt!
- (65) (a) Bizony nagyon gyönyörű!
 (b) Bizony nagyon gyönyörű ez a gyerek!

A (61) (a)-(b)-ben a kijelentő attitűd mellett jól megfér a kommunikátornak a tényállás fennállására vonatkozó sajnálatát a *sajnos* módosítószó által kifejezett attitűdje. A (61) (c)-(d)-ben viszont a *talán* módosítószó által közvetített, a tényállás fennállásának a bizonytalanságára vonatkozó attitűd érvényteleníti a kijelentő attitűdöt. A (62)-(65)-ben a *tényleg*, *okvetlenül*, *hát*, *bizony* módosító szókkal jelzett attitűdök rendre összeegyeztethetők a kérdő, felszólító, óhajtó, felkiáltó attitűdökkel, tehát az előbbieket nem érvénytelenítik az utóbbiakat. A *tényleg* a kommunikátor kíváncsiságát erősíti, így a (62) (a)-(b) attitűdje valahogy úgy fogalmazható meg, hogy a kommunikátor tudni szeretné, hogy a releváns tényállás valóban fennáll-e. Az *okvetlenül* módosítószó azt jelzi, hogy a kommunikátor azt akarja, hogy partnere feltétlenül létrehozza a releváns tényállást, erősítve ezzel a megnyilatkozás-típus felszólító attitűdjét. Hasonlóan: a *hát* és a *bizony* is az óhajtás, illetve a csodálkozás, meglepődés attitűdjének a fokozását szolgálja.

A (61) (c)-(d) megmutatta, hogy vannak egymással össze nem egyeztethető attitűdök (vö. Kiefer 1988: 7). Ezek nem fordulhatnak elő egy megnyilatkozás-típuson belül, következésképpen nyelvi kifejezőeszközeik (a módosítószók) sem szerepelhetnek ugyanabban a megnyilatkozás-típusban. (Ezért rossz például a **Bizonyára talán igazad van*. megnyilatkozás-típus.) A beszélt nyelvi diskurzusok megnyilatkozás-példányainak elhatárolásához éppen emiatt lehet felhasználni az attitűdöket kifejező módosítószókat. Ha ugyanis két, egymással össze nem férő attitűdöt jelző módosítószót találunk egymás közelében, akkor közöttük mindenképpen lennie kell egy határnak.

Az f_{att} értékének megállapításában az intonáció is nagy segítségünkre van, különösen azokban az esetekben, amikor a megnyilatkozás-típusok hiányos struktúrájuk és nincsen bennük módosítószó sem, illetve az le_{ind} -ből felépülő megnyilatkozás-típusoknál, ahol szinte kizárólag csak az intonációra támaszkodhatunk. Akárcsak az illokúciós értékek meghatározásánál, az attitűdök hozzárendelésénél is ezek, a mondatokkal kapcsolatba nem hozható megnyilatkozás-típusok okozzák a legtöbb gondot.

Az f_{att} bemutatásával a pragmatikai funkció összetevőinek és ezzel együtt a megnyilatkozás-típusok kommunikatív nyelvhasználatbeli jellemzésének a végére értem.

5. A megnyilatkozás-példányok

Ha a megnyilatkozás-típusokat konkrét beszédhelyzetekbe helyezzük, megnyilatkozás-példányokat kapunk. A megnyilatkozás-példányokat mindig a beszédhelyzet kategóriáinak (beszélő, hallgató, beszédidő, kontextus stb.) konkrét kitöltése jellemzi. Egy adott időpillanatban elhangzott (leírt) megnyilatkozás-példány esetében – mint ahogy erre már többször utaltam is a 4. részben – a megnyilatkozás-típus meghatározásában szereplő változók is konkrét kitöltést nyernek. Nyelvi és pragmatikai tulajdonságait tekintve többé-kevésbé ugyanúgy jellemezhetők – amit szintén több példa esetében is láttunk –, mint a megfelelő nyelvhasználati forma megnyilatkozás-típusai. Így tehát a performanciakutatásokban, ezen belül a diskurzuselemzésekben célszerű a megfelelő nyelvhasználati forma, leggyakrabban a kommunikatív nyelvhasználat megnyilatkozás-típusaiból kiindulni.

IRODALOM

- Bach, K. – R. Harnish 1979: *Linguistic communication and speech acts*, Cambridge, Mass, MIT Press.
- Chomsky, N. 1977: *Essays on form and interpretation*, New York, North-Holland.
- Clark, H. H. – T. B. Carlson 1982: Hearers and speech acts, *Language* 58, 332–373.
- Fodor, J. A. 1983: *The modularity of mind*, Cambridge, Mass, MIT Press.
- Fülei-Szántó Endre – Bradean-Ebinger Nelu 1985: A kötőszó grammatikai státusza, *Nyelvtudományi Közlemények* 87, 148–160.
- Green, G. M. 1989: *Pragmatics and natural language understanding*, Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Grice, H. P. 1957: Meaning, *Philosophical Review* 66, 377–388.
- Halliday, M. A. K. 1970: Language structure and language function, in Lyons, J. ed.: *New horizons in linguistics*, Harmondsworth, Penguin, 140–165.
- Harris, Z. S. 1951: *Structural linguistics*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Károly Sándor 1962: A mondatfajták, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 23–64.
- Károly Sándor 1964: A mondatfajták vizsgálata a funkció és a forma szempontjából, *Nyelvtudományi Közlemények* 66, 67–88.
- Károly Sándor 1980: Mondat és megnyilatkozás, *Néprajz és Nyelvtudomány* 24-25, 49–65.
- Kelemen József 1970: *A mondatfajták a magyar nyelvben*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 1986a: A nyelvtudomány néhány tudományelméleti-módszertani kérdése, II. rész, *Tertium non datur (Logikai-Metodológiai Tanulmányok)* 3, 29–57.
- Kiefer Ferenc 1986b: A modalitás fogalmáról, *Nyelvtudományi Közlemények* 88, 3–37.

- Kiefer Ferenc 1988: Mondatfajta – mondatmodalitás – mondathasználat, *Tertium non datur (Logikai-Metodológiai Tanulmányok)* 5, 5–15.
- Leech, G. N. 1983: *Principles of pragmatics*, London–New York, Longman.
- Levinson, S. C. 1983: *Pragmatics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lyons, J. 1977: *Semantics I-II*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Mel'čuk, I. A. 1974: Ob odnoj lingvisztičeskoj modeli tipa „smysl \iff tekst”, *Izvestija AN SSSR, Serija literatury i jazyka* 33, 436–447.
- Németh T. Enikő 1988: A kötőszók szerepe a megnyilatkozás határ vizsgálatában, *Néprajz és Nyelvtudomány* 31-32, 168–181.
- Németh T. Enikő 1990: Az emberi kommunikáció kutatásának néhány alapkérdése, *Néprajz és Nyelvtudomány* 33, 43–56.
- Pete István 1986: *Orosz–magyar egybevető szintaxis. Első rész*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Polanyi, L. 1988: A formal model of the structure of discourse, *Journal of Pragmatics* 12, 601–638.
- Searle, J. R. 1969: *Speech acts*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Searle, J. R. 1975: Indirect speech acts, in Cole, P.–J. L. Morgan eds.: *Syntax and Semantics 3. Speech acts*, New York, Academic Press, 59–82.
- Sperber, D.–D. Wilson 1986: *Relevance. Communication and cognition*, Oxford, Basil Blackwell.
- Taylor, T. J.–D. Cameron 1987: *Analysing conversation. Rules and units in the structure of talk*, Oxford, Pergamon Press.
- Toolan, M. 1989: Ruling out rules in the analysis of conversation, *Journal of Pragmatics* 13, 251–274.

UTTERANCE: TYPE – TOKEN

Enikő T. Németh

One of the modules of human mind is grammatical competence, the knowledge of language acquired by a native speaker. One of the tasks of a linguistic theory is to model grammatical competence by constructing explicit grammars. An explicit grammar is a concrete grammar of a particular language which generates the well-formed sentences of that language by means of its rules. Therefore, we can see sentences as units of grammatical competence. Another modul of human mind is pragmatic competence, which is the faculty of using knowledge to achive different human purposes. Besides modeling grammatical competence another task of a linguistic theory is to model pragmatic competence.

After shortly surveying different definitions of the term „utterance” my paper defines the utterance-type, which is the unit of pragmatic competence. The utterance-type u_i is an inscription *ins* that a person p relates to a pragmatic unit pu at a time t with respect to a context c . In the definition the utterance-type must be described from grammatical and pragmatic points of view. The grammatical description is made by relating the utterance-types to the sentences. The pragmatic description is made by defining pragmatic functions, which the utterance-types play in the use with respect to a given physical and cognitive context. After defining the u_i in general my paper tries to show how the utterance-types can be characterized in a particular form of language use, namely in the communicative language use. Finally, the utterance-types in concrete situations, i.e. utterance-tokens, are considered. They have the characteristics deriving from the properties of the utterance-types and the situations.

TISZASZIGET FÖLDRAJZI NEVEI

SZABÓ JÓZSEF

1. Bevezetés

Az 1960-as évek közepén a *Zala megye földrajzi nevei* (Papp–Végh 1964) című kötetnek a megjelenése fontos állomás volt a magyar névtudomány történetében, hiszen ez a példaadó kiadvány mozgalmat indított el azzal, hogy nyomában – az 1970-es évektől napjainkig – szinte sorra napvilágot láttak hazánk különböző (főleg a dunántúli) megyéinek földrajzinév-gyűjteményei. Az 1960-as évek végén Csongrád megyében is elkezdődött a gyűjtőmunka, és megközelítőleg egy évtized múltával a megye földrajzi neveinek összegyűjtése nagyrészt meg is történt, s közben a közzevetésre való előkészítés jegyében a helyszíni ellenőrzés is kezdetét vette. Sajnos ez a lendület – egy-egy eredményes nekibuzdulás után – az 1980-as években megtorpan, s a megye földrajzi neveinek kiadása anyagi nehézségek miatt a 80-as évek második felétől egyre inkább bizonytalanná vált. Ez a körülmény veti föl napjainkban azt a kérdést, hogy vajon mi legyen a településként összegyűjtött helynévanyag sorsa: tovább porosodjon-e szétszórtan kiadatlanul, vagy keressük-e megjelentetésük különféle lehetőségeit. Jómagam mint a tervezett kötet egyik közzevetője már korábban arra gondoltam, hogy – ha lehetőség adódik rá – hasznosnak látszik egy-egy község földrajzi neveinek publikálása is, ugyanis a jelenlegi helyzetben nincs remény arra, hogy belátható időn belül Csongrád megye helynevei egy kötetben lássanak napvilágot. Ez játszik közre abban, hogy Tiszasziget bel- és külterületének elnevezéseit itt teszem közzé.

Tiszasziget Szegedtől délre fekszik, külterületének déli szakasza Jugoszláviával határos. A község neve régebben *Őszentiván* volt, 1955-ben változtatták *Tiszasziget*-re (Kiss Lajos 1980: 647). Bálint Sándor (1976: 205) szerint a község népi neveként a *Szentiván*, *Szentivánsziget*, *Sziget* és a *Szüiget* alakváltozatok fordulnak elő. Régi magyar település, amelyről Csánki Dezső (1890: 703) a következő adatokat közli: „*Szent-Iván*. Belső- és Külső-Szent-Iván fordul elő 1431-ben. (Varga. Szeged tört. 222. l.) Zenth Iwan (1449: Dl. 29489; 1451: Dl. 14443.) Ma Ó- és Új-Szent-Iván, Torontál-megyében, Szegedtől dny.”. Fényes Elek *Magyarország geographiai szótára* című munkájában (1851: 101) pedig a következőket találjuk a falu múlt század közepi állapotáról: „*O-Szent-Ivány*, pusztá, Torontál vmegyében, magyar hely, 64 házzal, 354 kathol. lak., dohánytermesztéssel. F.u. a kamara”. A község történetét Bálint Sándor (1976: 205) foglalta össze a legrészletesebben: „Már a középkorban virágzik. Első említése: 1411. *Zenth Iwan*. Ez akkor a mostani Újszentiván helyén állott. Egy 1561-ből származó adat különbséget tesz *Belsőszentiván* és *Külsőszentiván* között, ami nyilván megfelelt a későbbi két falunak. Magyar lakossága csak a XVII. század viharai-ban enyészik el. ...A XVIII. században szerbek telepednek itt le, akik azonban hamaro-

san áthúzódnak Újszentivánra. Ugyanis amikor a szőregi uradalom 1783-ban Szeged birtokába jut, a Város alsóvárosi és tápai dohánykertészeket telepít a faluba. ...A hajdanában dohánykertész, később zsellérfalu férfinépe kubikmunkával kereste hosszú évtizedeken át a kenyerét”.

A község régebbi *Ószentiván* nevében „A *Szentiván* hn. a falu templomának védőszentjére, Keresztelő Szent Jánosra utal, akit az ómagyarban *Szent Iván*-nak hívtak” (Kiss Lajos 1980: 51). Az 1955-ben bevezetett Tiszasziget elnevezés alapjául minden bizonnyal a község *Sziget* hangalakú népi neve szolgált, az előtag pedig valószínűleg a falu külterületének nyugati határát képező Tisza folyóra utal.

2. Az anyaggyűjtés és a feldolgozás módszere

Tiszasziget bel- és külterületének földrajzi neveit még az 1970-es években gyűjtöttem. Köszönettel tartozom Kiss Zsuzsannának, ugyanis munkámhoz eredményesen föl tudtam használni azon dolgozatát, melyet a község helyneveiről készített. Összeállítását részben még az 1970-es évek végén, részben pedig az 1993 májusában végzett újabb helyszíni adatgyűjtés során további helynevekkel egészítettem ki. Az utóbbi terepmunkára egyrészt bizonyos adatok pontosabbá tétele érdekében volt szükség, másrészt pedig amiatt, hogy a rendszerváltás következtében a belterület néhány elnevezése megváltozott. A község vezetőitől minden támogatást megkaptam munkámhoz. Az első adatgyűjtés és ellenőrzés idején Talpai János tanácselnök volt segítségemre, 1993 májusában pedig Ábrahám János polgármester működött közre a bel- és külterületi helynevek kiegészítésében és lokalizálásában. A földrajzi nevek helyhez kötéséhez nélkülözhetetlen térképekről is itt kaptam másolatokat, melyeknek felhasználásával – megfelelő méretarányuk révén – könnyebben át lehetett tekinteni a bel- és külterület elnevezéseit egyaránt.

Tiszasziget területe 2690 hektár, lakóinak száma az 1970-es adatok szerint a hozzátartozó Térvárral és a Vedresházi tanyákkal együtt 1588 (vö. *A Magyar Népköztársaság Helységnévtára* 1973: 812). A bel- és külterület nagyságát és a táj felszíni formáját tekintve az összegyűjtött földrajzi nevek száma megfelelőnek mutatkozik.

A község helyneveinek feldolgozásában azt a módszert vettem figyelembe, amely az eddig megjelent megyei névgyűjteményekben kialakult (l. részletesebben pl. Papp–Végh 1974, Végh–Ördög–Papp 1981, Balogh–Végh 1982 stb.), s azóta szinte általános gyakorlattá vált a közzétételben. A Pesty Frigyes-féle névanyagot – sajnos – nem tudtam beledolgozni közleményembe, s az anyaggyűjtés során múlt századi kataszteri térképet sem találtam. Felhasználtam viszont a község azon térképét, amely 1927-ben készült. Ennek neveit K. rövidítéssel vettem be dolgozatomba.

Tiszasziget földrajzi neveinek közzétételében is azt az eljárást követtem, amit Szőreg helyneveit feldolgozó tanulmányomban, azaz „A térképre utaló szám után elsőként a helyi nyelvjárási ejtésnek megfelelő népi elnevezés szerepel, utána zárójel-

ben a belterületen a jelenlegi hivatalos név áll, a külterületen pedig az esetleges kataszteri név található, vagy – néhány esetben – egyéb, történeti forrásban előforduló adat következik. Ha a belterületen a hivatalos elnevezés, külterületen pedig a kataszteri név vagy valamely történeti név megegyezik a címszóként álló népi névvel, akkor a zárójelben tildejelet (~) használtam. ...A zárójel után a térszíni formára és a művelési ágra vonatkozó rövidítés található meg, majd – néhány esetben – a névhez kapcsolódó (esetleges) népi névmagyarázat zárja le az egyes névcikkek anyagát. ...Az általános gyakorlatnak megfelelően a neveket számozással jelöltem a térképen. A számozást a belterület északnyugati részén kezdtem, és nyugatról keletre, északról délre haladtam, majd a külterület északnyugati részétől ugyanúgy haladva folytattam a számozást.” (Szabó József 1977: 32).

A földrajzi nevek közzétételében arra törekedtem, hogy az egyes nevek hangalakja hűen tükrözze a helyi nyelvjárás sajátosságait (pl. 6. *Cúkor útca*; 95. *Eprös*; 64. *Küves*; 44. *Rövid-düllő*; 58. *Szentiványi út*; 2. *Szügeti-homokos*; 62. *Tötés-ódal* stb.). A köznyelvel megegyező jelenségeket (pl. a hasonulást, rövidülést) nem jelöltem (pl. 86. *Dögtér*; 97. *Fűzfa-düllő*; 54. *Papok földje*; 26. *Tyúkbögy* stb.), a köz- és irodalmi nyelvi helyesírásban *ly*-vel jelölt névalakokat viszont *j*-vel írtam át, hiszen ezeknek a tiszaszigeti nyelvjárásban (is) *j* a valódi értéke (pl. 70. *Fértáj*; 75. *Vájugos* : *Vájogos* stb.). Az egyelemű földrajzi nevekből – az általános gyakorlatnak megfelelően – föltüntettem a hová? felelő hangalakot (pl. 56. *Fok*, *-ba*; 55. *Jeruzska*, *-ba*; 104. *Part*, *-ra*; 61. *Szakadás*, *-ra*; 51. *Szurkos*, *-ba* stb.).

Viszonylag ritkán fordul elő, hogy ugyanannak az objektumnak, földrajzi egységnek több elnevezése is él. Ilyen esetekben az egyes névváltozatokat gyakoriságuk sorrendjében közlöm, és kettősponttal különítem el őket (pl. 14. *Laktanya iskola* : *Bódi-ház* : *Bódi-kocsmá*; 40. *Csonka-tanya* : *Némöt-tanya*; 78. *Rác-pusztá* : *Szentiványi-pusztá* stb.). A dolgozat végén ábécérendben is megadom a község bel- és külterületének neveit, mégpedig azzal a céllal, hogy az olvasó tájékozódását megkönnyítsem.

Végül ezúton is megköszönöm adatközlőim önzetlen segítségét, lelkes munkáját, amellyel a névanyag minél teljesebb összegyűjtését még az 1970-es években lehetővé tették. Adatközlőim: Gulácsi János 73 é.; Kovács András 76 é.; Nacs Balázs 54 é.; Palotai Józsefné 55 é.; Puskás János 66 é. és Széll Balázs 87 éves.

BELTERÜLET

1. Szélmalom. Ma is megvan, de nem üzemel. Az adatközlők szerint az 1980-as évek végén épült, amelynek egy ideig Selmeczi István volt a tulajdonosa, később pedig Juhász Istváné lett.

2. **Szügeti-homokos.** Hajdan homokbánya volt itt. Az adatközlők szerint sírokat találtak a környékén.

3. [*Móra Ferenc u*] U

4. **Nagy útca** [*Kossuth u*] U. A falu egyik legrégibb utcája.

5. **Templom útca** [*Május 1. u*] U. Ebben az utcában van a templom.

6. **Cúkor útca** [*József Attila u*] U. Az adatközlők szerint sírokat találtak itt régebben.

7. **Rác útca** [*Szamos u*] U. Valamikor Rácz nevű ember épített ide először házat.

8. **Nagy iskola.** A község nagyobbik iskolája. Vö. 10.

9. **Templom téri kút.** Kú. Egykori fúrott kút.

10. **Kis iskola.** Az 1980-as évek második feléig iskola működött itt.

11. **Templom tér** [*Szent Antal tér*] Té. A templom környékén lévő tér.

12. **Templom** [Római katolikus templom]

13. (**Honvéd u**) Kö

14. **Laktanya iskola: Bódi-ház: Bódi-kocsmá.** Régebben határőrlaktanya volt, ma iskola működik itt. Hajdan Bódi nevű volt a tulajdonosa.

15. **Községház: Tanácsház** [*Polgármesteri Hivatal*]

16. **Nagy-szüget : Nagy-sziget** Fr. A hagyomány szerint az 1855-ös árvíz idején ez a terület és a *Kis-szüget* nem került víz alá, szigetszerűen emelkedett ki a környezetéből. Ide tartozik: 1–15. és 17–23.

17. **Kis sor** [*Kossuth u*] Ur

18. **Rekecki útca** [*Szabadság u*] U. Rekecki nevű család lakott itt egykor.

19. **Nagy ér É**

20. **Pusztá-körösz** Ke. Ma is meglévő kőkereszt.

21. **Gőra-kút** Kú. Egykori fúrott kút.

22. [*Rákóczi u*] U

23. [*Vadkerti tér*] Té

24. **Csordakút** Kú. Egykori gémeskút.

25. **Új sor : Sinkóék utcája** [*Kolozsvári u*] U. Sinkó nevű család lakott ebben az utcában.

26. **Tyúkbögy** Fr. Nevét alakjáról kapta. Ide tartozik: 23. és 28.

27. **Térvári útca** [*Temesvári u*] U. A Térvár felé vezető út mentén fekvő utca.

28. [*Béke u*] U

29. **Temető útca : Tucsiék utcája** [*Temető u*] U. Tucsi ragadványnevű családról.

30. **Temető**

31. **Temető-körösz** Ke

32. Kis-szügeti kút : Kis-szigeti kút : Bodó-kút Kú. Bodó nevű képviselő ásatta.

33. [Alföldi u] U

34. [Dózsa György u] U

35. Kis-szüget : Kis-sziget Fr. Az adatközlők szerint az 1855-ös árvíz idején ez a terület és a Nagy-szüget nem került víz alá. Ide tartozik: 32., 34. és 36.

36. Dékányék utcája [Aradi u] U. Dékány nevű család lakott ebben az utcában.

KÜLTERÜLET

37. Tisza. Folyó

38. Pap-tanya. Pap nevű egykori tulajdonosáról.

39. Fejős-tanya. Fejős nevű tulajdonosáról.

40. Csonka-tanya : Némőt-tanya. Nevét egykori tulajdonosairól kapta.

41. Gátórház. Jelenleg is gátőr lakik benne.

42. Makos, -ba S, sz, ke. Az adatközlők szerint valamikor tölgyerdő borította ezt a területet.

43. Erdő alja Mf, sz. Régen erdő volt mellette. Valamivel mélyebb fekvésű, mint a Makos.

44. Rövid-düllő S, sz. Röviden elnyúló földek voltak itt.

45. Új-sori-kút Kú. Egykori gémeskút.

46. Új-sori-rét S, sz. Régebben rét volt itt.

47. Angyal-fok S, sz. Ez a terület hajdan egy Angyal nevű családé volt. Az adatközlők szerint egykor ér vezetett ide, amelynek nyoma ma is látható még, de víz már nincs benne.

48. Rét, -re [K. ~] S, sz. Hajdan füves terület volt.

49. Réti-kut Kú. Egykori ásott kút.

50. Kerítés, -be S, sz

51. Szurkos, -ba S, sz. Nagyon fekete és kemény talajáról nevezték el.

52. Láncoz-tanya. Láncoz nevű család lakott itt egykor.

53. Papok tanyája. Ma is meglévő tanya, amely egykor a papok tulajdonában volt.

54. Papok földje S, sz. A papok vezetésével működő újszegedi tanítóképzőhöz tartozó földterület volt.

55. Jéruzka, -ba S, e. Rossz minőségű, szikes terület, amelynek nagy része tölgyes erdő.

56. Fok, -ba S, sz. Hajdan ér folyt ezen a területen.

57. Alj, -ba Mf, sz. A falu alatt terül el.

58. **Szentiványi út** Ú. Újszentiván felé vezető kövesút.
59. **Ördög-főd** S, sz. Ördög nevű egykori tulajdonosáról.
60. **Kismagyarország** S, sz. Egy része Jugoszláviával határos.
61. **Szakadás, -ra** S, sz. Az 1879-es nagy árvíz idején itt szakította át a Tisza a másodtöltést.
62. **Tőtés-ódal** Mt, sz
63. **Bíró-főd** S, sz, e. Rácz Rudolfnak, a dorozsmai bírónak volt hajdan itt földje.
64. **Küves, -be** S, e. Kemény, szikes talajú terület, amelynek a művelése lehetetlen.
65. **Csüri-kút** Kú. Egykori gémeskút.
66. **Csűr, -be : Csűrű, -be : Csüri-dűllő** [K. Csűrűföld] S, sz
67. **Hatvanlanc** M. A termelőszövetkezet szarvasmarhatelepe van itt. Az adatközlők szerint arról nevezték el, hogy az egykori uradalmi birtokból 60 láncot, vagyis 60 katasztrális holdat osztottak ki ezen a területen.
68. **Dékány-dűllő** S, sz. Dékány Jánosnak volt legtöbb földje ebben a dűllőben.
69. **Kilenclanc** S, sz. Kórácz Mihálynak volt egykor itt 9 lánc, azaz 9 katasztrális hold földje.
70. **Fértáj, -ba** S, sz, ke. Az adatközlők szerint arról nevezték el, hogy hajdan egy-egy fertályt mértek ki a falubelieknek az itteni területből.
71. **Péplár-főd** S, e, sz. Pleplár Lajos altábornagy birtoka volt itt egykor.
72. **Péplár-tanya**. Hajdan Pleplár Lajos altábornagynak volt itt tanyája.
73. **Százlanc** S, sz. Az adatközlők szerint mintegy száz láncnyi területet foglal magában.
74. **Vödrösházi mögálló : Vödresházi mögálló**. Régebben vasúti megállóhely volt itt.
75. **Vájugos, -ba : Vájogos, -ba** [K. Androé alja] S. 1. Hajdan itt vályogot vetettek.
76. **Öreg-vájugos : Öreg-vájogos** G, bo. Valamikor vályogot vetettek itt, jelenleg szeméthyűjtőhely.
77. **Szigeti-pusztá** [K. Járás] S. 1. Ezen a területen régóta legelő van.
78. **Rác-pusztá : Szentiványi-pusztá** S, 1
79. **Rác-pusztai-csordakút : Szentiványi-csordakút** Kú. Egykori gémeskút.
80. **Kis-Boján** S, sz
81. **Kovács-főd** S, sz, e. Kovács Károly tulajdonában volt ez a kb. 350 holdnyi terület.
82. **Kovács-tanya**. Kovács Károlynak volt egykor itt tanyája.
83. **Mózés-főd** S, sz, e. Mózes Jánosnak volt hajdan itt földje.
84. **Pótalék, -ba** S, sz. Pótlékként osztották ki ezt a területet.

85. **Kis-szüget alja** (*K. Szigetalja*) Mf, sz, e, 1. A Kis-szügettől délnyugatra terül el.

86. **Dögtér.** Itt szokták elföldelni az elhullott állatokat.

87. **Dögtér-düllő** S, sz. A Dögtérről nevezték el.

88. **Jató, -ba** [K. ~] S, sz. Rossz, szikes talajú terület, amelyen eső után összegyűlik a víz. Egyesek szerint erről nevezték el Jaj-tónak, majd Játónak.

89. **Boján, -ba** [*K. Bojana*] Hr. sz. A hagyomány szerint arról kapta a nevét, hogy a török időben egy török tiszt lovon vitt erre egy Bojánna nevű lányt, aki halálát lelte itt, mert a vizes, mocsaras területen elcsúszott a ló, és maga alá temette. A török tiszt sokáig siratta a lányt. Ide tartozik: 80., 98. és 103.

90. **Csáki-tanya.** A Csáki családnak volt hajdan itt tanyája.

91. **Csáki-főd** S, sz. Csáki nevű egykori tulajdonosáról.

92. **Kristó-tanya.** Ma is meglévő tanya, amely egykor a Kristó család tulajdonában volt.

93. **Kristó-tó** Mf, iv, sz. Kristó nevű egykori tulajdonosáról.

94. **Vödörsházi-tanyák : Vedresházi-tanyák** (Hn. Vedresházi tanyák) Lh. Szétszórtan fekvő tanyák összefoglaló neve, melyeknek jó része az utóbbi évtizedekben elpusztult. Bálint Sándor (1976, 205) Vödörsháza néven említi.

95. **Eprős, -be** S, sz. Régebben sok eperfa volt ezen a területen.

96. **Ződ-halom** S, sz. Régebben egy halomszerű magaslat volt ezen a területen, amely már messziről zöldellett. Határrendezés során ezt a halmot széthordták, elegyesítették.

97. **Fűzfá-düllő** S, sz. Régebben fűzfák voltak ezen a területen.

98. **Bojáni-kút** Kú. Egykori gémeskút.

99. **Becsei-tó** Mf, sz. Időnként vízállás volt ezen a területen. Becsei nevű hódmezővásárhelyi csizmadia birtoka volt itt egykor.

100. **Zsurkó-főd** S, sz. Zsurkó János tulajdonában volt hajdan.

101. **Marcsa mama-tó** Mf, iv, sz. Acél Istvánnét hívták a faluban Marcsa mamának, mert hármas ikreket szült. Valószínűleg nekik volt itt földjük.

102. **Kis-osztások** S, sz. Ez a terület apró parcellákra volt osztva.

103. **Nagy-Boján** S, sz.

104. **Part, -ra** Mt, sz. A határ legmagasabb, legpartosabb része.

105. **Lukács-főd** S, sz. Lukács nevű egykori tulajdonosáról.

106. **Nyolcvanlác** S, sz. Körülbelül 80 láncnyi, azaz 80 katasztrális holdnyi terület.

107. **Szüget-tető** Mt, sz. Kissé kiemelkedik a környezetéből, nem áll meg rajta a víz.

108. **Térvári-puszt** S, 1

109. **Térvár** [Hn. *Térvárpusztá*] Lh. Csánki Dezső munkájában (1890: 705) Therwar és Cherwar alakban fordul elő a neve. Bálint Sándor (1976: 239) az 1970-es években többek között a következőket írta róla: „Térvár közvetlenül a jugoszláv határszélen, de még hazánkban elterülő, közigazgatásilag Ószentivánhoz, új nevén Tiszaszigethez tartozó, mintegy 200 lelket számláló, színmagyar falucska. Már a középkorban virágzik. Akkor még kismesek lakják. 1450. Therwar. A XVI. század elején Kónya Potenciána birtoka. A falunév eredete bizonytalan, de nyilván valami kisebb erősség lehetett. Erről a múlt században még hatalmas kőépület maradványai tanúskodtak. ...Térvár a XVII. század második felében pusztává néptelenedik. 1777-ben ... 14 szegedi dohánykertész család telepedett itt le. ...Térvárnak jellegzetes a településformája. Egyetlen hosszú házsorból áll.”

110. **Térvári-csordakút** Kú. Egykori gémeskút.

111. **Fehér-főd** S, sz. Fehér nevű egykori tulajdonosáról.

112. **Gábró-főd** S, sz. Gábró nevű hajdani tulajdonosáról.

113. **Új-törés** S, sz. Hajdan legelő volt itt.

114. **Picsajda**, *-ba* S, sz. Pichajda nevű szerb tulajdonosáról kapta a nevét.

A belterület földrajzi neveinek betűrendes mutatója

Alföldi utca 33
Aradi utca 36
Béke utca 28
Bódi-ház 14
Bódi-kocsmá 14
Cukor utca 6
Csordakút 24
Dékányék utcája 36
Dózsa György utca 34
Gera-kút 21
Honvéd utca 13
József Attila utca 6
Kis iskola 10
Kis sor 17
Kis-sziget 35
Kis-szigeti kút 32
Kolozsvári utca 25
Kossuth utca 4
Községház 15
Laktanya iskola 14
Május 1 utca 5
Móra Ferenc utca 3
Nagy ér 19
Nagy iskola 8
Nagy-sziget 16

Nagy utca 4
Pusztá-kereszt 20
Rác utca 7
Rákóczi utca 22
Rekecki utca 18
Sinkóék utcája 25
Szabadság utca 18
Szamos utca 7
Szélmalom 1
Szent Antal tér 11
Szügeti-homokos 2
Tanácsház 15
Temesvári utca 27
Temető 30
Temető-kereszt 31
Temető utca 29
Templom 12
Templom tér 11
Templom téri kút 9
Templom utca 5
Térvári utca 27
Tucsiék utcája 29
Tyúkbögy 26
Új sor 25
Vadkerti tér 23

A külterület földrajzi neveinek betűrendes mutatója

- Alj 57
 Androé alja 75
 Angyal-fok 47
 Becsei-tó 99
 Bíró-föld 63
 Boján 89
 Bojana 89
 Bojáni-kút 98
 Csáki-föld 91
 Csáki-tanya 90
 Csonka-tanya 40
 Csűr 66
 Csüri-dűlő 66
 Csüri-kút 65
 Csűrű 66
 Csűrűföld 66
 Dékány-dűlő 68
 Dögtér 86
 Dögtér-dűlő 87
 Epres 95
 Erdő alja 43
 Fehér-föld 111
 Fejős-tanya 39
 Fertály 70
 Fok 56
 Fűzfa-dűlő 97
 Gábró-föld 112
 Gátórház 41
 Hatvanlanc 67
 Járás 77
 Jató 88
 Jeruszká 55
 Kerítés 50
 Kilenclanc 69
 Kis-Boján 80
 Kismagyarország 60
 Kis-osztások 102
 Kis-szüget alja 85
 Kovács-föld 81
 Kovács-tanya 82
 Köves 64
 Kristó-tanya 92
 Kristó-tó 93
 Láncos-tanya 52
 Lukács-föld 105
 Makos 42
 Marcsa mama-tó 101
 Mózes-föld 83
 Nagy-Boján 103
 Német-tanya 40
 Nyolcvanlanc 106
 Ördög-föld 59
 Öreg-vályogos 76
 Papok tanyája 53
 Papok földje 54
 Pap-tanya 38
 Part 104
 Peplár-föld 71
 Peplár-tanya 72
 Picsajda 114
 Pótalék 84
 Rác-pusztá 78
 Rác-pusztai-csordakút 79
 Rét 48
 Réti-kút 49
 Rövid-dűlő 44
 Szakadás 61
 Százlanc 73
 Szentiványi-csordakút 79
 Szentiványi kút 58
 Szentiványi-pusztá 78
 Szigetalja 85
 Szigeti-pusztá 77
 Szüget-tető 107
 Szurkos 51
 Térvár 109
 Térvári-csordakút 110
 Térvári-pusztá 108
 Tisza 37
 Töltés-oldal 62
 Új-sori-kút 45
 Új-sori-rét 46
 Új-törés 113
 Vályogos 75
 Vedresházi megálló 74
 Vedresházi tanyák 94
 Zöld-halom 96
 Zsurkó-föld 100

RÖVIDÍTÉSEK

bo	=	bokros	Kú	=	kút
e	=	erdő	l	=	legelő
É	=	ér	Lh	=	lakott hely
Fr	=	falurész	M	=	major
G	=	gödör	Mf	=	mélyen fekvő
Hn	=	az 1973-as Helység- névtár adata	Mt	=	a környezeténél kissé magasabban fekvő
Hr	=	határrész	S	=	sík terület
iv	=	időszakos vízállás	sz	=	szántó
K	=	az 1927-es kataszteri térkép adata	Té	=	tér
Ke	=	kereszt	U	=	utca
ke	=	kert	Ú	=	út
Kö	=	köz	Ur	=	utcarész

IRODALOM

- Bálint Sándor 1976: *A szögedi nemzet – A szegedi nagytáj népelete, 1. rész = A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1974/75–2*, Szeged.
- Balogh Lajos–Végh József szerk. 1982: *Vas megye földrajzi nevei*, Szombathely, Vas megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Csánki Dezső 1890: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I*, Budapest.
- Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára IV*, Pest.
- Kiss Lajos 1980: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest, Akadémiai.
- A Magyar Népköztársaság Helységnévtára*, 1973, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Papp László–Végh József szerk. 1964: *Zala megye földrajzi nevei*, Zalaegerszeg, Zala megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága.
- Papp László–Végh József szerk. 1974: *Somogy megye földrajzi nevei*, Budapest, Akadémiai.
- Szabó József 1977: Szőreg földrajzi nevei, in Hegyi András szerk.: *Szőreg és népe*, Szeged, 25–47.
- Végh József–Ördög Ferenc–Papp László szerk. 1981: *Tolna megye földrajzi nevei*, Budapest, Akadémiai.

DIE GEOGRAPHISCHEN NAMEN VON TISZASZIGET

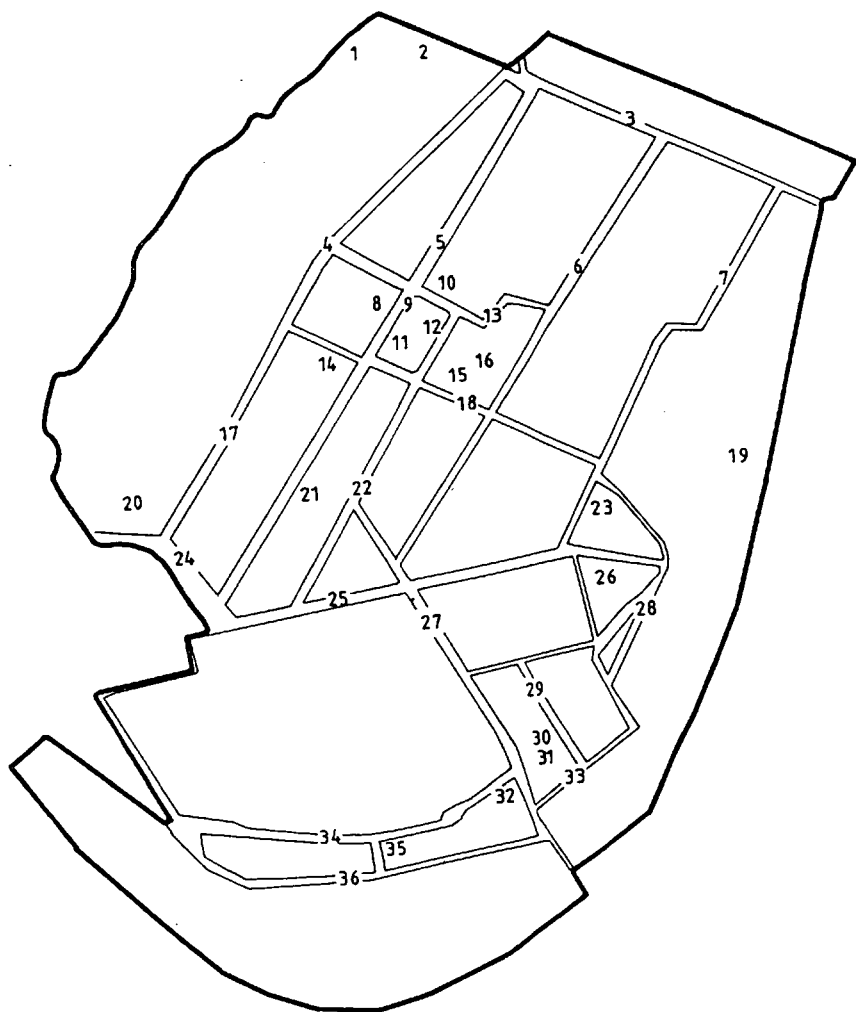
JÓZSEF SZABÓ

Tiszasziget liegt südlich von Szeged im Komitat Csongrád. Die Gemeinde ist eine alte ungarische Siedlung, sie hat ungefähr 1600 Einwohner und das Gebiet der Dorfflur beträgt 2690 Hektar.

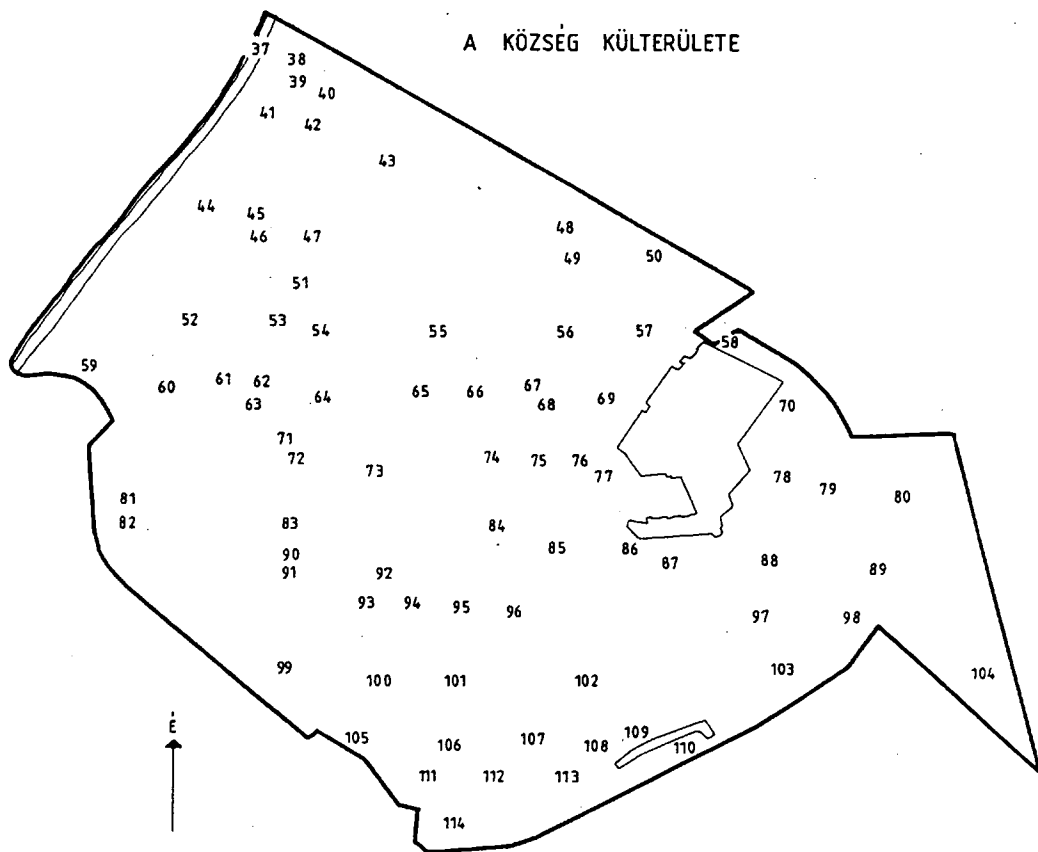
Die Ortsnamen wurden in den 1970er Jahren gesammelt und sie sind nach der mundartlichen Lautung aufzuzeichnen. Die volkssprachlichen Namen sind in der Folge der auf der Kartenskizze vermerkten Zahlen angeführt. Bei Namen des inneren und äußeren Gemeindegebietes wird in Klammern der amtliche Name angegeben. Danach folgen manchmal die Bemerkungen der Gewährsleute zu den Namen.

A KÖZSÉG BELTERÜLETE

térkép

térkép

MEGJEGYZÉSEK AZ ERZA-MORDVIN SZÓRENDRŐL

VECSERNYÉS ILDIKÓ

1. Cikkemben az erza-mordvin (a továbbiakban: mordvin) egyszerű kijelentő mondat szórendjének és a fókusznak a viszonyáról írok. A három hónapot tanszékünkön töltött Mihail Mosin vendégprofesszor és Marija Imajkina jelenlegi mordvin lektor segítségével végzett szórendi vizsgálódásaim eddigi eredményeiről kívánok beszámolni.¹

2. A mordvin szórenddel meglehetősen kevés munka foglalkozik. A téma legismertebb kutatói Koljadenkov és Aljamkin.

Koljadenkov írásaiban (1954: 15–27, 1959: 98–111) csak néhány olyan szórendi jelenségre tér ki, amelyek általában a mordvin nyelv jellemző uráli sajátosságaiból adódnak. Ilyenek pl. a jelző és a jelzett szó sorrendjére, a névutós névszói kapcsolatokban a névutó helyére vagy a hasonlító szerkezetek felépítésére vonatkozó megjegyzései.

Haszonnal forgathatók Aljamkin művei, aki a szórend több funkcióját elkülönítve röviden ismerteti a mondat aktuális tagolásának lényegét.² Megállapítja, hogy a mordvinban az új információt hordozó elem kiemelésére élő beszédben a logikai hangsúly, írásban a szórend átalakítása szolgálhat (Aljamkin 1975). Az alany és az állítmány mondatbeli helyéről szóló cikkében (1979) tett legtöbb megállapítása összhangban van az általam levont következtetésekkel, a határozókkal foglalkozó írása azonban (1978) kissé elkapkodott munkának tűnik. Példamondatai gyakran ellentmondásosaknak, olykor oroszos szerkesztésűeknek tűnnek.

Egyik már említett cikkében leírja egy négy elemből álló mondat összes (24) lehetséges szórendi variációját, s megállapítja, hogy a mondatok az átrendezés ellenére sem váltak értelmetlenné, hanem bizonyos stilisztikai és szemantikai jelentésárnyalatokkal gazdagodtak (1975: 15–17). E mondatok elemzésétől és fordításától azonban eltekint, holott ez véleményem szerint cikkének érdekes és értékes része lehetett volna.

¹ Témaválasztásomnak praktikus oka volt; úgy tűnt, hogy a fókusz helyének vizsgálata a mordvin mondatokban segítséget nyújthat kutatási témámban, amely az Erza-mordvin vonatkozó szerkezetek címet viseli. A vonatkozó szerkezetek elnevezés bizonyos igeneves szerkezetek és jelzői vonatkozó mellékmondatok összefoglaló neve. Ezen konstrukciók sajátágaival és a közöttük lévő összefüggésekkel foglalkozom, amelyek – úgy tűnik – szórendi kérdésekkel is kapcsolatban állnak (vö. Karlsson 1973, É. Kiss 1983: 61–82). A két téma kapcsolatára és az összetett mondatokkal kapcsolatos észrevételeimre itt nem térek ki, mivel a gyűjtött anyag feldolgozása még tart, illetve tervezem annak bővítését is. Az elemzett egyszerű kijelentő mondatok tanúságai alapján azonban levonhatónak tűnik néhány következtetés.

² Aljamkin az ún. értelmi funkcióhoz (smyslovaja funkcija) köti az aktuális tagolás bemutatását.

Aljamkin munkáinak nagy hiányossága, hogy nem kísérel meg egységes áttekintést adni a mordvin szórend és az aktuális tagolás összefüggéseiről. Egy összefoglaló jellegű munka megírása különösen fontos lenne, mivel rendkívül gyorsan csökken a mordvint anyanyelvi szinten beszélők száma, részben azért, mert egyre érezhetőbb a hivatalos nyelvként funkcionáló orosz hatása.

A leginkább kutatott finnugor nyelvek – a magyar és a finn – szórendi szakirodalma értékes segítséget jelent a mordvin szórenddel való foglalkozás során. Igen tanulságosak pl. É. Kiss Katalin írásai (1983, 1992). É. Kiss a magyar mondat szerkezet alappilléreinek a topikot és a fókuszot tekintve olyan sokszempontú szórendi vizsgálatokat folytat, amelyek támpontokat adhatnak egy kevésbé kutatott finnugor nyelv szórendi kutatásaihoz is.

Hakulinen–Karlsson finn nyelvtanának fókusszal és szórenddel foglalkozó fejezetei (1979: 168, 300, 308–311, 328–29) szintén segítséget nyújtottak a szórendi kutatás szempontjainak kiválasztásakor.

A mordvinul kiválóan tudó Marija Imajkina és Mihail Mosin hosszabb szegedi tartózkodása lehetővé tette, hogy némileg tájékozódjam a mordvin szórend és a fókusz kapcsolatának problematikájában. A továbbiakban ismertetem a kutatás menetét, illetve következtetéseimet, előrebozsátva azt, hogy amint alkalmam nyílik rá, újabb adatközlők bevonásával, további mondatok elemzésével szeretném pontosítani és árnyaltabbá tenni az itt közölt megállapításokat.

3. Számítógéppel kinyomtattam harminckét egyszerű, legfeljebb öt tagból álló mordvin kijelentő mondat összes szórendi variációját. E mondatokban a következő mondatrészek fordulnak elő: alany, állítmány (igei, névszói, igei-névszói), tárgy, határozók (idő-, hely-, részes-, állandó határozó), jelzők (minőség- és birtokos jelző). Egy kiegészítő információ megadásával kijelöltem a fókuszot, pl.:

(1) Miša sórmadi sóma (avol' L'uba).

'Misa ír levelet (nem Ljuba).'³

Fókusznak egy adott mondaton belül az új információt tartalmazó rész, a comment leghangsúlyosabb elemét tekintem.⁴ (Ez a fókuszdefiníció egy, a magyar nyelven sikerrel alkalmazott fókuszértelmezésen, É. Kiss Katalinén alapul, vö. 1983: 26.)

Igyekeztem minden mondat minden fókuszszerepre alkalmasnak vélt elemét hasonló módon kijelölni.

Az így kapott listákon Mosin professzor és Imajkina tanárnő egy megbeszélte jelölésrendszer alapján értékelték, hogy egy fókuszszerepben álló mondatrészt tartal-

³ A 'jelek között a mordvin mondat magyar megfelelőjét közlöm.

⁴ Mondataim között nem szerepelt olyan, amelyben a fókusz egynél több elemből állt volna.

mazó mondat összes szórendi variációját tekintve mely mondatok tűnnek jól formált, kevésbé jól formált, meglehetősen „furcsa” vagy helytelen mondatnak. Az alábbi mondat szórendi variációit vizsgálva például a következő mondatokat ítélték jól formálnak.

- a/
1. Pet'a purni vírse pangt (avol' Miša).✓
 - „Petya szed az erdőben gombát (nem Misa)”⁵
 2. Pet'a purni pangt vírse (avol' Miša).✓
 3. Pet'a vírse purni pangt (avol' Miša).
 4. Pet'a vírse pangt purni (avol' Miša).
 5. Pet'a pangt purni vírse (avol' Miša).
 6. Pet'a pangt vírse purni (avol' Miša).
 7. Purni Pet'a vírse pangt (avol' Miša).
 8. Purni Pet'a pangt vírse (avol' Miša).
 9. Purni vírse Pet'a pangt (avol' Miša).
 10. Purni vírse pangt Pet'a (avol' Miša).
 11. Purni pangt Pet'a vírse (avol' Miša).
 12. Purni pangt vírse Pet'a (avol' Miša).
 13. Vírse Pet'a purni pangt (avol' Miša).✓
 14. Vírse Pet'a pangt purni (avol' Miša).
 15. Vírse purni Pet'a pangt (avol' Miša).
 16. Vírse purni pangt Pet'a (avol' Miša).✓
 17. Vírse pangt Pet'a purni (avol' Miša).
 18. Vírse pangt purni Pet'a (avol' Miša).✓
 19. Pangt Pet'a purni vírse (avol' Miša).
 20. Pangt Pet'a vírse purni (avol' Miša).
 21. Pangt purni Pet'a vírse (avol' Miša).
 22. Pangt purni vírse Pet'a (avol' Miša).
 23. Pangt vírse Pet'a purni (avol' Miša).
 24. Pangt vírse purni Pet'a (avol' Miša).
- b/
1. Pet'a purni vírse pangt (a L'uba a purni).✓
 - „Petya szed az erdőben gombát (viszont Ljuba nem szed)”
 2. Pet'a purni pangt vírse (a L'uba a purni).✓
 3. Pet'a vírse purni pangt (a L'uba a purni).
 4. Pet'a vírse pangt purni (a L'uba a purni).
 5. Pet'a pangt purni vírse (a L'uba a purni).

⁵ A „-jelék között a mordvin mondat szavankénti fordítását közlöm.

6. Pet'a a pangt vírse purni (a L'uba a purni).
7. Purni Pet'a vírse pangt (a L'uba a purni).
8. Purni Pet'a pangt vírse (a L'uba a purni).
9. Purni vírse Pet'a pangt (a L'uba a purni).
10. Purni vírse pangt Pet'a (a L'uba a purni).
11. Purni pangt Pet'a vírse (a L'uba a purni).
12. Purni pangt vírse Pet'a (a L'uba a purni).
13. Vírse Pet'a purni pangt (a L'uba a purni).✓
14. Vírse Pet'a pangt purni (a L'uba a purni).
15. Vírse purni Pet'a pangt (a L'uba a purni).
16. Vírse purni pangt Pet'a (a L'uba a purni).
17. Vírse pangt Pet'a purni (a L'uba a purni).
18. Vírse pangt purni Pet'a (a L'uba a purni).
19. Pangt Pet'a purni vírse (a L'uba a purni).
20. Pangt Pet'a vírse purni (a L'uba a purni).
21. Pangt purni Pet'a vírse (a L'uba a purni).
22. Pangt purni vírse Pet'a (a L'uba a purni).
23. Pangt vírse Pet'a purni (a L'uba a purni).
24. Pangt vírse purni Pet'a (a L'uba a purni).

c/

1. Pet'a purni vírse pangt (avol' pakásaso).
„Petya szed az erdőben gombát (nem a mezőn)”
2. Pet'a purni pangt vírse (avol' pakásaso).✓
3. Pet'a vírse purni pangt (avol' pakásaso).
4. Pet'a vírse pangt purni (avol' pakásaso).
5. Pet'a pangt purni vírse (avol' pakásaso).
6. Pet'a pangt vírse purni (avol' pakásaso).
7. Purni Pet'a vírse pangt (avol' pakásaso).
8. Purni Pet'a pangt vírse (avol' pakásaso).
9. Purni vírse Pet'a pangt (avol' pakásaso).
10. Purni vírse pangt Pet'a (avol' pakásaso).
11. Purni pangt Pet'a vírse (avol' pakásaso).✓
12. Purni pangt vírse Pet'a (avol' pakásaso).
13. Vírse Pet'a purni pangt (avol' pakásaso).✓
14. Vírse Pet'a pangt purni (avol' pakásaso).
15. Vírse purni Pet'a pangt (avol' pakásaso).
16. Vírse purni pangt Pet'a (avol' pakásaso).
17. Vírse pangt Pet'a purni (avol' pakásaso).
18. Vírse pangt purni Pet'a (avol' pakásaso).
19. Pangt Pet'a purni vírse (avol' pakásaso).

20. Pangt Pet'a vírse purni (avol' pakásaso).
21. Pangt purni Pet'a vírse (avol' pakásaso).
22. Pangt purni vírse Pet'a (avol' pakásaso).
23. Pangt vírse Pet'a purni (avol' pakásaso).
24. Pangt vírse purni Pet'a (avol' pakásaso).

- d/
1. Pet'a purni vírse pangt (avol' ínzejt').✓
„Petya szed az erdőben gombát (nem málnát)”
 2. Pet'a purni pangt vírse (avol' ínzejt').✓
 3. Pet'a vírse purni pangt (avol' ínzejt').
 4. Pet'a vírse pangt purni (avol' ínzejt').
 5. Pet'a pangt purni vírse (avol' ínzejt').
 6. Pet'a pangt vírse purni (avol' ínzejt').
 7. Purni Pet'a vírse pangt (avol' ínzejt').
 8. Purni Pet'a pangt vírse (avol' ínzejt').
 9. Purni vírse Pet'a pangt (avol' ínzejt').
 10. Purni vírse pangt Pet'a (avol' ínzejt').
 11. Purni pangt Pet'a vírse (avol' ínzejt').
 12. Purni pangt vírse Pet'a (avol' ínzejt').
 13. Vírse Pet'a purni pangt (avol' ínzejt').✓
 14. Vírse Pet'a pangt purni (avol' ínzejt').
 15. Vírse purni Pet'a pangt (avol' ínzejt').
 16. Vírse purni pangt Pet'a (avol' ínzejt').
 17. Vírse pangt Pet'a purni (avol' ínzejt').
 18. Vírse pangt purni Pet'a (avol' ínzejt').
 19. Pangt Pet'a purni vírse (avol' ínzejt').✓
 20. Pangt Pet'a vírse purni (avol' ínzejt').
 21. Pangt purni Pet'a vírse (avol' ínzejt').
 22. Pangt purni vírse Pet'a (avol' ínzejt').
 23. Pangt vírse Pet'a purni (avol' ínzejt').
 24. Pangt vírse purni Pet'a (avol' ínzejt').

Informánsaim véleménye messzemenően megegyezett a jól formáltnak ítélt mondatok esetében.

A többi mondat a kevésbé jól formált és a helytelen minősítés közötti széles skálán foglalt helyet. Ezek értékelésében – természetesen – mutatkoztak eltérések is.

A jól formáltnak ítélt mondatok alapján az alábbi következtetéseket vontam le:

I. Egy subjectum - verbum - objectum - különböző adverbiumok szórendű mondat⁶ – bármely mondatrész is állt fókuszszerepben – csaknem minden esetben jól formálnak tűnt (a fókusz az áttekinthetőség kedvéért megjelölöm egy F-fel):

- (2a) Pet'a purni pangt t'ěči vířse (avol' Miša).
F
„Petya szed gombát ma az erdőben (nem Misa)”
'Petya szed ma gombát az erdőben (nem Misa).'
- (2b) Pet'a purni pangt t'ěči vířse (a L'uba a purni).
F
„Petya szed gombát ma az erdőben (viszont Ljuba nem szed)”
'Petya ma szed gombát az erdőben (Ljuba viszont nem szed).'
- (2c) Pet'a purni pangt t'ěči vířse (avol' iněžejt').
F
„Petya szed gombát ma az erdőben (nem málnát)”
'Petya ma gombát szed az erdőben (nem málnát).'
- (2d) Pet'a purni pangt t'ěči vířse (avol' pakšaso).
F
„Petya szed gombát ma az erdőben (nem a mezőn)”
'Petya ma az erdőben szed gombát (nem a mezőn).'
- F

(Lásd még a/2, b/2, d/2, c/2.)

Ilyenkor a fókuszszerepben álló mondatrész igen erős nyomatékot kap, hiszen a fókusz megkülönböztetésében a hangsúlyozás játszik fő szerepet.

Megjegyzések:

A subjectum - verbum - objectum - különböző adverbiumok szórendű mondatban a határozók sorrendje természetesen nem tetszőleges. Megállapítható, hogy az időhatározó általában megelőzi a helyhatározót (ezt Aljamkin is írja, l. 1978: 15).

Ha azonban az időhatározó elé egy mondatrészt tagoló *nem*-et teszünk, az – az igazán jól formált mondatban – a helyhatározó mögé kerül:

⁶ A mondatban természetesen nem kötelező ezek közül minden mondatrésznek szerepelnie, a mondatrészek sorrendje lényeges.

- (3a) Tejt'eft'ne morašt' t'eči kuroso.
 „a lányok énekeltek ma csapatban”
 'A lányok ma csapatban énekeltek.'
- (3b) Tejt'eft'ne morašt' kuroso avol' t'eči
 „a lányok énekeltek csapatban nem ma”
 'A lányok nem ma énekeltek csapatban.'
- (4a) Miša p'radize uñiveršit'eteñt' mel'at' Saranskojse.
 „Misa befejezte az egyetemet tavaly Szaranszkban”
 'Misa tavaly befejezte az egyetemet Szaranszkban.'
- (4b) Miša p'radize uñiveršit'eteñt' Saranskojse avol' mel'at.
 „Misa befejezte az egyetemet Szaranszkban nem tavaly”
 'Misa nem tavaly fejezte be az egyetemet Szaranszkban.'

A többi határozó sorrendiségének tárgyalására egyelőre nem vállalkozom.

II. Természetesen a subjectum - verbum - objectum - adverbiumok sorrendtől eltérő szórendű, fókusz tartalmazó mondat is lehet jól formált. Ilyenkor a fókuszszerepben álló mondatrész a mondat legelejére vagy legvégére kerül, míg a többi mondatrész általában a helyén marad.

– Ha a fókusz alany, a mondat utolsó eleme lesz:

- (5) Šormadi šorma Miša.
 F
 „ír levelet Misa”
 'Misa ír levelet.'
- (6) Komnatasoñt' ašt'i stol'.
 F
 „a szobában áll egy asztal”
 'A szobában egy asztal áll.'

– Ha a fókusz igei állítmány, a mondat utolsó vagy első eleme lesz:

- (7) Ton eržaks kortat.
 F
 „te erzául beszélsz”
 'Te beszélsz erzául.'

- Ha a fókusz névszói állítmány, a mondat első vagy utolsó eleme lesz:

(8a) Udića t'ejt'efeš mazij.

F

„az alvó lány szép”

‘Az alvó lány szép.’

F

(8b) Mazij udića t'ejt'efeš.

F

„szép az alvó lány”

‘Az alvó lány szép.’

F

(9a) Moñeñ maksovt knigaš mel's tujema.

F

„a nekem adott könyv érdekes”

‘Érdekes a nekem adott könyv.’

F

(9b) Mel's tujema moñeñ maksovt knigaš.

F

„érdekes a nekem adott könyv”

‘Érdekes a nekem adott könyv.’

F

- Ha a fókusz tárgy, a mondat első vagy utolsó eleme lesz:

(10a) Miša šormadi šorma.

F

„Miša ír levelet”

‘Miša levelet ír.’

F

(10b) Šorma Miša šormadi.

F

„Levelet Miša ír”

‘Miša levelet ír.’

F

(Lásd még d/1, d/19.)

– Ha a fókusz időhatározó /l. (12)/ vagy állandó határozó /l. (13)/, a mondat legelső eleme lesz:

(12) Teči Kat'a pańś pačalkšet'.

F

„ma Kátya süttött palacsintát”

‘Kátya ma süttött palacsintát.’

F

(13) Veřgizeń marto guješ vastś.

F

„a farkas - sal (postpositio) a kígyó találkozott”

‘A kígyó a farkassal találkozott.’

F

Megjegyzések:

A mondatokban előforduló, itt nem említett mondatrészekkel kapcsolatban hasonló megállapítások nem tehetők, mivel nem áll rendelkezésemre elegendő példamondat.

A vizsgált mondatok között előfordult néhány olyan, amelyeket két adatközlőm jól formálnak ítél, azonban az S - V - O - adverbiumok szórendtől nem csak a fent említett módon tértek el. Ezen eltérések nagy része általában a határozók viszonylag szabadabb „mozgásából” adódott, ugyanis a fókuszszerepben nem álló hely- és időhatározók is gyakran álltak például a mondat elején. (Lásd a/13, b/13.) A további eltérések okait csak a vizsgált anyag bővítése után lehet megállapítani.

III. Az aktuális tagolással foglalkozó, fentebb már említett magyar és a finn nyelvű írások külön (al)fejezetet szentelnek a tagadásnak (vö. É. Kiss 1992: 148–151, Hakulinen–Karlsson 1979: 268–269). A mondatrésztagadó *nem* ugyanis igen nagy szerepet kap a fókuszképzésben, mivel „...fonológiaiilag összeolvad a fókusszal, azaz a tagadószó átveszi a fókusz hangsúlyát...” (É. Kiss 1992: 149). Tehát a mondatrésztagadó *nem* – kissé felületesen fogalmazva – rendszerint kijelöli a fókuszt.

Úgy tűnik, ez a megállapítás a mordvin nyelvre is vonatkoztatható:

(17a) Avol' Kat'a pańś pačalkšet'.

F

„nem Kátya süttött palacsintát”

‘Nem Kátya süttött palacsintát.’

F

(17b) Kat'a pańś avol' pačalkšet'.

F

„Kátya sütött nem palacsintát”

'Kátya nem palacsintát sütött.'

F

Nem jól formált mondat például a következő:

(17c) x Avol' Kat'a pańś pačalkšet'.

F

„nem Kátya sütött palacsintát”

x 'Nem Kátya sütött palacsintát.'

F

A mondatrésztágadó *nem*-hez hasonlóan viselkedik például a *csak* szó is annyiban, hogy rendszerint szintén kijelölni látszik a fókusz⁷. Az általam vizsgált anyag alapján ez a szabályszerűség is érvényesnek tűnik a mordvinban:

(18a) Ańśak Kat'a pańś pačalkšet'.

F

„csak Kátya sütött palacsintát”

'Csak Kátya sütött palacsintát.'

F

Nem jól formált mondat például a következő:

(18b) x Ańśak Kat'a pańś pačalkšet'.

F

„ csak Kátya sütött palacsintát”

x 'Csak Kátya sütött palacsintát.'

F

4. Összegezve tehát az eredményeket valószínűnek látszik, hogy az egyszerű kijelentő mordvin mondatokban a fókusz megkülönböztetésének kétféle lehetősége van:

A. Ha a mondatrészek sorrendje S - V - O - adverbiumok, elég a hangsúlyozás eszközével élnünk.

B. Eltérhetünk az S - V - O - adverbiumok szórendtől oly módon, hogy a fókuszszerepben álló mondatrészt a mondat legelejére vagy legvégére helyezzük.

⁷ É. Kiss Katalin értekezésében (1983: 32–35) felállít egy tentatív sorrendet az egyes nyelvi elemek fókuszszerepre való alkalmasságáról. A „csak” ebben az alkalmassági rendben igen előkelő helyet kapott.

IRODALOM

- Aljamkin, Nikolaj Stepanovič 1975: O porjadke slov v mordovskih jazykah, *Voprosy mordovskogo jazykoznanija*, 3–25.
- Aljamkin, Nikolaj Stepanovič 1978: Mesto obsojatel'stvennyh slov v predloženíi, *Finno-ugristika* 1.
- Aljamkin, Nikolaj Stepanovič 1979: Mesto podležaščego i skazuemogo v predloženíi, *Finno-ugristika* 1, 12–19.
- Hakulinen, Auli–Karlsson, Fred 1979: *Nykysuomen lauseoppia*, Jyväskylä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karlsson, Fred 1973: Suomen partisiippien ja relatiivilauseiden suhteista, *Virittäjä* 1973/3, 215–30.
- É. Kiss Katalin 1983: *A magyar mondat szerkezet generatív leírása* = *Nyelvtudományi Értekezések* 116. sz.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I*, Budapest, Akadémiai, 79–179.
- Koljadenkov, M. N. 1954: *Grammatika mordovskih (erzjanskogo i mokšanskogo) jazykov II*, Saransk, Mordovskoe Kniznoe Izdatel'stvo.
- Koljadenkov, M. N. 1959: *Struktura prostogo predlož'enija v mordovskih jazykah*, Saransk, Mordovskoe Kniznoe Izdatel'stvo.

ANMERKUNGEN ZU DER WORTFOLGE IM ERZA-MORDWINISCHEN**VECSERNYÉS ILDIKÓ**

Die Autorin befaßt sich mit der Beziehung zwischen der Wortfolge des einfachen Aussagesatzes und dem Fokus im Erza-Mordwinischen. Mit Hilfe von zwei muttersprachlichen Informanten untersuchte sie sämtliche möglichen Wortfolgevarianten 32 einfacher Aussagesätze, in denen sie mit einer ergänzenden Information den Fokus markiert hat.

Anhand der richtig gebildeten Sätze zog sie folgende Schlußfolgerungen:

In erza-mordwinischen Sätzen gibt es zwei Möglichkeiten zur Markierung des Fokusses:

- a. Bei einer Folge S-V-O-Adverb reicht allein die Betonung aus.
- b. Es besteht die Möglichkeit zur Abweichung von der S-V-O-Adverb-Folge, wenn das im Fokus stehende Satzglied an den Satzanfang oder an das Satzende rückt.

LEXIKÁLIS ÉS POSZTLEXIKÁLIS AFFRIKÁCIÓ

ZSIGRI GYULA

A magyar köznyelvet használók zömének a beszédében a *tsz* mássalhangzó-kapcsolat fonetikailag másképp valósul meg a *látszik* szóban, mint a *járatszám* összetételben vagy a *virágot szed* szókapcsolatban. Ugyanez a kettősség figyelhető meg a *ts* (*barátság : többletsúly, szeret sétálni*), *dsz* (*negyedszer : ködszítálás, szabad szemmel*), *ds* (*fáradtság : padsor, szabad sáv*), *dz*¹ (*edzés : rövidzárlat, svéd zászló*) mássalhangzó-kapcsolatokban is. A szótő és toldalék közötti mássalhangzó-találkozás ejtésekor – a „levezetetlen” hosszú affrikátákhoz hasonlóan – a zármozzanat hosszabb a résmozzanathoz, összetételhatáron és szóhatáron találkozó mássalhangzók esetében viszont a résmozzanat a hosszabb. Az affrikáció az utóbbi esetekben is fellép – a zárhang felpattanás nélkül, fokozatosan megy át az utána következő réshangba –, de azáltal, hogy a zármozzanat rövidebb a résmozzanathoz, hosszú *c*, *cs* stb. helyett *csz* (= *c + sz*), *css* (= *cs + s*) keletkezik. A korábbi szakirodalomban (Deme 1961, Papp 1966, Vago 1980, Polgárdi 1991, Olsson 1992, Siptár 1993b) egységesen tárgyalt affrikációt külön kell tehát választanunk lexikális és posztlexikális affrikációra.^{2,3} *Leszser beszédben* (vö. Siptár 1993b: 13–23) a kétféle affrikáció különbsége elmosódhat: a beszélő szociolektusától/idiolektusától függően a *kenyeret szel* is ejthető hosszú *c*-vel, és a *hallatszík*, sőt a *moccan* is *csz*-szel.

A lexikális affrikáció a következő esetekben lép fel: 1. morfémán belüli *d* és *z* találkozásakor, 2. *d*-re vagy *t*-re végződő tövek és *s*-sel vagy *sz*-szel kezdődő toldalékok között, 3. összetételi tagok között a *módszer* szóban. A résztvevő toldalékok a következők: a *-ság/-ség* főnévképző, a *-só/-ső* melléknévképző (*hátsó*), az elhomályosult *-sz* igeképző (Papp 1969-ben öt ilyen szót találtam: *metsz*, *látszik*, *hallatszík*, *játszik*, *tetszik*), az *-sz* igei személyrag és a *-szor/-szer/-ször* határozórag. Az egyetlen toldalék, amely nem vesz részt a lexikális affrikációban, a *-szerű*: az *ötletszerű*-t csak „ötlecszerű”-nek (vagy betűejtéssel „ötlet-szerű”-nek) mondják, „ötleccerű”-nek nem. A *-szerű* nemcsak e tekintetben tér el a többi toldaléktól, és viselkedik a tövekhez hasonlóan, hanem abban is, hogy első, rövid magánhangzós nyílt szótagjára bármilyen szótagszámú *tő* után eshet mellékhangsúly: *alkalom szerű*. A *módszer* szóban az *illutszer*, *kötszer*, *pótszer* szavakkal ellentétben az összetételi tagok olyan erősen

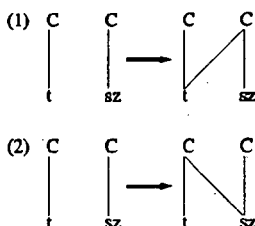
¹ A *dz* mássalhangzó-kapcsolatként kezeléséről I. É. Kiss–Papp (1984).

² A madzag : vadzag, metszi : hátszél különbségét É. Kiss–Papp (1984: 156) is említi, de a szópárok tagjai közül csak az elsőket észlelnék affrikációt.

³ A lexikális fonológia elméletéről I. Kaisse–Shaw (1985), magyarul Siptár (1993a: 79–109).

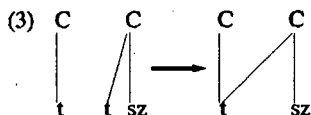
összeforrottak, mintha a szó már csak egyetlen tőből állna. A posztlexikális affrikáció a lexikális affrikáció által érintetlenül hagyott esetekben működik.

A kétféle affrikáció autoszegmentális ábrázolására az alábbi megoldás kínálkozik:⁴

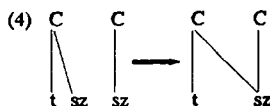

Ugyanabból a mögöttes szerkezetből kiindulva mindkét esetben lekapcsolódás nélküli terjedéssel megy végbe az affrikáció, csupán a terjedés iránya különbözik. A lexikális affrikáció (1), akárcsak a *j*, a *-val/-vel* és a *-vá/-vé* lexikális hasonulása balról jobbra való terjedést mutat, a posztlexikális affrikációban (2) pedig a posztlexikális hasonulásokra jellemző jobbról balra tartó irány érvényesül.

A lexikális affrikáció által létrehozott hosszú affrikáták fonetikailag azonosak a zárhang és affrikáta találkozásából keletkező hosszú affrikátákkal (sötét cella, öt csomag). Ez utóbbiak hosszú affrikátává válásához azonban nincs szükség affrikációs szabályra, mert arról a **kötelező kontúrgyszerűsítés elve** (vö. McCarthy 1986) gondoskodik:

Ugyanez az elv működik akkor is, ha affrikátára réshang következik (piac szélén, macacság):

⁴ Az autoszegmentális fonológia összefoglalását l. Goldsmith (1976)-ban (magyarul Siptár 1993a: 140–175), az újabb fejleményekről l. Goldsmith (1990)-et.

A kötelező kontúregyszerűsítés elve „belelát” az affrikátába: az, hogy a gyökértengelyen egymást követő azonos szegmentumok közül az egyik egymagában kapcsolódik a fölötte levő C-hez, a másik pedig az előtte levő szegmentummal osztozva, nem korlátozza az elv érvényesülését.

A *nyolcszor* és a *kilencszer* rövid *c*-vel való ejtése nem mond ellent az eddigieknek, ezekben a szavakban ugyanis a kötelező kontúregyszerűsítés elvének az alkalmazása után a *csz*-en belüli hosszú *sz* megrövidül. A *rendszer*-ben ejtett rövid *c* egyaránt származtatható lexikálisan affrikálódott hosszú *c*-ből vagy posztlexikálisan keletkezett *csz*-ből.

A gyakorlati helyesírás felől nézve az affrikáták találkozása (pl. bohóccipő) tűnik a legegyszerűbbnek, mégis ez az eset az, amikor a kiinduló állapotból két lépéssel tudunk csak eljutni a végállapotba. Ahhoz, hogy a két affrikátát a kötelező kontúregyszerűsítés elve egyesíthesse, előbb az első affrikáta részmozzanatának ki kell esnie.

Ha a hosszú mássalhangzókat nem tartjuk a mögöttes fonémakészlet elemeinek (vö. Siptár 1993b: 26–35), akkor a „levezetetlen” hosszú affrikátákat (pl. pöccint) sem tekinthetjük levezetetleneknek. Nem lenne azonban célszerű ezeket a mögöttes ábrázolásban affrikáták találkozásaként kódolni, mert akkor két lépést kellene a felszíni formáig megtenni. A zárhang + réshang és a zárhang + affrikáta megoldási lehetőség közül az utóbbi tűnik jobbnak, mert ehhez elég csak az általánosabb érvényű kötelező kontúregyszerűsítés elvét alkalmazni, szemben az előzővel, amelynél a lexikális affrikációnak kellene működnie.

IRODALOM

- Deme László 1961: Hangtan, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai, 57–119.
- É. Kiss Katalin–Papp Ferenc 1984: A *dz* és a *dzs* státusához a mai magyar fonéma-rendszerben, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15, 151–160.
- Goldsmith, John A. 1976: An overview of autosegmental phonology, *Linguistic Analysis* 2, 23–68.
- Goldsmith, John A. 1990: *Autosegmental and metrical phonology*, Oxford, Basil Blackwell.
- Kaisse, Ellen M.–Patricia A. Shaw 1985: On the theory of Lexical Phonology, *Phonology Yearbook* 2, 1–30.
- McCarthy, John J. 1986: OCP effects: gemination and antigemination, *Linguistic Inquiry* 17, 207–263.
- Olsson, Magnus 1992: *Hungarian phonology and morphology* (Travaux de l'Institut de Linguistique de Lund 26), Lund (Svédország), Lund University Press.

- Papp Ferenc szerk. 1969: *A magyar nyelv szövégmutató szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Papp István 1966: *Leíró magyar hangtan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Polgárdi Krisztina 1991: *Affricates as contour segments (in Hungarian and in English)*, kézirat (ELTE, Angol Tanszék).
- Siptár Péter szerk. 1993a: *Modern fonológiai szöveggyűjtemény II*, Szeged, JATE Press.
- Siptár Péter 1993b: *A magyar mássalhangzók fonológiája*, kandidátusi értekezés, kézirat (MTA, Nyelvtudományi Intézet).
- Vago, Robert M. 1980: *The sound pattern of Hungarian*, Washington, Georgetown University Press.

LEXICAL AND POSTLEXICAL AFFRICATION**GYULA ZSIGRI**

The observation that the phonetic realisation of Hungarian coronal stop + fricative clusters depends on the morphological status of the unit containing the fricative can be attributed to two different affrication rules. Lexical Affrication joins the root node of the stop to the skeletal node of the fricative, while Postlexical Affrication joins the root node of the fricative to the skeletal node of the stop, both rules preserving earlier association lines. The directionality of the rules conforms to other lexical and postlexical processes of Hungarian.

NÉPRAJZ

ADATOK A SZABADSZÁLLÁSI PÁSZTORÉLET FOLKLÓRJÁHOZ

BARNA GÁBOR

A néprajz a pásztorélet kutatása során egy erősen specializált foglalkozású társadalmi réteg, foglalkozási csoport hagyományait vizsgálja. Olyan hagyományt, amelynek bizonyos részterületei a kívülálló más paraszti rétegek, csoportok számára ismeretlenek. E sajátos, erősen foglalkozáshoz kötött pásztori hagyománykör ott tudott kellő érvénnyel funkcionálni, s emlékeiben napjainkig fennmaradni, ahol a pásztorok megfelelő (nagyobb) létszámú közösséget alkottak egy-egy vidék, egy-egy település társadalmán belül. Ez pedig csak ott alakulhatott ki, ahol az állattenyésztésnek vagy valamelyik ágának a gazdálkodás egészében meghatározó jelentősége volt.

Ilyen terület volt a Kiskunság – a kiskun városok, amelyek közül most elsősorban Szabadszállás hagyományait vizsgálom –, emellett pedig a Hortobágy, a Nagykunság s bizonyos hegyvidéki területek (pl. Bakony, Hargita) sorolhatók még ide. A Tisza menti aprófalvas területen vagy akár a Tápió mentén legelő hiányában ezzel szemben nem válhatott a legeltető állattartás egyik ága sem kimagasló fontosságúvá. Ilyenformán nem alakulhatott ki egy viszonylag nagy létszámú, és többé-kevésbé zárt társadalmi réteg. A pásztorok itt – uradalmakban vagy paraszti közösségekben – beletartoztak a cselédek, a gazdasági alkalmazottak szélesebb rétegébe.

Kevés tájegységünkről mondhatjuk el azt, amit éppen a Kiskunságról joggal állíthatunk, hogy legalább fő vonalaiban s történetileg is ismerjük a vidék állattartását, pásztorkodását és ezen belül is a pásztorélet sok sajátos, folklorisztikus mozzanatát. A viszonylag jelentős szakirodalom teremti meg tehát az alapot ahhoz, hogy folyamatos munkával a talán még kevésbé kidolgozott részproblémákat vagy a kevésbé ismert településeket is folyamatosan feltárjuk és feldolgozzuk. Ilyen részproblémák pedig akadnak, különösen a pásztorélet folklórájának területén.

Az előbb gazdagnak mondott szakirodalom ugyanis ebben a vonatkozásban szegényesebb. Bár egy-két adatot a Kiskunságra vonatkozóan már múlt századi szer-

zóktól is ismerünk, pl. Baksay Sándor és Vahot Imre tollából¹, az adatok csupán századunk elején sokasodniak. Madarassy László², majd később Tálasi István³ tett közzé történetileg is nagyon becses anyagot. Legújabban pedig Nagy Czirok László⁴ könyveit említhetjük, amelyek anyaga, adatainak frissesége és részletessége bizonyára fölülmúlhatatlan lesz a ma és a jövő néprajzosa számára. Nagy Czirok László munkáihoz hasonlóan életközeli leírásokat olvashatunk Látos Sándor⁵ könyveiben, novelláiban is, bár ezek nem a pásztorokkal, hanem általában a városok és a tanyai lakosság életével foglalkoznak, de a Kiskunság földrajzi keretei között.

Sok hasonló vonás fedezhető fel a Kiskunság és a közeli nagyobb városok, a Háromváros (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd), valamint a Kiskunsággal szomszédos területek pásztorélete között. Ez utóbbira nagyon sok tanulságos adatot tartalmaznak a Tisza mentéről Kádár Lajos önéletrajzi vonatkozású szépirodalmi alkotásai⁶, s Janó Ákos monográfiája.⁷

E rövid tanulmány csak néhány adatában, s elsősorban Szabadszállás vonatkozásában igyekszik kiegészíteni a táj pásztorfolklórjáról alkotott eddigi ismereteinket. Néhány vonatkozásban csupán, hiszen a szabadszállási kutatás során a terepmunkára viszonylag kevés időt fordíthattam. Hangsúlyozom azonban, hogy az állattartás, az állattenyésztés általában feltételezi a pásztorok és az állattartó gazdák kölcsönös és szoros kapcsolatát, így tehát az alább ismertetésre kerülő szokások nagyobb része – ha más jelentőséggel is – részét alkotja a nem pásztori rétegek hagyományanyagának is.

Rögtön ilyen esemény a pásztorok megfogadása, alkalmazása, s az alkalmazás határterminusai. Ennek hagyományos formái időpontjai legtöbbször a juhászatban maradtak fenn. Korábbi kutatásokból tudjuk, hogy a Kiskunság területén fokozatosan a juhászat vált legnagyobb jelentőségű ágazattá, szemben a nagyjóságtartással. Amíg a nagyjóságok (ló, marha) pásztorait általában a legeltetési időnyre fogadták fel Szent György-naptól (április 24.) Katalinig (november 25.), addig a juhászok éves alkalmazottak voltak. A fejős juhászat gazdasági érdekeinek megfelelően a juhászok Dömötörtől Dömötörig (október 26.) szegődtek. Egyéb forrásokból tudjuk, hogy ez volt a régebbi szegődési terminus, amely vidékünkön csak az első világháború után változott át Szent Mihály-naptól Szent Mihály-napig tartó alkalmazási viszonyra, szerződésre

¹ Baksay Sándor 1917, Vahot Imre – Kubinyi Ferenc 1953, 1854.

² Madarassy László, 1904, Madarassy László 1912.

³ Tálasi István 1936, Tálasi István 1977.

⁴ Nagy Czirok László 1959, Nagy Czirok László 1963, Nagy Czirok László 1965.

⁵ Látos Sándor 1944., Látos Sándor 1965., Látos Sándor 1967.

⁶ Kádár Lajos 1956.

⁷ Janó Ákos 1982.

(szeptember 29.). Ez a változás a Tiszántúlon, a Hortobágy vidékén már jóval korábban bekövetkezett.⁸

Szabadszálláson – és minden más településen – adataim szerint a pásztorokat a Legeltetési Bizottság alkalmazta. A Bizottság ügyeit az elnök, a gazda és a választmányi tagok intézték. A nagypásztorokat jóval a kiverés előtti hónapokban fogadták meg. A fogadás időpontját kihirdették a községben és így arra bárki jelentkezhetett. A korábbi pásztorok is jelentkezhetek, ha maradni akartak. Ha a gazdák elégedettek voltak vele, akkor megfogadták, s bérét egy kicsit mindig szaporíthatták. Áldomás, mulatság a pásztorfogadás után nem volt, emlékezik vissza Dezső Mihály egykori gulyás. A juhászfogadásra szintén jóval korábban Dömötör-nap előtt került sor, még augusztus folyamán.⁹ A számadó pásztorok megfogadásánál, alkalmazásánál hagyományos mulatságra általában nem bukkantam, kivéve a juhászoknál, amelyre még visszatérek. Vannak adataim a közös juhászatnál arra vonatkozóan is, hogy a pásztor József-naptól (március 19.) karácsonyig fogadták meg, azaz a legeltetési időnyre (Fülöpszállás).

A pásztorfogadás körüli hagyományos mulatságokat megtaláljuk viszont a Szent György-nap körüli időkben a bojtárfogadások idején. A bojtárok alkalmazása Szabadszálláson, általában a Kiskunságon és másutt is a számadó pásztorok feladata volt, akik bojtárjaikat kizárólag csak a legeltetési időnyre, többnyire Szent György-naptól Dömötörig, Katalinig szerződtették. Szent György-napja mindenkor nagyon fontos határnapnak számított. Ennek betartása századunkban a hagyományos ősi formákhoz való alkalmazkodást jelentette. A bojtárokhoz hasonlóan a múlt században ez a nap volt a „béresek és szolgák” változásának időpontja¹⁰, valamint a nagypásztorok alkalmazásának egyik lehetséges határnapjai is.¹¹ Századunkban a pásztorok a bojtárfogadás után zárt körben tartottak mulatságot.

Itt említem meg, hogy a vidékenként eltérő formákat mutató juhászavatásra Szabadszálláson és környékén is rábukkantam. Mindezek részei egy igen ősi, több foglalkozási csoportnál is megtalálható avatási szokásrendnek. A szabadszállási avatásban a bojtárok erejét, ügyességét tették próbára. A felfogadott bojtárgyerekeknek ugyanis elszegődésekor egy vágót kellett beszerezni, azaz valamelyik szomszédos nyájából el kellett lopni egy birkát, azt el kellett készítenie és meg kellett vendégelni juhásztársait, köztük gyakran magát a kárvallott juhászt is. Ha ezt a feladatot sikerrel teljesítette, ezzel bizonyította bátorságát, életrevalóságát a többi pásztor előtt. Vannak adataink a veréssel történő juhászavatásra is, amikor az idősebb juhászok botjukkal a

⁸ Barna Gábor 1979. 179. sk.

⁹ Janó Ákos 1982. 44.

¹⁰ Morvay Péter 1955. 286.

¹¹ Janó Ákos (szerk.) 1965. 133.

bojtár fenekére verve avatták fel juhásznak. Ebben a tekintetben a Kiskunság területe a Tiszaszuggal is hasonlóságot mutat, illetőleg a bojtárvatásnak ez a formája a pásztor-vándorlások révén eljutott a Tiszaszuggba is.

Amíg a nyájak kihajtása, a kiverés a nagyjóságoknál Szent György-nap körüli időkre rögzítődött, a juhok első tavaszi kihajtását csupán az időjárás és a mező állapota befolyásolta. Mindegyik nyáj pásztora számára azonban az első kihajtás ünnepélyes esemény is volt egyúttal, amikor a gazdák nagyon gyakran megajándékozták a pásztorokat. A gulyások például ekkor kapták az ún. szoktatópénzt, amelyet ők ajándékként könyveltek el, a gazdák pedig a pásztorbérhez tartozandónak ítélték. Szabadszálláson a marhát kihajtották a legelőre, s a gulyás ott írta össze a gondjaira bízott jóságokat. Szent György-nap volt a gulya kiverésének ideje a szomszédos Kunszentmiklóson is. A kihajtás utáni napokban, de már odakint a legelőkön, a pásztorok zártkörű mulatságot, évkezdő mulatságot tartottak.

Bár húsvét és a tőle függő ünnepek az ún. mozgó ünnepek közé tartoznak, más vidékekhez – pl. a Hortobágyhoz – hasonlóan ezen a tájon nagypéntek a jóság-herélés hagyományos napja. A juhászok ekkor végezték a bárányok farkalását is. A farkalás azonban nem volt általános Szabadszálláson és környékén. A juhászok visszaemlékezése szerint főleg a Dunántúlon gyakorolták, s a kiskunsági juhászok is elsősorban a Dunántúlra szegődve ismerkedtek meg vele. Némelyik juhász pedig visszatérve magával hozta ezt a szokást szülőhelyére is. Mivel a heréléshez és a farkaláshoz több ember összeműködése volt szükséges, ezért több pásztor együtt végezte ezeket a munkákat. Így megfelelő alkalom adódott a munka végeztével kisebbfajta zártkörű mulatságra is, amelyre a farkakat és a heréket készítették el. Azt mondják, hogy a nagypéntek a reformátusoknál is szigorú böjt volt, amit a pásztorok is betartottak. Éppen ezért pálinkára kiheréltünk, mondják, azaz napközben jóformán csak pálinkát ittak. Az elkészített farokpörköltet vagy a tojásosan megsütött heréket csupán az Esthajnalcsillag feljötte után ették meg, amikor is hitük szerint véget ért a böjt. (Itt jegyzem meg, hogy a nagypénteki pálinkaivás szinte szertartásos szokása a férfiak körében nemcsak Szabadszállás környékére, hanem gyűjtésem alapján általában az Alföldre is jellemző. Azon a középkori felfogáson alapszik, hogy a folyadék nem töri meg a böjtöt – *liquor non frangit ieiunium*. Másutt a pálinkaivásnak a nagypénteki étrendben elfoglalt helyét nem vizsgáltam.)

A heréléshez és a farkaláshoz hasonlóan a tenyésztés más alkalmai, munkafolyamatai is jelentős pásztorünnepnek számítottak. A nyár elején szokásos birkanyírást maguk a juhászok nevezik pásztorünnepnek, s annak mondják az ezen a vidéken egykor szokásban volt csikonyírást is. Erre júniusban került sor általában. Ezen részt vettek a pásztorok és a gazdák is, s ebből az alkalomból lovas és szamaras ügyességi

versenyeket rendeztek.¹² (Hasonló pásztori ügyességi versenyek voltak a Hortobágy vidékén is.¹³)

Sajátos mozzanatként említhetjük meg a pásztorok országszerte ismert megajándékozását, amelyet a legutóbbi időig gyakoroltak. Ebben Szabadszálláson (és másutt is) elsősorban a naponta kijáró nyájak pásztorai részesültek, azaz a csürhével és a csordával kijáró pásztorok. Az ajándékozás alkalmi főleg a nagyobb egyházi ünnepek: karácsony, húsvét és pünkösd, valamint a tenyésztés egyes eseményei. Az ünnepek közül különösen pünkösd jelentősége volt nagy, hiszen ekkor a naponta kijáró nyájak mind legelőre jártak, míg húsvétkor és karácsonykor nem mindig. Pünkösd a pásztorok megajándékozásának jeles alkalmi a Hortobágy vidékén is, ott egyúttal a nyájak, a nyájban lévő jószágok felnézésének is alkalmi volt.¹⁴ Szabadszálláson a csordás pl. pünkösdkör, beszoruláskor és bérszedéskor kapott ajándékot, a kunszentmiklósi disznócsordás pedig karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor is, hiszen a csürhével egész évben kijárhattak. Az ajándékozási alkalmak napján kihajtáskor a pásztorok zsákkal, szatyrokkal jártak, s ezekbe gyűjtötték a háziaktól kapott ajándékot. Ennek formáit pedig a hagyomány szabályozta. Pünkösdkor feltétlenül kis fonott kalácsot, egy üveg bort és apró süteményt adtak a pásztoroknak. Kunszentmiklóson úgy mondják, hogy a gazdasszony a kötője alatt vitte ki a pásztornak. Egyes családoknál a kalács és bor mellé még adhattak kolbászt, szalonnát és túróslépényt is.

A tenyésztés jelentős alkalmi között, amikor a pásztornak ajándék járt, ott van a várható szaporulat hírül vitele, a gazdának jelentése. A pásztoroknak kötelessége is volt, de mivel ajándék is járt érte, érdeke is, hogy mielőbb jelentse a gazdának: *mögfolyatott a tehén* vagy *möggörgött a disznó*. Ilyenkor a gazdától szalonnát, kolbászt vagy egy kis borraivalót kaptak.

A legjelentősebb és a leglátványosabb pásztorünnepek és pásztorszokások között Szabadszálláson és környékén is az őszi, beszorulást követő pásztorünnepeket tarthatjuk számon. Ez mindegyik állattartó vidékünkön így szokás.¹⁵ Ezek a mulatságok kapcsolódnak a gazdasági év, a legeltetési idény végéhez, valamint a pásztorok váltakozásához, azaz szegődésük lejártához és megújításához.¹⁶

Ennek legszebb formái a juhászatban voltak szokásosak, ezek voltak a dömötörözés, a dömötöri juhászbálak, a juhtorok. E mulatságoknak a szokásrendben elfoglalt jelentőségét Szabadszálláson, Kunszentmiklóson és környékén az is mutatja, hogy a dömötöri vacsorákat századunkban már nemcsak a pásztorok s a juhtartó

¹² Nagy Czirok László 1959. 271. sk.

¹³ Barna Gábor 1979. 225.

¹⁴ Barna Gábor 1979. 207. sk.

¹⁵ Barna Gábor 1979. 225. sk.

¹⁶ Szabadfalvi József 1964.

gazdák, hanem a különböző polgári körök és egyletek is megtartották. A szokás tehát egy szűkebb társadalmi csoport szokásából egy egész közösség ünnepévé vált. Ezen pedig már minden rendű-rangú és foglalkozású ember részt vehetett. Dömötör-nap ilyen hangsúlyos volta jelzi egyúttal a juhászat gazdasági jelentőségét is a Kiskunságban.

A dömötörözés legszebb leírásai Nagy Czirok László könyveiben olvashatók.¹⁷ A vendéglátó juhászszámadó lakásán gyülekeztek a juhásztársak, a szomszédos legelő-kön dolgozó csikósok, gulyások is. A meghívásokat már legalább egy hónappal a nagy esemény előtt személyesen megejtették. A mulatságon a pásztorok feleségeikkel és felnőtt családtagjaikkal vettek részt. A vendégek érkezésekor a köszöntés szinte az ünnepköszöntések formuláinak megfelelő volt: *Adjon az Isten, hogy több Dömötör napját érjünk erővel, egészséggel!* Vacsorára mustra birkát vágtak, s ennek végeztével kezdődött a beszélgetés, dalolás, tánc. Ezek a mulatságok a pásztorhagyományok, történetek továbbörökítésének is nagyon jó alkalmak voltak. A dömötöri juhászmulatságokat valamelyik pusztai csárdában is megrendezhették. Történeti adataink szólnak arról, hogy ezt az őszi pásztorünnepet már a XVIII-XIX. század fordulóján megtartották. A kerületi hatóságok tilalmazzák is: „Tapasztalván, hogy némely megyei Communitásokban a Juhok széllyel hányása alkalmatosságával s nyírás alkalmatosságával is az úgy nevezett juh torok dobzódással tartatni szoktak... azon Juh torok tartások úgy áttalján fogva el tiltatnak...” A kerületi tilalom sajnos nem nevezi meg a településeket, de a mai analógiák alapján a kiskunsági előfordulást nyugodtan feltételezhetjük.¹⁸ A múlt század végi, e század eleji adatok is a folyamatosságot mutatják. A dömötöri beszorulás után tartották meg a juhászok az ún. lakozásokat, írja Madarassy László.¹⁹

Ünnep volt Dömötör-nap a kommenciós juhászok számára is Szabadszálláson. Ekkor volt a húsvacsora. Ilyenkor a gazda állta a hús költségét, volt birkapörkölt és utána bor.

A Dömötör-nap, mint őszi határnap a juhászatban egy régebbi gyakorlat emlékét őrizte meg, amely megelőzte a Szent Mihály-nappal kezdődő gazdasági év gyakorlatát. A Kiskunsági juhászatban megtaláljuk egy más jellegű hagyománykörnek, Szent Vendel kultuszának a nyomát, amely azonban nem tudta kiszorítani Dömötör-nap hagyományait. De az őszi pásztorhagyományok körét mindenképp színezte. Szent Vendel-nap hagyománya és Szent Vendel kultusza valószínűleg a kiskun pusztákat benépesítő, jórészt a Jászságból származó katolikusság emlékét is őrzi. Szent Vendel –

¹⁷ Nagy Czirok László 1959. 276. sk.

¹⁸ Morvay Péter 1955. 300.

¹⁹ Madarassy László 1912. 31.

Dömötörhöz hasonlóan – a juhászok védőszentje. Szobrok, keresztek, templomi képek őrzik e kultusz emlékét tágabb területünk egészén a Duna–Tisza közén.²⁰

A pásztortársadalomnak az említett alkalmak mellett egyéb jeles ünnepei is voltak. A pásztorok maguk azt mondják Szabadszálláson, hogy a környék mindenkori vásárai szabályszerű pásztorünnepnek számítottak. Egyes vásárok jelentőségét pedig csak emelte, ha valamilyen módon a tenyésztéshez, a pásztorélethez szorosabban is kapcsolódtak. Ilyen volt a kunszentmiklósi nyári vásár, a *zöldvásár*, a jelentősek közé tartozott a kiskunhalasi vásár Szent Mihálykor. A legjelentősebbnek azonban a kunszentmiklósi Dömötör-napi vásárt tarthatjuk, amelyek a visszaemlékezések szerint még a közelmúltban is 20-30 juhász összegyűlt a kocsmaasztal mellett.²¹

A pásztorok erősen specializált ismeretanyaga, az állattenyésztésben szerzett nagy tapasztalata, alapos állat- és természetismerete a közösségen belül azt eredményezte, hogy a pásztorok legtöbbször szinte mágikus tudás birtokosaiként tartották és tartják – esetenként még ma is – számon. Szabadszállás és környékének hagyománya több gyógyítóembert ismert közöttük és mindenütt kiemelik a pásztoroknak az időjárás megjóslásában való jártasságát.

Nyilvánvalóan az állatoknak, az állatok fiziológiai tulajdonságainak, a természeti környezetnek a tapasztalati ismerete alakította ki a tenyésztés periódusait. Abban pedig egy hagyományos szemlélet maradványait láthatjuk, hogy ezeket az alkalmakat jeles napokhoz kötötték, ill. kötik még napjainkban is. Mind Szabadszálláson, mind a szintén megvizsgált Fülöpszálláson és Kunszentmiklóson a juhászok Szent Mihály-napkor eresztettek kost, azaz abban az időszakban, amikor a legeltetési időny vége felé közeledve az állatok jó fizikai állapotban voltak. A Szent Mihály-napi terminus alól csupán azok a juhászok tettek kivételt, akiket József-naptól karácsonyig szerződtek. Ők ugyanis augusztus végére időzítették az üzetést. A koseresztés előtt volt a mustrálás, azaz a további tartásra, szaporításra nem érdemes állatok, juhok kiválasztása. Ezeket jórészt a közelgő szüreti időszak folyamán értékesítették a szőlőskertekben. Ha a koseresztés Szent Mihály-napkor volt, a birka Mátyás-nap tájékán kezdte az ellést. Ez eltartott körülbelül József-napig, ettől kezdve fokozatosan elválasztották a bárányokat, s megkezdték a fejési időnyt, legkésőbb Szent György-nap körül, s fejtek egészen Szent Mihály-napig, az újabb koseresztésig. A jelenlegi gyakorlat szerinti sűrűbb elletést a juhászok nem tartják jónak.

A pásztorok sajátos ismeretanyagához sorolhatjuk azokat a mágikus cselekedeteket, varázslásokat, amelyekkel a jószág egészségét, termékenységét, hasznát vélték elősegíteni. Ezek egy részét azonban a paraszti lakosság is ismerte és gyakorolta. Részletes bemutatásuk ennek az írásnak nem feladata. A tudós pásztorokról, gyógyi-

²⁰ Gulyás Éva 1980. 197–198.

²¹ Barna Gábor 1979. 231. sk.

tókról és gyógymódjaikról részletesen Nagy Czirok László ír.²² A jelenlegi szabadszállási, fülöpszállási és kunszentmiklósi pásztorok emlegetnek olyan juhászokat, akik értettek a pondrós jószág ráolvasással történő gyógyításához, a patkányok elküldéséhez, vagy éppen a görgéskor a születendő malacok nemének befolyásolásához. A juhászok azt mondják, hogy „sokat babonáztak régen a birka betegségeire. Tanították egymást a juhászok.”

Viszonylag többet lehet hallani a pásztoroktól a veszettségről, s az ezt gyógyító veszettorvosokról. Ez minden állattartó vidékünknek sajátossága, az állattenyésztés súlyából következik.²³ Különösen egy szalkszentmártoni Szabó nevű veszettorvos nevét emlegették sokat. Azt mondták, hogy bezárta az állatokat a karámba, krétával húzott egy vonalat a kapuba és amelyik jószág nem akart átmenni azon a vonalon, azt mondta betegnek. A beteg állatoknak valamilyen port adott gyógyszerül. Az idősebb, vagy a Tisza mentéről származó pásztorok közül többen ismerték a szentesi Veszett Nagy Sándor nevét és tevékenységét. A visszaemlékezések szerint a kiskunsági pásztorok a veszett kutyáknak – az általános kőrisbogár por gyógyszer mellett²⁴ – koromban és hamuban megforgatott kenyeret adtak kilenc napon keresztül. Vagy pedig kilenc harapás kenyérbe kis darab piparezet raktak és három napon keresztül reggelenként a kutyának adták. Mind szóltanul kellett végezni.²⁵

A ma emlékezete már nem ismeri a szokásostól eltérő juhászlakodalmakat, juhásztemetéseket, amelyek korábbi gyakorlatáról Nagy Czirok László írt.²⁶ Inkább a juhászoknak – foglalkozásuk miatt – a lakodalmakban játszott, betöltött szerepét hangsúlyozzák. Juhászokat ugyanis szívesen meghívtak lakodalomba, mert ajándékba általában egy vágóbirkát vittek. Ezt megnyúzva, nem pedig elevenen vitték. Egy juhász lakodalmán, ahová több pásztor is hivatalos lehetett, a végén kimaradt nyúzott birka húsát a vendégek között szétosztották. Húst főzni is szívesen meghívták a juhászokat, hiszen ők tudták a legjobb birkapörköltet készíteni.

Szabadszállási és környékbeli anyagom rövid áttekintésének végén csupán egyetlen mozzanatra szeretnék még utalni, egy olyan tényezőre, amely a pásztorfolklórt is befolyásolhatja. Ez pedig a vidékünkön, a Kiskunságban és a Duna–Tisza közén is nagyarányú pásztormigráció. Ennek révén és a földrajzi közelsége miatt is, a vizsgált terület nagyon erős kapcsolatokat tartott fenn a Duna jobb partjával, Tolnával és a Mezőfölddel. Errefelé sokkal szorosabb szálak fűzték, mint a Tisza mente és a Tiszán-

²² Nagy Czirok László 1959. 179. k.

²³ Barna Gábor 1979. 53. sk.

²⁴ Vajkai Aurél 1936.

²⁵ Tálasi István 1936. 99–100., Barna Gábor 1979.

²⁶ Nagy Czirok László 1979. 268., sk.

túl irányába, bár mindkét táj felé irányuló jegyeket láthattunk az anyag bemutatása során. E kapcsolatok további jegyeit újabb kutatások hozhatják felszínre.

A tanulmányt 1984-ben zártam le. Az azóta eltelt időszakból a Kiskunságra ill. a pásztorélet folklórára vonatkozóan további szakirodalmi tájékoztatást nyújt Juhász Antal: Mezőgazdaság és agrárnépesség. In: Szeged története 3. (1849–1919). Szeged, 1992.; Felföldi László: A vallásos népelet és a szokások tárgyai. In: Juhász Antal (szerk.) Csongrád megye népművészete. Budapest, 1991.; Juhász Antal: A szegediek külterjes állattartása 1850 és 1914 között. Tudományos Közlemények 2. Hódmezővásárhely, 1991. 100–131. című munkája.

IRODALOM

- Baksay Sándor 1917: Összegyűjtött irodalmi dolgozatai III. Néprajzi dolgozatok. A Jász-Kunság. Budapest, 235–264.
- Barna Gábor 1979a: Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Budapest.
- Barna Gábor 1979b: Hirtenhund und Magie. Etnografszki i folkloriszticsni izsledvanija. Szofia, 1979, 197–201.
- Gulyás Éva 1980: A Vendel-kultusz emlékei a Jászságban. A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 1979–1980. 185–200.
- Kádár Lajos 1956: Kolomp szól a ködben. Budapest.
- Janó Ákos 1965 (szerk.): Kiskunhalas. Kiskunhalas.
- Janó Ákos 1982: Fejezetek a szanki és mórícigáti tanyásgazdálkodás múltjából. A kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei 1. Kecskemét.
- Látos Sándor 1944: Nádtetők alatt. Budapest.
- Látos Sándor 1965: Az eke visszafordul. Budapest.
- Látos Sándor 1967: Parasztok imádkoznak. Budapest.
- Madarassy László 1904: Népies gyógyászat a Kiskunságból. Néprajzi Értesítő V. 241–246.
- Madarassy László 1912: Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon. Budapest.
- Morvay Péter 1955: Történeti adatok a kiskunhalasi levéltárból. Néprajzi Értesítő.
- Nagy Czirok László 1963: Budártüzek mellett. Budapest.
- Nagy Czirok László 1959: Pásztorélet a Kiskunságon. Budapest.
- Nagy Czirok László 1965: Betyárélet a Kiskunságon. Budapest.
- Tálas István 1936: A Kiskunság népi állattartása. Budapest.
- Tálas István 1977: Kiskunság. Budapest.
- Vahot Imre–Kubinyi Ferenc 1853: Magyarország és Erdély képekben I. Pest 88–128. (hasonmás kiadása 1980.)
- Vahot Imre–Kubinyi Ferenc 1854: Ungarn und Siebenbürgen in Bilden. Pest, 1854. 88–138.

MATERIALIEN ZUR FOLKLORE DES HIRTENLEBENS IN SZABADSZÁLLÁS

BARNA GÁBOR

Die vorliegende Arbeit ergänzt die bisherigen Kenntnisse über das Hirtenleben dieser eigentümlichen Region der ungarischen Tiefebene, der „Kiskunság“, mit weiteren Daten. In erster Linie stellt sie die festlichen Bräuche in der Viehzucht und die Elemente des Glaubens dar. Besonders setzt sie sich mit den Bräuchen auseinander, die in der Beziehung zwischen den Hirten und den Gutsbesitzern auftreten. Die eigentümlichen Folklorelemente des Hirtenlebens sind natürlich dort bis heute aufrechterhalten worden, wo die Bedeutung der Viehzucht in der Wirtschaft noch immer groß und dementsprechend auch der Anteil der Hirten in der örtlichen Gesellschaft relativ hoch ist.

Die Abhandlung erörtert die festlichen Bräuche, die mit der Anstellung der Hirten zusammenhängen. Die Grenztermini der Anstellung waren Festtage: Hl. Georg (24. April) und Hl. Katharine (25.11.). Die melkenden Schäfer waren im Interesse der Schathzucht für ein ganzes Jahr vom Demetrius-Tag (26. Oktober) bis zum Demetrius-Tag des nächsten Jahres verpflichtet.

In den untersuchten Gemeinden behielt man den Brauch des Weihefestes der sich zum ersten mal verdingenden Schäfersknechte gut in Erinnerung, welches immer ein mit Schlagen und Festmahl verbundenes Ritual war. Auch weitere Momente der Viehzucht knüpfen sich an bis heute gefeierte Festtage. So wird zum Beispiel das Vieh am Karfreitag sterilisiert, und der Schwanz der Lämmer wird wegen des Melkens ebenfalls an diesem Tag abgeschnitten. Die Gutsbesitzer geben an größeren kirchlichen Feiertagen (Weihnachten, Ostern und Pfingsten) ihren Schäfern Geschenke: einen speziellen kleinen Kuchen und Wein. Eines der wichtigsten Ereignisse des Hirtenlebens war der Einzug von der Pušta im Herbst nach dem Ende der Weidezeit. Dann (am Demetrius-Tag) haben die Schäfer in geschlossener Gesellschaft gefeiert.

Die Bewohnerschaft der Gemeinden hält die Hirten wegen ihrer überdurchschnittlichen Kenntnisse der Tier- und Pflanzenwelt magischen Wissens kundig: ihre Tierheilmethoden oder Wettervorhersagen werden als magische Kenntnisse angesehen.

ADATOK SZABADSZÁLLÁS GAZDÁLKODÁSÁHOZ

BELLON TIBOR

Szabadszállás az eddig megrajzolt magyar néprajzi térképen nem foglal el jelentős helyet. A Kiskunság egyik szabadalmas mezővárosa, később községe lévén élete belesimult ennek a tájnak a mindennapjaiba. Történeti feljegyzések ritkán szólnak róla. A táj nyugati oldalán, a dunai ártér és a homokhátság peremén találjuk. A kettőt a községtől keletre húzódó csatorna választja el, meglehetősen éles határvonalat képezve.

A határhasználat alakulása

A történeti adatok bizonyossága szerint Szabadszállás határának változása közel két évszázadon át eléggé jól nyomomonkövethető. Az 1745-ös redempciókor megváltott határ stabilizálta a korábbi állapotokat, és közel másfélszáz éven keresztül változatlan körülményeket teremtett a gazdálkodás hagyományos formáinak a kiteljesedéséhez. A redempció után kiosztott *Fekete*, ahol tanyák épültek és szántóföldi termelés folyt, valamint a legelőként hasznosított puszták: *Jakabszállás*, *Balázs* és *Arany-egyháza* teremtették meg a település mezővárosi fejlődését, amelyik mögött a jászkun kiváltságok jogrendje is örködött. A kiváltságok biztosította önállóság és a pusztákon folyó árutermelő állattartás gazdaságilag is lehetővé tette a mezővárosi státus megtartását.

Maga a határkép az irodalom és az emlékezet segítségével változó alakjában jelenik meg. Nemcsak arra gondolunk, hogy a homok meghódításával addig soha nem tapasztalt tájátalakító munkát végeztek, de arra is, hogy a vizeket megzabolázták, és mindenütt szántóföldi kultúrát teremtettek.

A levéltári forrásokat nem tekintve a legkorábbi feljegyzések a 18. század első feléből származnak Bél Mátyástól, a kor kitűnő leírójától aki elsőként vállalkozott arra, hogy feltárja a Kárpát-medence települési, gazdasági, néptörténeti és nemzeti viszonyait. Latin nyelven írt hatalmas munkájának egy része van csak lefordítva. A Kiskunságról írottak két kitűnő szerző fordítása révén – Illyés Bálintnak és Szóts Rudolfnak a jóvoltából – megjelentek a Levéltári évkönyv első kötetében 1975-ben.

A Kiskunságról általánosságban írja, hogy „ezeknek a kiskunoknak a vidéke is sík és hegy nélküli. Néhány szétszórt kiemelkedéstől megszakított tengernek hinné az ember. Mindenesetre vannak elszórtan homokdombok és ritkásan homokbuckák, melyeket a szél púpozott fel, de ezek már nem olyan magasak, hogy a vidéket egyenletlenné tennék, csupán helyenként tarkítják. Közben elszórtan fák is nőnek ... Több helyen nádas mocsarak vannak, és részben a mélyedésekben visszamaradó esőkből,

részben pedig forrásokból táplálkoznak. A Dunához közelebb eső talaj jó és termékeny, de attól távolodva elporhanyósodik, majd szín homokba megy át.”¹

Máshol meg ez olvasható: „... saját földjeik hozama nem elég nekik és övéiknek, kibérelnek mások pusztáit, bevetik, vagy marhával népesítik be, és a maguk hiányait pótolják. Nem érik be csak a földműveléssel, hanem jóságkereskedelmet is folytatnak, és a sűrűn látogatott, híres vásárokon ilyen vagy olyan képességeikkel jobban boldogulnak.”² Szabadszállásról olvashatjuk, hogy „... ez is homokkal van borítva, és sűrűn láthatók homokdombok ... És amilyen sűrűn veszik körül apró puszták és kietlen földek, ugyanolyan sokat tud elérni a földművelés és állattenyésztés bevezetésének bőséges lehetőségével.”³ Megtudjuk még, hogy „... homokos, legnagyobb részt terméketlen síksága van, mely a sors sok forgandóságának volt kitéve.”⁴

„Földművelésből élnek, nem fényűzően, hanem szerényen, már ahogy a föld és a nehéz idők megengedik ... Ők is falvaktól távol eső magányos helyen laknak ... Birtokolt földjeiket, amelyek helyenként hatalmas homokdombokba mennek át, csak itt-ott szántják fel és vetik be, ahol kedvezőbb fekvésűek. Ezeket azonban hat ökörrrel, kétszeri szántással kell megforgatni és megművelni. Szőlőt szintén ültettek azon a részen, mely keletre néz: közepes minőségű boruk vörös. A szőlőskerteken kívül egyetlen fa sem látható, erről az egész vidékről hiányoznak az erdők.”⁵

Ezekkel cseng össze az az általános és lesújtó megállapítása is, hogy „A mezei pusztaságok és a szélesen elterülő táj egyaránt sík. Erdeje semmi sincs, hanem fű és alom szolgál tüzelésre. Itt-ott jelentéktelen bozótokat találunk, de kisebbeket annál, hogy tüzelésre és építkezésre alkalmas legyen.”⁶

Ezeket a sorokat Bél Mátyás az 1730-as években írta le, mikor a földesúri fennhatóság alatt, jobbágyi állapotban élő, panasszal teli Jászkunság népét ismerhette meg. Tanulságos a tanyák meglétére történő utalás – ha helyesen értelmezzük a „falvaktól távol eső magányos helyeken” lakás kitétel.

A következő szerzőnk a 18–19. század fordulóján írta le a Jászkunságot. Horváth Péter a jászkun jogok kitűnő ismerője elődje nyomdokain haladva Szabadszállásról szűkszavúan csak ennyit mond: „Kun-Szent-Miklós szomszédságában ... virágzó földjei vannak, egyik oldalról homokkal borított, nyárfaerdővel és tuskés borókéval van borítva, ugyanott szőlők is vannak, mindazonáltal vizektől szabdalt ... a földeket

¹ Bél Mátyás 1975. 14.

² uo. 24.

³ uo. 30.

⁴ uo. 38.

⁵ uo. 39.

⁶ uo. 31.

három fordulóban művelik.”⁷ Egy másik helyen Horváth Péternél azt olvassuk, hogy „... a telekföldek három calcatúrában műveltetnek, az egyikben búza, a másikban tavaszi, a harmadik ugarnak hagyva, melyet szabadulástól a következő nyárig a barom jár, tapos, kövérit, írtja benne a gyomot, melyben hiába vetne a gazda, ha vet, lejárja a jószág.”⁸ „A Felső Kiskunságban nem egységes a művelési rend: Kunszentmiklós és Szabadszállás éli a határait három fordulóban, míg Fülöpszállás kettőt, Lacháza egyet mondhat magáénak.”⁹

A múlt század közepén Fényes Elektől annyit olvashatunk, hogy Szabadszállás „Határának egy része homokos, hol jegenye és nyárfák vannak ültetve, szőlőskertje is van, de a melly sovány, 's inkább gyümölcs kedvéért tartatik.”¹⁰ Tíz évvel később a Jászkunság kitűnő ismerője azt írja Szabadszállásról, hogy „Határ területe $1^{21}/_{32}$ négyszögmértföld, pusztáival, úgymint Jakabszállásnak $2/4$, Kis-Balásznak fele és Aranyegyházával együtt 30000 hold.”¹¹

Baksay Sándor a múlt század végén a nagy elődök nyomdokain járva mutatta be a Jászkunságot. Azt írta területünkről, hogy „búzatermő szíkes fekete agyagját buckás homokláncok (nyár erdőkkel vagy kopaszan), szénatermő lapályok, szíkes tavak s rengeteg nádasok váltogatják.”¹² Ezt egy másik munkájában még azzal egészíti ki, hogy a képet „... kívül a várost övedző szélmalomok, a közelben levő takarmány- és muszály-kertek, a bánom-szőlők (megbánta, aki belekapott), azontúl a szőlő-högyek homokbirodalma.”¹³ Ez a kép azért is értékes, mert összevethetjük a múlt század elejével, amelyik a célja miatt is kissé sötétebb tónusokkal ecseteli az állapotokat. Az 1825. augusztus 23-án Pozsonyba induló követek instancia szövegében az olvasható, hogy „Szabadszállás határában annyi a vak szíkes és homokos haszon vehetetlen rész, hogy azt az egész határ egy hatod részének könnyen fel lehet tenni, ami haszon vehető volna is gyakran esőzések s víz áradások nem tsak a Tanyák közt levő kaszáló réteken, hanem sok helyeken a szántó földekben s vetésekben is nagy részt elboríttják s hasznavehetetlenné teszik.”¹⁴

A felsorolásunk végén az 1895-ös statisztikát idézzük, amelyik a következő számszerű adatokat tartalmazza: 1081 gazdája van, 12037 hold szántót művelnek, a kert 137 hold, a rét 4363 hold, szőlő 535 hold, legelő 18068 hold. Ez a nagy legelő az utolsó

⁷ P. Horváth 1801. 241.

⁸ Baksay Sándor nyomán idézi Illyés Bálint

⁹ Illyés Bálint 1975. 188.

¹⁰ Fényes Elek IV. 1851. 50.

¹¹ Fekete Lajos 1861. 174.

¹² Baksay Sándor 1891. 231–256.

¹³ Baksay Sándor 1982. 446.

¹⁴ Tóth Sándor–Kiss Géza 130.

teljes számbavétel, hiszen egy évvel később már Aranyegyházát felosztják, Balázson is egyéni használatba veszik a földeket. Megnőtt az erdő területe is 4663 holdra, amelyik minden bizonnyal a század második felének erdősítési munkálatainak az eredménye. A nádas a vizek lecsapolása következtében 156 holdra zsugorodott, a nem termő terület 944 hold, összesen Szabadszállás egész határa eszerint 40911 katasztrális hold volt a század végén.¹⁵

A Duna – Tisza közti homokhátság állapotrajzát Erdei Ferenc hatásos munkában vetítette elénk a két világháború közötti időszakról. Figyelmét elsősorban a nagyobb települések sajátosságai kötötték le, így a kisebb kunsági falvak és mezővárosok csupán sommás jellemzést kaptak.¹⁶

Für Lajos tájtörténeti tanulmánya¹⁷ sokkal árnyaltabban tárgyalja a térségben zajló gazdasági és társadalmi folyamatokat, a homok meghódítását, annak történeti alakulását. Az apróbb településekre – így Szabadszállásra – azonban csupán az általános folyamatok kapcsán gyaníthatjuk a párhuzamokat. Külön ezekkel nem foglalkozik a szerző.

Századunk gazdasági változásairól az Új magyar lexikon (1962) csak annyit jelez, hogy zöldség, szőlő- és gyümölcsstermesztése a jellemző. Míg azonban ide eljutott a hagyományos keretek között gazdálkodó mezőváros, nagy utat kellett bejárnia. Ez az út nagy általánosságban megegyezett az alföldi mezővárosok útjával, de különbözött is tőlük.

Erről a fél évszázados útról meglehetősen hézagosak az ismereteink, azonban így is tanulságos lesz nyomonkövetni, hiszen benne az ármentesítéseknek, a homokhátságnak a nagy természetátalakító munkáját kísérhetjük nyomon, azt a munkát, amelyik révén virágzó kertkultúra bontakozott ki a tájon.

Az eddigi képet tovább gazdagíthatjuk egy forrással, Pesty Frigyes helységnév-tárával. A helynév anyaghoz fűzött kiegészítő megjegyzések a tájátalakító gyakorlatot is tükrözik, jóllehet néhol érezzük a feleletet adók erőltetett elképzeléseinek a megnyilvánulását. Tudjuk, hogy a szabályozatlan Duna áradásai nemegyszer a város alá is beértek, elborítván a tanyák körül a határ nagyrésztét. Az áradáskor hozott iszap gyakran megváltoztatta az addigi határ képét. Az 1835-ös áradásról feljegyezték, hogy pl. a Tekehalom környékének a szíkeseit a lerakódó hordalék teljesen eltüntette.¹⁸ Egy korabeli krónikás a szemtanú hitelességével írta le, hogy „... a kopolya kiszáradt fenekén, a szíkes agyagtalajon olyan széksót sepertek ez előtt, mely minden további műtétel nélkül a marháknak kedves tápul adatott. Az 1835. évben a Duna árja el

¹⁵ A Magyar Korona országainak Mezőgazdasági Statisticája 1897.

¹⁶ Erdei Ferenc é.n. 142.

¹⁷ Für Lajos 1983.

¹⁸ Pesty Frigyes 1978. 174.

borítván a kopolya medrét, a hátra hagyott iszap kiölte a széksót – különben a dülő is szántó – és kaszálóból áll.”¹⁹

Máshol ez olvasható: „községünkben a kaszálót a nép „széknek” nevezi, ettől nyerhette a nevét a Szántószék dülő. Ez a Szántószéke nevű dülő része a Büdösszéki dülőnek, melyben „selejtes kaszáló szék van, hol a szántó jószág szokott legelni.”²⁰

A Csordaállás dülőről megtudjuk, hogy „régebben tallószabadulás után a községi csorda járta és legelte ... most már szántó.” A további kiegészítés is néprajzi tanulságokat hordoz, miszerint „a halom lapályán volt régen egy nagy tölgy fa kávéskút, melyet a hagyomány a töröktől mondottnak állít. Ilyen kutak nyomai lehettek még a Bösztör halmi és a Kőhalmi dülőben is.”²¹

A levéltári források feltáráásával minden bizonnyal sokkal árnyaltabb képet rajzolhatnánk a szabadszállási gazdálkodás 18–19. századi állapotáról. A rendelkezésünkre álló gyér irodalmi adatok alapján annyit tudunk, hogy a redempcióban 1745-ban Szabadszállás a saját határán kívül Kis-Balázs pusztá felé, és Jakabszállást váltotta meg. A saját határáért 12100 Ft-ot fizetett, Bösztörnek a feléért 3000 Ft-ot, Jakabszállásnak a feléért 4500 Ft-ot és Kis-Balázs feléért 200 Ft-ot, így összesen 21600 Ft-ot.²²

Hogy Kisbalázst mikortól tudja a magáénak Szabadszállás, nem tudjuk, de tény, hogy 1721-ben már bérlik a földesúrtól 40 rajnai forintért.²³ Ugyanekkor Jakabszállást még Kecskemét bérli! Az összesített kimutatásokból kiderül, hogy 1727-ben és 1729-ben 40-40 Ft volt az árenda, de 1730-ban már 60 Ft-ot fizettek érte. Ekkor még Bösztört teljesen Kunszentmiklós, Jakabszállást pedig Kecskemét bérli.²⁴

Tanulságos az, hogy az önmegváltásról, a redempcióról a mai emlékezet alig őrzött meg valamit, jöllehet szinte minden emberöltőre esett egy olyan változás, amelyiknek az alapját ez képezte. Törvényszerűnek kellene tehát tartanunk, hogy a redemptus tudatnak az ébrentartása még élénkebb kellene hogy legyen. Inkább arra gyanakszunk, hogy századunk nem kedvezett ezeknek a hagyományoknak az ápolására. Az előző nemzedékek még jobban számontartották szerzett jogaikat. Az egyik idős adatközlőtől az alábbiakat tudhatjuk meg: „Gyermekkoromban hallottam, hogy czecket a redenciós fődeket forintos fődeknek hítták. Ezek a feketei ríszén vótak. Egy forintos föld vót 628 négyszögöl. Gyermekkoromban még így beszéltek az öregek, hogy vót 5 forintos, 10 forintos, 20 forintos földünk. Az azt jelentette, hogy valamikor a redempciókor annyiért adták el ezt a földet. Nagyanyámtól, nagyapámtól hallottam, valamit

¹⁹ uo.

²⁰ uo. 175.

²¹ uo. 177.

²² Fekete Lajos 1861.

²³ Kiss József 1979. 237.

²⁴ Kiss József 1979. 238.

ezekről a redempciós fődekről, de hogy is vót, nem tudom. A száz forintos földű gazda nagygazdának számított már.”²⁵

Szabadszállás pusztáinak és határának homokhátsági oldala a legeltető állattartás céljait szolgálta. A szántóföldi művelést az összefoglaló néven Feketének mondott határrészen folytatták. Itt osztották a redempcióba fizetett összeg arányában örökös használatra a földeket, melyeken hamar megjelentek a tanyák. A szabadszállási ember szántóföldi művelésre csak ezt a határrészt tartotta alkalmasnak, a többit legelőnek.

Elegendő bizonyíték erre, hogy Aranyegyháza 1896-os kiosztása után egy évtizeddel már a környező uradalmakból, pusztákról beköltözők kezére került. A kiosztás viszont szigorúan a redempciós jogok alapján történt. Az egész határrészen alig maradt néhány szabadszállási gazda. Olcsó pénzen vesztegették el az értéktelennek ítélt homokot. A homokkal való küzdelmet egyedül a beköltözők folytatják, ők szelídítik meg a tájat, változtatják termővé a vidéket. Csak elvéve találunk olyan szabadszállási gazdát, aki részt vállal ebben a munkában. Az egyik adatközlő így emlékszik vissza: „Aranyegyházát 1896-ban osztották fel, mert azok vótak közös legelők. Jó vót szőlőnek, erdőnek, gyümölcsnek. A kiosztás úgy ment, hogy a nagyapának vót benne 75 hóggya, de hogy hun vót, azt nem tudta. Mikor kiosztották, kimutatták. Annyi *joga* vót. 10-15 zsák rozsot vetettünk mink ott. Kellott, hogy a birke alá legyen szalma. 70-80 kila ment egy zsákba, nagyjából egy kisholdba bele lehetett vetni. Akkor még nem vót divat a napraforgó. Rozsot, kukoricát a javába vetettünk. 12 hold erdőnk is vót, télen onnan hordtuk a fát. Legelőnek is maradt. Nagyobb része legelő vót. Az erdőt is lehetett járni, legeltetni, mert nagyok vótak a fák, nem tett kárt benne a jószág.”²⁶

A kiosztott aranyegyházi homokot a szabadszállási gazdák nem tartották értékesnek, azért olcsón elvesztegették. Tulajdonképpen ezzel elvesztették határuknak egy részét, jöllehet közigazgatásilag tovább is Szabadszálláshoz tartozott ez a terület is. Elsősorban a királyi uradalmak feltörekvő cselédei, pásztorai vásárolták meg ezeket a földeket. Embertelenül kíméletlen munkával teremtetek itt mezőgazdasági kultúrát. Tanulságos az, hogy a századfordulón lezajló népesség beköltözéssel újra hangot kapott a kun öntudat, melyet az elmúlt évtizedben folytatott embertani vizsgálat is táplált és összekapcsolt. Érdeemes idézni erről egy véleményt:

„A homokon rozsot termeltek a legtöbbet. Majd oszt jöttek ezek a bevándorlók, a Pintérek, Murárok – ezek az uraságoknál gulyás embörök vótak. A falu eleinte nem fogadta be őket. Nem házasodtak össze szabadszállásiakkal. Kutya megycinek szolgáltatták őket a falusiak, lenízték őket. Mert itten kunok laktak. Azok ilyen nyakas gyerekek vótak. Én is az vagyok. – Járt ide egy tanár, aki a kunokat kutatta. Bejárta az egész határt. Aranyegyházán három kun vót csak! A többi nem köllött. Kiállt a

²⁵ Füredi Imre (sz. 1896.)

²⁶ Adorján Imre (sz. 1898.)

piacra. Minden piacon itt vót. Kiállt, oszt akit látott, hogy alkalmas, azt behíta. Vót ott egy ház, ott kiváltott egy szobát. Ott lemérte pontosan a fülit, a homlokát, minden testrészit. Arrul megállapította, hogy ki a kun, ki nem. Vagy ki a keverík. Aki keverék vót, az nem köllött. Csak a valódi kun. Csinált egy albumot, le vagyunk benne fényképezve. Nagyon barátságos embör vót! – Itt katolikus nem vót, csak ezek a bevándorlók. Ezek annyira mentek, hogy vöttek egy házat és csináltak imaházat. Sok incidens vót annakidején. Én legény vótam akkor.”²⁷

Szabadszállásról egyedül csak Balázs népesedett be, miután kiosztották a legelőt. Jakabszállás is elszakadt a településtől, Aranyegyházát – mint láttuk – szintén kívülről jött családok szállták meg. Sípos, Murár, Zrínyi, Pintér nevű családok voltak ezek, ma is itt élnek a leszármazottaik. A 10-20 hold földjükre tanyát vertek. Néhány év alatt tanyásodott ez a vidék, sűrű tanyarendszer alakult ki. A homokbuckák elhordásával, az erdők, borókások kiirtásával, a föld megforgatásával szőlőnek gyümölcsnek készítették elő a talajt. Kisebb gazdák is ültettek néhány hold erdőt. Az akácfa és a nyárfa egykettőre megnőtt, magától kezdett el *terülni*.

Szabadszállás határának legnagyobb változása a századforduló táján következett be. A legelők felosztásával Balázson és Aranyegyházán megszűnt a külterjes állattartás, mindkettő tanyás vidékké változott. 1920-ban Jakabszállástól is megváltak, helyette Adacson kaptak 2000 holdnyi legelőt. Ezzel a változással intenzívebb növénykultúrák nyertek polgárjogot, mindenekelőtt a szőlő és a gyümölcs.

Ahogy az irodalmi adatokból láthattuk, már korábban is volt szőlő a község mellett. A falu alatti Öregszőlőt 1896-ban 150 holddal nagyobbították az erdő alatti részen. Az emlékezet úgy tartja számon, hogy a jól művelt szőlők, gyümölcsösök annyi hasznot hoztak, hogy belőlük a földet lehetett gyarapítani. Az árutermelő állattartást az árutermelő szőlő és borkultúra kezdte felváltani. A községben megtelepedő zöldség- és gyümölcskereskedők továbbították a megtermelt árut. Kecskemétről is jártak ide fuvarosok felvásárolták a gyümölcsöt. A szőlőben telepedtek le, oda hordták az eladó gyümölcsöt. Ha megtelt a kocsi, indultak vele haza. Másnap vagy harmadnap megint megjelentek.

A szabadszállási gazdálkodásnak a termelősövetkezeti forma általánossá válásáig három szakaszát különböztethetjük meg. Az első a korábbi századok gyakorlatát követi, amikor is a külső pusztákkal és a Feketén folytatott földműveléssel létrejön egy árutermelő állattartásra alapozott termelési szerkezet.

A következő szakasz a múlt század utolsó évtizedével kezdődött. A legelők felszámolásával visszaszorult a külterjes állattartás, megkezdődött a tájálalakító tevékenység, ezzel együtt a termelés szerkezetének az átalakítása.

²⁷ Lipót Lajos (sz. 1912.)

A harmadik szakasz tulajdonképpen nem válik el élesen a másodiktól, mintegy az akkor megteremtett természetföldrajzi körülmények okszerű kihasználásáról van szó. A homok termelésbe történő bevonásával a tájra jellemző kertkultúra bontakozott ki, amelyik a visszafogottabb állattartással és gabona valamint kapás kultúrákkal egy új szerkezetű gazdálkodási rendet alakítottak ki.

Szabadszálláson századunkban általánosan jellemzőnek mondhatjuk a bérleti rendszert. Az egyházi földek mellett sok olyan gazda is így hasznosította a földjét, akinek nem volt családja, vagy annyira elöregedett, hogy már maga nem bírta a gazdálkodást. A haszonbérleti forma egy sajátos kapitalisztikus jellegű birtokhasználati forma kisparaszti megnyilvánulása. Megléte a hagyományos paraszti üzem működés-zavarait tükrözi, a tulajdonos számára alacsony szintű földjáradék mindenkori biztosításával a termelőerők fejlődésének szintentartását is alig teszi lehetővé. A másik oldalról, a bérlők oldaláról viszont a feltörekvésnek, az önálló egzisztencia teremtésének egyik legjárhatóbb útjává vált. A kevés földű, ám többre törekvő gazda a családi munkaerejét számbavéve több-kevesebb haszonbéres földet felvállalva kemény, sokszor önmagát és a családját sem kímélő munkával, lassú gyarapodással teremtett egzisztenciát, hogy aztán saját gazdaságát növelve teljesen a maga gazdája legyen. Ennek a felemelkedésnek számos példájával találkozunk Szabadszálláson, de a Kiskunság más településein is.

A bérleti szerződést általában három évre kötötték. Ha a gazda és a bérlő is meg volt elégedve egymással, akkor újabb három évre meghosszabbították a szerződést. Általában azt kötötték ki a bérleti szerződésben, hogy a tulajdonosnak terménnyel és élő állattal kell szolgálni. Lássunk néhány példát:

„Én vótam a legöregebb, megnősültem, közben az apám vött ki tanyásfödöt 26 hold földdel. Megnősültem, akkor odamentem lakni. Én kivöttem egy 50 holdasat, odakötöttem, azon kezdtem gazdálkodni. Fizettem én az 50 holdtól 90 q. búzát, 30 q. árpát, 30 q. csöves kukoricát, akkor adtam egy 120 kilós disznót, 60 darab baromfit, 500 tojást. Ez vót a bérleti díj.”²⁸

„Énnekem 73 hold földem vót, ehhez még bíreltem 70 holdat. Összesen 143 holdon gazdálkodtam. Az én földem az uszódi határban vót, Uszód, Tóth major. A szabadszállási határban bírtam 70 kataszteri hold földet a Feketén a Solti úton, a Kígyós mentén. Ez 18 aranykoronás, a legjobb földek közül való vót.

Az apámnak csak 8 hód főggye vót és tízen vótunk testvérek. Én vöttem ezt a 73 hód földet. Mikor megnősültem, az apám kivett nekem bírlatbe 20 kataszteri hód szántóföldet. Azt 6 évig használtam. Özvegy Varga Imrénétül vette ki az apám. Olyan 200 holdja vót összesen, de ebben a tanyában ahun én vótam, csak ez a 20 kataszteri

²⁸ uő.

hold szántója vót. Azt ítem 6 évig. Hat év után meg kivettem 70 kataszteri hód földet a Kígyós háton a Solti útban. Azt is hat évig béreltem, azután mögvöttem.”²⁹

A bérelt földeket kiki szabadon használhatta, bár néha a gazda kikötötte, hogy néhány hold ugart mindig hagyjon a bérlő. Ezt azonban jól bele lehetett illeszteni a vetésforgóba, jól szolgálta a legeltető állattartást is. A bérlők arra nagyon vigyáztak, hogy ugyanúgy gondozzák, trágyázzák, a bérelt földet is mint a magukét. Ezt a gazdasági érdekük mellett a közösség véleményének kényszerítő ereje is szolgálta. Itt is érvényesültek azok a törekvések, amelyek a megváltozott körülményekhez igyekeztek alkalmazkodni.

A két világháború között a bérleti díjak emelkedésével egyre nehezebbé vált a teher, egyre kevésbé volt jövedelmező vállalkozás. Az egyik adatközlő így mondta el: „Utólag már olyan bérleteket kértek, hogy nem termett a föld annyit. A családukban én vótam a legöregebb, megnősültem. Közben apám vött 26 hód tanyásföldet. Ennekem 14 hold felesföldem vót, utána kivettem egy 50 holdasat, azon kezdtem gazdálkodni.

Az 50 hold után fizettünk sok terményt meg jószágot is adtunk. Sok vót, mert azután teher is vót. Magam mellé kellett állítani egy segítséget, egy legényembert, annak a bérít is fizetni kellett, kosztolni azt is meg magunkat is, meg a földbe a vetőmagot megszerezni, meg az adó is nagy vót. A föld egy rísze az Átokesatorna mellett vót. Az első évben elvött nekem 14 hold búzavetést a víz. Ez a Csintovában vót. Ottan termett 56 mázsa valahány kiló. Abból kiment a géprész meg az aratórész. A gazdasszonynak bevíttem 6 mázsát, a vetőmagnak, fejadagnak maradni köllött 25 mázsának. De vót ott liba jócskán, mög disznót hízlaltunk. Bevöttem azt a vízállást köles-sel, kukoricával. A kukorica későn ért be, mert ősszel megint fölvette a víz. Az utoljárt Karácsony előtt szedtük, mikor befagyott a víz, a jégen. De nem vót a kukoricának semmi baja. A köles is jól sikerült, lett vagy 40 mázsa. Mire decemberben beadtam a hízót a gazdasszonynak, akkora én kitisztáztam minden adósságom.”³⁰

A szülők leginkább csak akkor váltak meg a földjüktől, ha végképp nem bírtak dolgozni, vagy a halálukkal. Ezért is volt az eléggé gyakori, hogy még a jobbmódú fiúk is ha megnősültek, az egyéni gazdálkodásukat bérelt földön kezdték meg. A szülők munkaeszközökkel, állatokkal segítették a gazdaság megindítását. Kocsit, lovat, ökröt, ekét, boronát igyekezett adni a gazda a fiának, aki az apai földön szerzett termelési tapasztalatokat hasznosítva kezdte meg az egyéni életét. Tanulságos az, hogy az esetek nagyrésében az apák vesznek ki a fiuknak bérletet, mintegy garanciát vállalva a bérbeadónál is.

²⁹ Nagy László (sz. 1909.)

³⁰ Kovács Gábor

Állattartás

Szabadszállás feudális kori gazdálkodásában az állattartásnak – éppen árutermelő jellege miatt – döntő jelentősége volt. Mint mindenhol, ennek két formájával éltek: egyrészt a külső pusztákon legeltető állattartással, másrészt a községből naponta kijáró állatok legeltetésével. Azonban mind a belső, mind a pusztai legelők használati rendjét az 1745-ben megszerzett redempció alapján határozták meg. *Legelőjognak* mondták, melyet firól fira örökítettek. A legelőjoggal rendelkező ember *fűbérrel* nem tartozott, csupán a pásztorbért kellett fizetnie. A legelőjog meghatározta, hogy kinek hány állatot lehet díjtalanul kihajtania. Századunkhoz közeledve ez a jog – úgy tűnik – függetlenedett a redempciós jogtól. Ideiglenesen vagy véglegesen bérbe lehetett adni, el lehetett idegeníteni. Többnyire azonban az volt a jellemző, hogy kevesen mondtak le véglegesen erről a jogukról, inkább a bérbeadási formát választották olyankor, ha valami oknál fogva a jószágállományuk ideiglenesen lecsökkent. Tanulságos, hogy 1920 után Adacsot e régi jog alapján vették használatba a szabadszállási gazdák.

A külterjes állattartás meglétére mind az emlékezet, mind az írott és történeti források egyaránt utalnak. Tálasi István kitűnő monográfiája³¹ ennek a pusztai tartásmódnak gazdag leírását adja. A külső legelők között is tartottak bizonyos használati megosztást a kiskunságiak. A nyaralóknak és a telelőknek a megléte egy, a korábbi századokban meglévő gyakorlatot őrzött meg. Takáts Sándor hívta fel a figyelmünket ennek a kétféle legelőnek a meglétére a török hódoltság korából.³²

Illyés Bálint levéltári forrásokban találta meg ennek az állattartási módnak az emlékét. Azt írja, hogy „a jegyzőkönyvek megemlékeznek a Kiskunság nyári és téli szállásáról. A nyaralón Szt. Györgytől Dömötörig legel az állat, ezután a szilaj jószágot átverik a téli legelőre, melyet nem kaszálnak, hogy megmaradjon az avarfű ... Szabadszállás telelője Kisbalázs pusztája volt. A nyaralót, telelőt egyaránt fölosztják „ménősjáráásra”, gulya-, tehén-, göböl-, bika-, és disznójáráásra, hogy egymás legelőjét ne pusztítsák, ne rongálják az állatok.”³³

A XVIII. századra kelve a Penz-féle összeírásban azt olvashatjuk, hogy Szabadszálláson van 35 ló, 14 csikó, 45 ökör, 71 tehén, 35 tinó, 101 üsző, 325 juh, 122 bárány, 43 sertés, 56 malac, 6 méhkas, őszibúza vetés 67, tavaszibúza 11, árpa 27, zab 12, köles 1, szőlő kapás 25, széna szekér 66.”³⁴ Az összeíró megjegyzi, hogy Bösztörön is kilenc szabadszállási embernek van vetése. Tehát ott is felfogtak a legelőből egy darabot és szántottak, vetettek.

³¹ Tálasi István 1936.

³² Takáts Sándor 1909.

³³ Illyés Bálint 1975. 111–112.

³⁴ Kiss József 1979. 215.

1713-ban, tehát a Rákóczi szabadságharc után újra induló élet első esztendejében az összeíró a következőket találja: 22 igásökor, 17 fejős tehén, 14 gulyabeli tehén, 15 igás ló, 128 juh, kecske és kos, 14 sertés, 10 kila búzavetés, 94 kila árpa- és kölesvetés, 2 kila zabvetés.³⁵ Az összeírásokból nyilvánvaló, hogy elsősorban az állattartás érdekei határozták meg a gazdálkodást, a földművelés érdekei alávett szerepűek voltak. Ez teljes mértékben egybevág az Alföld más tájainak a gyakorlatával a szakirodalom tanúsága szerint.

Századunkra ennek a nagyarányú állattartásnak az emléke is megfakult. A Jakabszállási pusztarész kiosztásával, Aranyegyháza feldarabolásával, Balázs tanyásodásával megszűnt az alapja a legeltető állattartásnak, Adacs maradt még egy ideig ebben a formában. Ez az 1920-as évekbe fejeződött be véglegesen. A többszáz holdas nagygazdák még később is nagy súlyt helyeztek a legeltető állattartásra, földjük egyrészt legelőként hasznosították. Füredi Imrének a 200 holdas birtokából 80 hold volt a legelő. Göbolyre hízlaltak ott szarvasmarhát. A júniusi nyári vásáron adták el, elsősorban fővárosi kereskedőknek.

A község legnagyobb birtokú gazdája Nagy Bálint volt, aki parasztemberként 2000 hold földet szedett össze. Az egyik adatközlő így emlékszik vissza rá: „Mindig parasztkocsin járt. 200 darabbul álló gulyája vót, mind fehér, az a magyar marha. A Szigeten vót neki a birtoka, meg Balázs pusztája egy része is. Én gyermekkoromban emlékszek rá, hogy a gulyája ott legelt a zsombikos, vizes helyen. Gulyása vót neki.

A vizes területen átverték a nyáját, mert vót egy kilométer széles a nádas, zsombikos, meg tisztás is vót benne. Ha át akart menni a másik felire a gulyás, akkor nekiverte a jószágot a víznek. Úsztak át a tchenek is meg a lovak is, mert vót közöttük 20-30 csikó is. Én meg níztem. Azok a nagyszarvú jószágok mikor beleírtek a vízbe, a csengettyűk elhallgattak. Szép lassan úsztak át a másik partra. A pásztor meg ment utánuk ladikon. Tolókéval lökte előre a ladikot. A kutya benne vót a ladikba vagy úszott utána.” Valószínűleg ez lehet az utolsó beszámoló amelyik a szemtanú hitelességével idézi fel az első világháború utáni időkből a külterjes állattartásnak ezt a jelenségét.

A legelőre Szent György nap (ápr. 24.) táján verték ki az állatokat, és ha az idő engedte, úgy Katalin napig (nov. 25.) is kinn voltak. „Kinn nevelődtek *baromban* a jó ökrök” – vélekednek többen is. Jakabszállásra kocsi után kötve vitték ki az állatokat, és ott adták a pásztor keze alá. A jakabszállási legelő rétesebb, *sömtyékösebb* volt, elsősorban az ökröknek adva jó legelőt. De volt homokos, kópár legelő is itt. Adacson 1920 után szintén a *heverő marha* járt, 200-250 darab élhetett meg ott. Kb. 2 holdnyi legelőt számítottak egy számos állatra, a homokon kellett ennyi, hiszen gyér volt a növényzete. A szarvasmarha mellett juhok is legeltek Adacson.

A heverő marhát is istállóban teletették a tanyán vagy a városi háznál. A község bikáit is itthon teletették, nyáron pedig a gulyán, a baromban voltak. „A”

³⁵ Kiss József 1979. 226.

baromban járó szürke marhák olyan szilajok vótak, hogy csak a pásztor tudta megfékezni őket” – vélekedik az egyik adatközlő. Az emlékezet már nem tartja számon, hogy valaha is télen-nyáron kinn lettek volna az állatok a legelőn, bár a korábban idézett történeti források erről a gyakorlatról is szólnak.

A legelőhasználatban messzemenően a célszerűség érvényesült. A községből naponta kijáró nyájak legelője mindjárt a falu alatt volt, elkülönítették a *Bornyújrást*, a *Tehénjárást* a sertésnyáj legelőjétől. A libapásztorok a libáikat a falu körül levő vizes gödrökben – innen vetették a lakóházakhoz szükséges vályogot – a *lacákban* nevelték, a gödröket körülvevő fűes térségen legeltették. Aranyegyházán a növendékmarha és a juh járt, a külső pusztákon a gulya. Hagytak nyári legelőket is, ahová a pihenő munkállatok – ökrök, lovak – jártak. Ezekhez néha pászort is fogadtak, vagy egyénileg legeltették őket. Ezek a nyári legelők is többnyire a falu közelében voltak, de mindig máshol szakították ki őket.

Századunkra a külterjes tartás fokozatos megszűnésével átalakult az állattartás szerkezete is. A két világháború között egy 15 holdas feketeföldi gazdaság jószágállománya 4-5 ló, 16-18 szarvasmarha, melyből igásökör, heverő- és fejőstehén is kitellett. Sertés és baromfi csak annyi volt, hogy a gazdaságot élelemmel lássa el. Egy másik gazdaságban 6 ökör, 3-4 heverő marha, 1-2 ló, 30-40 birká sertés és baromfi képezte az állatállományt. A birkát nem hajtották ki legelőre, többnyire egy családbeli gyerek legeltette. „Kitelt a családbul a kanász, a juhász, a pulykapásztor, meg olyan is, aki segített az anyjának a konyhán, a házi munkában” – vélekedik az egyik adatközlő. De általánosnak mondható ez a felfogás az egész községben. Egy másik adatközlő így mondta el: „A családból telt ki a libapásztor, a kanász és a gulyás is. A gyerekeket növekedésük sorrendben erre fogták be. Maguk szervezték a munkát, hogy minél kevesebb pénz menjen ki a gazdaságból.” Ezért is utaltunk korábban arra, hogy csak azok adták ki a földjüket haszonbérbe, akiknek nem volt családjuk annak a megmunkálására.

Mind a történeti adatok, mind az emlékezet bizonyítja, hogy Szabadszálláson – az Alföld egészével egyezően – elsősorban a szarvasmarha tartása adott biztonságos alapot a gazdaságoknak. Ez a jószág volt a munkaállat, teje fontos táplálék, és a heverő marha a gazdaság pénzügyi stabilitásának volt a fokmérője.

Az 1910-es évekig a magyar szürke marha tartása volt az általános, ekkor, de különösen az első világháború ideje alatt viharos gyorsasággal zajlott le a fajtaváltás a községben. Egy évtized alatt teljesen kicserélődött az állomány. Mind a tej-, mind húshozam a magyartarka mellé állította az embereket. Az igázásban még megmaradt az ökör szerepe, bár a ló egyre nagyobb teret nyert, de mostmár tarka ökröket fogtak a járomba is.

A szürkemarha – igaz – nem volt jó tejelő, naponta 5-6 liternél többet nem adott. Elsősorban az igavonásra tartották nagyon alkalmasnak. „Időtálló, igénytelen vót!” – véleksenek róla. Ebben a szerepében a legutóbbi időkig – igaz csak reliktum szerűen – megvolt Szabadszállás határában a szürke ökör. Így emlékeznek erre:

„Az utolsó igaökor fogatot 1977-ben adták el Fülöpszállásra. Csósz Sándor szabadszállási születésű, de most Fülöpszálláson lakó embör vötte mög ezeket a szürke magyar ökröket. Most beszéltem vele – egy hónapja sincsen – akkor mondta, hogy még mögvan, de most elaggya úket, mert éppen az onokaöcsémtül vött házat itt Szabadszálláson, oszt köll a pénz. Tavaly is eladott ez az embör tizen- vagy huszonvalamennyit, szürkét. A fülöpszállási Vöröscsillag Tsz-ben gulyás vót, ott vót néki mint pásztorembörnek marhatartása. Ott tartotta úket, most meg a tanya körül, ahun lakik, vött ki a Tsz-tül legelőt. Tanyán lakik most is. A Kígyós csárdához közel lakik az akasztói határ felé. A múlt nyáron, most egy éve a szabadszállási vásárba hajtotta be, mindenki megcsudálta. Hetvenegynéhány éves bácsi egyébként. Lóhátan hajtotta be azt a húsz darab szürkemarhát. Innen vitte el tülle a kocséri Tsz. Az vötte meg.”³⁶

A saját nevelésű szarvasmarha mellett nagy szerepe volt a vérfrissítésben a kereskedelemnek is. Azt tartották, hogy a szarvasmarha piacon úgy volt gazdaságos, hogy a Tiszántúlon venni, a Dunántúlon eladni. A vásárok kiemelkedően nagy állatforgalma bizonyítja ennek a vélekedésnek a helyességét. Az Erdélyben nevelt magyar marhákat a gyulai vásáron vették meg, 20-25 darabot is egyszerre. Hajcsárokat fogadtak, akik gyalog hazahajtották. Itt nyáron a legelőkön feljavult a jószág, nyár vége felé a Dunántúlra, többnyire Székesfehérvárra vitték eladni, ahová Bécsből is jártak a kereskedők. A múlt század végéig még általános gyakorlat volt ez. Több gazda összefogott, több szekér együtt ment. Abban a betyáros világban csak így volt bátorságos pénzzel utazni a vásárokra. Vített magukkal a felfogadott hajcsárokat is, akik helybeli emberek voltak, jól tudtak bänni a szilaj jószággal. Az egyik hajcsár neve is fennmaradt, Pandur Gergelynek hívták.

A lótartás századunkra már elvesztette a korábbi jelentőségét, elsősorban munkaállatként használták. Ménesről az emlékezet is alig tud valamit, inkább úgy emlegetik, hogy a gulyában volt több-kevesebb ló századunk elején. A mezőgazdasági termékek szállítása a lovak szerepét megnövelte.

A juhtartás a korábbi századokban sokkal fontosabb volt, erre a statisztikai adatok is bőséges példával szolgálnak. Századunkra megfogytakozott a számuk, és a tartásmódban is jelentős változások következtek be. Csak néhány magatartí juhász volt a szabadszállási határban, és a gazdák is 30-40 darabot őriztettek a tanya körüli legelőn. Voltak olyan gazdák is, akik nyárra pásztor elé adták a birkáikat, közös őrzőt fogadtak, és váltottak legelőt. Ez a forma szinte napjainkig él, csupán az egy-egy gazdaságban levő birkaszám apadt tíz alá. Bérelni lehet ma legelőt a termelőszövetkezetektől, de olyan juhos gazda is van, aki a Duna túlsó oldalára viszi birkáit. Az 1970-es évek végén egy birka legeltetési díja 120 Ft volt. Ez a legelőbér, a pásztor – ha nem maga vigyázta – külön meg kellett fizetni.

³⁶ K. Kovács László szíves közlése

A juhászok egy része tejhaszonra dolgozott, a másik része inkább a szaporulatot nevelte és adta el. Ez elsősorban – úgy tűnik – az utóbbi évtizedekre jellemző, egyúttal a nagyobb méretű juhtartás végét is jelenti.

Tanulságos, hogy a tartásmódban bekövetkezett változás nagymértékben átalakította a táplálkozási szokásokat. A korábbi időkben nagy szerepe volt a mindennapi táplálkozásban a juhtejből készült gomolyának, túrónak, sajtoknak. A juh fejésének abbahagyásával ezek az ételek eltűntek az étrendből, nagyban szegényítve a változatos táplálkozást.

Megmaradt viszont a legutóbbi időkig a birkahús fogyasztása. Kiki az állományát arra tartotta, hogy jelesebb családi ünnepeken vág hasson belőle. Nem is volt szükséges mindig ünnephez kötni a birkavágást. Nagyobb munkaalkalmakra, sőt télire is gyakran tették változatosabbá birkahússal az étrendet. A sertés- és marhahússal együtt változatos étrendet tudtak előállítani a szabadszállási konyhán.

A birkapaprikást úgy főzték meg, hogy zsírban párolt vöröshagymára tették az apróra vágott húst. Nem perzselték meg sem a fejét sem a lábát. A fejet főzés előtt megabálták, azután tették bele a paprikás lébe. Sóval, paprikával ízesítették, és kevés fokhagymával csökkentették a faggyúízt.

Szabadszálláson a birka megszedett faggyúját szappannak főzték ki. Aranyegyházán szokásban volt, hogy a birkafaggyút tepertőnek sütötték ki. A bélről leszedett zsírt sütötték ki, a tepertőt megették, a zsírt cserépedényben tárolták, s ételfőzéshez felhasználták. Birkazsírral főztek paprikás krumplit, lebbencset. Olyan ízt adott az ételnek, mintha birkahússal készítették volna el. Nem mindenki szerette, nem is csinálta mindenki.

Tudnak a számrhízlalásról is. Az egyik tehéncsordáról mondták el, hogy meghízlalta és levágta a szamarat. Ötven liternyi szép sárga színű zsírja lett. A húsból kolbászt töltöttek. Egy másik aranyegyházi emberről is tudják, hogy rendszeresen hízlalt szamarat. Vak Fejszésnek ismerték. Fejszés Lajos volt egyébként a neve, csak az egyik szemére megvakult, azért kapta ezt a ragadványnevet. Napszámos ember volt.

A juhtartás napjainkra elvesztette a jelentőségét. Tanyákon még 2-5-10 darab van, a községbeliek azonban egyre kevesebbet tartanak. Egy-két magatartó juhász is él a faluban, többnyire azonban más határokon bérelt legelőn legelteti a nyáját. A birkahús szerepe az ünnepi táplálkozásban azonban megmaradt, csak nehezen lehet hozzájutni.

A sertéstartás is általános volt. A család hússzükségletét a maguk nevelte sertésekből fedezték. Nagy szerepe volt a szalonnának is a mindennapi táplálkozásban, a zsír pedig a konyha nélkülözhetetlen alapanyaga volt. Az idősebbek hallottak róla, hogy valaha a veres disznót tartották, de a századforduló után már csak a göndör szőrű mangalica tekinthető általánosnak. A parasztgazdaságok 2-3 anyadisznót tartottak, a szaporulat egy részét vásárokon piacokon értékesítették. A tanya körüli gyepen egy gyerek pásztorlása alatt legeltek a sertések, és kukorica darával hízlalták. A man-

galicát a negyvenes évek végén szorították ki az újabb fajták, melyeknél elsősorban a hús és nem a zsír lett a fontosabb. A megváltozó táplálkozási szokásokkal a szalonnának és a zsírnak a háttérbe szorulásával az utóbbi egy-két évtizedtől számolhatunk.

A baromfitartás is általános volt mind a tanyán, mind a községbeli házaknál. Tyúkot, libát, kacását, pulykát kiki a maga szükségletének megfelelő mennyiségben ültetett és nevelt. Elsősorban a családi szükségletet vették figyelembe, de a piacra is vittek élő állatot és tojást is. A baromfihús fogyasztása eléggé gyakori volt. A gyöngytyúknak féreg riasztó szerepet tulajdonítottak a tanyákon, míg a pávát néhány helyen díszmadárként tartották.

A szabadszállási állattartás – mint az Alföldön mindenhol – két pilléren nyugodott: egyrészt a nyári legeltetésen, másrészt a téli takarmányozáson. Míg az első – a rendkívüli időjárásokat leszámítva – többnyire egyenletesen tette lehetővé az állatok gyarapodását, addig a teletetés valóban próbára tette a gazdaságokat. A jószág téli takarmányozása részben a réteken kaszált szénából, részben a szántóföldi takarmánynövényekből állott. Ez utóbbiaknak különösen századunkban nőtt meg a szerepe, amikor a szántók területe jelentősen megnövekedett. Alapvető takarmánynak számított a hereféléken kívül a kukorica, melynek nemcsak a szemét, de a levelét is megetették. Ezért is vigyáztak arra, hogy még akkor vágják le a száráról, amikor élt, de már a szem megérett rajta. A lerágott kukoricaszárat Szabadszálláson *bordónak* nevezik. A gabonafélék szalmáját – elsősorban az árpa- és kölesszalmát is etették, szénával összekeverve.

A legelő szarvasmarháknak a legjobb a szíkes föld füve. Ettől hízott a legjobban – bizonyítják még ma is. „Úgy hízott a szíkfűtől, hogy máma a darától nem hízik annyira!” – fogalmazza meg a szentenciát. „Az édes-sós szíkes fű a legjobb takarmány” – állítják. Ezen a *göbolyre hízlalt* marhák egykettőre annyit gyarapodtak, hogy a nyári vásárokon értékesíteni lehetett őket.

A szíkes legelők külön haszna volt a *sikár*. Szabadszállás határában a birkalegelőn, a Feketén termett, gyakran a tanyák körül. A sikár vagy más néven *fenyérfü* (*Andropogon ischaemum* L.) a pázsitfűvek családjába tartozó, évelő, laza bokrú, gyenge minőségű alfű. Ujjasan elágazó bugáján neveli lilás színű, szőrözött fűzérkéjét. Sovány, száraz, köves talajú, elhanyagolt gyepekben néha tömegesen fordul elő – írja róla a Mezőgazdasági Lexikon.³⁷ Az Értelmező szótár annyit ír a növényről, hogy a pázsitfűvek közé tartozó, lilásbarna, laza bugájú magas gyomnövény; szívós mellékgyökereit kefekötésre használják. (*Chrysokogon gryllus*)³⁸ Ennek a növénynek a gyökereit a mai napig is használják a háztartásokban edénytisztításra. A sikárt hetipiacokon, vásárokon árulják a kefekötők, akik kis csomókba kötik. Ma már a háztartási boltok-

³⁷ Mezőgazdasági Lexikon I. 1982. 448.

³⁸ A magyar nyelv értelmező szótára V. 1961. 1195.

ban hasonló nyers színű, műanyagból készített csomókat is lehet vásárolni, ezzel helyettesítik a sikárt.

Szabadszállás határába Dabasról jöttek a *sikárszedők*. Kibéreltek a tanyák körül egy-egy darab földet, ahol sok termett. Ősz táján több napra telepedtek le. A kibérelt földet módszeresen ásták vagy csákányozták. Hosszúnyelű csákányuk volt, ezzel *verték ki a földből* a sikárt. Körülbelül 30 centiméteres szálakban szedték ki a vékony gyökereket, melyek ősze megszáradtak, kemény szárúak lettek. A kútnál kimosták, megtisztították a földtől, *csutakokba* kötözték, kocsira rakták, vasúton szállították a megrendelőkhöz. Leástak a gyökerek végéig, ezzel a földet is nagyon jól megforgatták. A föld gazdája szívesen adta ki a sikárszedőknek a területet, mert kevés pénzhez is jutott, de nagyobb haszna volt a föld megtisztításával és megforgatásával. A sikárszedők hétszámra tartózkodtak ezen a tájon, ha egy területet kiéltek, mentek másikra. Hajnaltól késő estig dolgoztak. Magukat látták el élelemmel. Az asszonyok hozott vagy itt vásárolt nyersanyagból főztek.

Kaszálók, szénamunka

A téli takarmány előteremtése volt mindig is az állattartás legkényesebb kérdése. A magyar parasztság rétgazdálkodásának történeti, gazdaságtörténeti és néprajzi feltárását Paládi Kovács Attila végezte el a néhányéve megjelent kitűnő monográfiájában.³⁹ Adatainkkal a kép további árnyalásához járulunk hozzá.

A legelők füve a nyári jószágértartást segítette. A homokokon csak a birkának való füvek nőttek. Jakabszálláson és Balázson már a szarvasmarhának, lónak is megfelelő füvek teremtek. De a tanyák körül is meghagytak olyan vízjárásos földeket, melyek részben kaszálóknak részben legelőknek voltak jók. A szíkes legelőket mindig meghagyták, azt tartották, hogy ezek több hasznot hajtanak, mintha felszántának és bevetnék őket. Ilyennek számított a Feketén a Zabszék és a Büdösrét valamint az állomáson túli Kistrét. De a korábban idézett Pesty Frigyes féle helységnévtárból is több kaszáló és legelőnévvel találkozunk. A székes legelők egyrészét kaszálták. „A világon a legjobb széna ma is a székszéna. Ettől tejel jól a tehén, a tej íze is sokkal jobb!” – vélekszenek a tehéntartó gazdák ma is. A községtől 16 km-re levő Balázst elsősorban kaszálóként hasznosították, és még a kiosztás után is, a tanyák körül amit csak lehetett, kaszálónak hagytak meg, és csak másodszorban legeltették. Gyakran úgy, hogy az *első* vagy *anyaszénát* lekaszálták, de a *sarjút* már legeltették.

A kaszálókat nem trágyázták, csak annyit kapott, amit a legelő állat elhullatott. Különösebb gondozást sem kívántak a kaszálók. Tavaszonként boronával *megfogasolták*, a vakondtúrásokat elegyengették, és a tövist, mérges növényt kiírtották.

³⁹ Paládi-Kovács Attila 1979.

Az első kaszálás június első felében következett be. Azt tartották, hogy akkor lehet a füvet vágni, ha szökülni kezd, megváltozik a színe. Más vélemény szerint mikor a fű virágzik – a közötté levő növények, a vadborsó, vadhere, sárkelep – akkor már vágásra érett a kaszáló, és nem is szabad várni vele, nehogy *levénüljön a fű*, elveszítse az értékét.

Akinek nem volt elegendő kaszálója, az másoktól vállalt feliben. Ezért le kellett vágni, fel kellett gyűjteni és haza is kellett szállítani a gazda udvarába vagy tanyájára. Mindenki azon volt, hogy az állatainak elegendő széna takarmánya legyen. Azt tartották, mint Alföldszerte mindenhol -, hogy „a jószág mindön lábára kell egy kocsi széna.” Négy kocsi széna kellett tehát egy szarvasmarha teletetésére, hogy el ne apasszon, elegendő mennyiségű tejet adjon.

A *pörjeszéna*, *székfű*, *tippany* és *vadlóhere* adta a legjobb szénafüvet. De levágták a *sásas*, *csádés kaszálót* is szükségből. A jószággal megetették a kukoricaszárát, az árpa-, a köles-, sőt a búzaszalmát is. Ezeket szénával összekeverve adták, hogy a szarvasmarha meg tudja enni, meg tudja emésztetni. Századunkban fél-, egy holdnyi takarmányrépát is vetettek, melyet törekkel összekeverve adtak az állatoknak. A kukorica is alapvető takarmánynövénynek számított, közé *takarmánytőköt* is ültettek.

A kaszálót mindig aratás előtt vágták le. Harmaton kezdték a munkát, ekkor volt a legkönnyebb a fű kaszálása, ekkor fogta a kasza legjobban. De azért nem hagyták abba harmat felszálltakor, hanem egész nap vágták. Egy nap egy jól megrakott kocsival tudott levágni egy kaszás, ami fél hold nagyságú területnek számított. Persze a teljesítményt a kaszáló sűrűsége, a fű minősége is nagymértékben befolyásolta. A kaszás ereje, tudása is nagyon számított.

A szénát mindig *renden* hagyták száradni. Csak a megázott rendet szórták széjjel vasvillával, vagy gyorsabban száradjon. Ha nem volt elég napsütés vagy „a rönge vastag vót”, meg kellett forgatni. Ezt a munkát favillát végezték. Ebben a munkában a család apraja-nagyja részt vett. A favillával könnyen ment a rend forgatása.

A gyűjtéshez is favillát használtak. Szabadszálláson a toldott ágú favilla volt általános, *favella* volt a neve. A három ágú villa középső ága egy volt a nyéllel, ehhez két oldalról toldottak be egy-egy ágat. Mindenki *fogott egy rendet* és *töltö* maga előtt, míg az erejéből futotta. Ezt a munkát különösen síma kaszálókon lehetett jól csinálni. A rendről *pötröncébe* rakták a szénát. 70-80 kg ment bele egybe. A pötröncét a rendek közé rakták. Több rendből állt össze, sokszor 5-6-8 rendből. Ha az idő nyugodt volt, nem fenyegetett eső, nappal gyűjtöttek és csak este *boglyáztak*.

A *pötröncéket* kétféleképpen vitték a boglyához: lóval húzták vagy két rúdon vitték. A lóval történő vontatás bár nagyobb műlra tekint vissza, a szabadszállásiak újabb keletűnek mondják. A petrence alját *rudazókötéllel körülkerítették* a feneke közelében, és a kötél két végét az istránghoz kötötték. A munkavégzéshez két ember

kellett: az egyik a lovat vezette, a másik egy favillával hátul tartotta, hogy ki ne bukjon a csomó, fel ne boruljon. A kötelet a favilla ágai közé vették. A síma tarlón a petrence könnyen csúszott, nem is maradt a helyén csak néhány szál, amit nagygercblyével felgereblyéztek, mint ahogyan gyűjtés után is ezt tették.

Néha felfordult a petrence, különösen olyankor, ha nem jól rakták. A szépen sorba rakott széna nem esett széjjel. Ezért is vigyázni kellett a petrence rakásnál, hogy ne *összekuszmálja* az ember. Szorosan kellett rakni a szénát. A petrence indítását úgy segítették, hogy nyomták az *ajját*, mikor a ló megindult vele. Egyébként a ló olyan közel volt a petrencéhez, hogy éppen csak tudott tőle lépni. Ha hosszabbra hagyják a kötelet, könnyebben felborult volna a csomó. Egy *pötröncét* a boglya helyére, középre állítottak, a többi köré húzták, hogy majd belőlük villával rakják a boglyát. A kaparekot is berakták a boglyába, ugyanolyan értékű szénának tekintették mint a többi.

A másik eljárás a *pötrönce hordó rúd*nak vagy *pötröncerrúd*nak a használata volt. Az akácfából készített rudak hossza 2,5-3 méter volt, 8-10-15 cm vastag, a haját lehúzták róluk. A vékonyabb végét meghegyezték egy kissé felfelé állóra, hogy aláménjen a pötröncének és ne a földet hasítsa. „A högyös vége kissé pörge vót” – jegyzik meg róla. Eléggé erősnek kellett lennie, hogy a mázsányi terhet elbírja. Aládugták a petrencének olyan távolságra egymástól, hogy egy-egy ember elérjen közötte. Két ember emelte fel és vitte a petrencét a boglyához.

Csak a teljesen száraz szénát *boglyázták*. Ha szükségét látták, néhány napig hagyták petrencében is száradni a takarmányt. Ehhez a munkához is két ember kellett: az egyik rakta a boglyát, a másik adogatta a petrencéből vasvillával. Így mondja el ezt az egyik adatközlő: „A boglyarakás úgy történt, hogy egy ember rajta állott, rakta körbe. Aki adogatta, az is körbe ment, és mindig a szemben lévő petrencéből adott fel egy villával. Tehát nem úgy ment, hogy egyszerre belerakták az egyik petrencét, utána a másikat, hanem egyenletesen fogyasztották őket. Így emelkedett magasabbra a középen álló boglya.” Egyik pötröncéből is tettünk, a másiból is. Körbe mentünk, mert a petrencében is sorba volt rakva a széna nem összevissza” – vélekedik egy másik adatközlő. Nagy szakértelmet követelő munka volt a boglyázás, hiszen akár egy hónapig is kinn maradt a kaszálón a boglya, s úgy kellett megcsinálni, hogy be ne ázzon. Fontos volt, hogy jól be legyen *tetejezve*.

Fonyott szénakötéllel is kötötték, hogy a vihar fel ne borítsa. Harmaton vágott nedves szénából csinálták a kötelet. A kötél készítéséhez két ember kellett: egyikük *engedte kézzel*, a másik meg *hajtotta*. Aki hajtotta, egy darab fát vagy egy marék szénából készített *tukacsot* forgatott. A tukacs készítését így mondják el: „a szénát összefogtuk marékkal, azt mindkét végén visszahajtottuk, hogy jó erős legyen, meg is sodortuk.” A *kötélhajtó* vagy *kallantyú* újabb keletű szerszám. 5-6 méter hosszú köteleket készítettek, boglyánként kettőt számoltak, mert keresztben átvetve kötötték

le. A reggel elkészített köteleket letakarták, sőt ha kellett locsolták, nedvesítették, hogy ki ne száradjanak estig.

Az utolsó munka a boglya lekötése volt. Két ember végezte ezt is. A köteleket átvetették a boglya tetején, jól meghúzták, és a végeit „begyugta az embör a boglya ódalába. Nem jött ki, a széna ráülepődött, mindig nyomta. A két vége be lett tűrve a boglyába.”

A széna hazahordására, kazalba rakására *kazalozására* csak augusztus vége felé került sor. Akkorra megtörtént az aratás és a cséplés. A második kaszálás rendszerint elmaradt, mert kellett a sarjú a nagyszámú legelő állatnak. Ezért már a boglyákat is úgy rakták, hogy mellettük lehessen legeltetni a sarjút. A tanyán vagy a városban mindig azonos helyen állott a szénakazal. A hordás előtt feltakarították a helyét, többnyire szalmát raktak le, hogy ne az értékes széna nedvesedjen a földtől. Olyan helyen állott a kazal, hogy ne essen messze az istállótól, ne messziről kelljen behordani.

A szénát lőcsös parasztkocsikkal hordták be. *Vendégoldalakat* kötöztek fel rá kötéllel vagy gúzzsal. A „vendégodal nekitámaszkodott a lőcsnek. A *saráglyák* fönnmaradtak, hogy még hosszabb legyen a szekér. Itt mindig görbe saroglyák voltak.” Elöl és hátul a vendégoldal végéhez egy-egy lazára eresztett kötél volt kötve. Ez tartotta a hátra és előre kerülő szénát. Ezzel hosszabbították meg a kocsi derekát. Egy kocsira általában egy boglya, 9-10 mázsa széna ment fel.

A kocsit a boglya mellé állították. Két ember kellett a rakodáshoz is. Az egyik a földön a boglya mellett állva *rakta fel a szénát*, a másik *igazította*. Nagy ügyesség és hozzáértés kellett ehhez a munkához is. Sorokat raktak a szekéren. A két vendégoldal rúd és az oldal között előbb szénával kitömték, azután rakodtak. „Az elején kezdte az ember. Szarvat hajtott először. Abba a magasságba rakta a sort. Előre-hátra sarkokat hajtott, hogy a sarka inkább kicsit magasabb legyen, mint alacsonyabb. Így jobban tartott. „Egy másik előadásban: „Úgy raktuk a kocsit, hogy *kigyürkésztük* a szénát a vendégoldal és a kocsioldal közé. Széles vót a kocsi, jó négysorosra raktuk ki. A vendégoldalra hátul is vót keresztbe kötve kötél, hogy ne essen le a széna.” „A vendégoldal a lőcsnek támaszkodott. Közé egy nyaláb szénát tömtünk. Vót *köröszta* is, egy két méteres karó elöl és hátul ez helyettesítette a köteleket. Oda vót kötve a vendégoldalhoz. Ezt tömtük ki alapként. Ezután villával kezdtük rakni. Mondtuk, hogy *leplőset aggyál!* Ez *nyomakodott* vót, abból hajtottuk a szarvat. „Egy szekérre négy sort raktunk. A közit is mindig raktuk, meg gázoltuk a sarkokat is, hogy ki ne csússzon.” A megrakott szekér sarkai szögletesek voltak, az oldalakat villával megkaparták, hogy az úton el ne hulljon.

A szekeret *rudazó kötéllel* átlósan lekötötték. A köteleket a szekér elején a rudak végére erősítették, úgy dobták hátra. A kötél második harmada tájára hurokkal *gamót* erősítettek. A gamó természetes faág, amelyik a csigát helyettesítette, segítségé-

vel feszítették meg a kötelet. A gamóra a rudazó kötélből hurkot csináltak, melynek *végtelen csomó* a neve. A jól megrakott és jól lekötött szekér akármilyen rázós úton el tudott menni rakományával.

Otthon *kazalba* rakták a szénát. Az egész termés egyetlen nagy, téglalap alakú kazalba került, de azonos minőségű volt. Megkülönböztetnek *szelíd szénát* és *vad, savanyú széná*~t. Az előbbi a jóminőségű fűszéna, az utóbbi *zsombó ajjas, sásos, csádés*. Ez felénél alig ért többet mint a másik, melyet vásárláskor ki is fejezték az árkülönbségben.

A kazal rakásánál arra kellett ügyelni, hogy az oldala egyenes legyen. Alá szalmát tettek, hogy az értékes takarmányból egy csepp se menjen kárba. Mindig azonos helyre rakták. „Ahun ötven évig kazalok vótak, oda sose raktunk trágyadombot!” – vélekszenek többen is. Mielőtt rakni kezdtük, *kiléptük*. Egy boglya széna egy lépés. „Tuggya az ember, hogy hány boglya szénája van, annyi lépésre kezdi meg az ajját. A szélessége meg olyan négy lépésnyi.” Mindig a szélét rakták először. Ahogyan magasodott, úgy vették összebb-összebb az oldalát, hogy mikorra elérje a kívánt magasságot, „akkorra a teteje élős legyen.” Arra megintcsak értéktelen takarmányt, sásos szénát, szalmát tettek, hogy a csapadékot megfelelő módon felfogja és elvezesse. Le is kötötték, ugyanúgy mint a boglyát, hogy a vihar kárt ne tehessen benne.

A kazalból etettek. Volt, aki kaszával vágott le egy darabot vagy *szakaszt*, mások *vonyóval, vonyigóval* – kampós végű vassal – húzták ki a szénát. Ezt a horgot kovács csinálta, egy-másfél méteres fa nyelet a gazda erősített a köpűjébe. Azt tartották, hogy a széna nem olyan kényes mint a here, nem törik úgy a levele. A *szénavágó* használata nem volt általános. Azt tartották, hogy kisebb mennyiséget horoggal is jól ki lehet húzni, és nem ázik úgy a kazal. Csak azok használták a szénavágót, akik sok jószágot tartottak, nagyobb mennyiségű szénára volt egyszerre szükség. Kovács készítette szerszám, az országosan elterjedt és ismert forma volt itt is használatban. Praktikusságát dicsérőleg emlegetik. A legkorábbi datált darab Nagy László tulajdonában van, a dátuma szerint 1884-ben készült. A tulajdonos monogramját is viseli: Cs(aplár) G(ás-pár). A jelenlegi tulajdonosa a maga monogramját is beleüttette a kováccsal: N(agy) L(ászló).

A szénának az istállóban külön helye volt. Az egyik sarokban deszkából elkerített rész a *rekesz* vagy *kötröc* szolgált erre a célra. Ide villával vagy *takarmányos hátikosárral* „készítették be” az egy-két napra elegendő szénát. Ilyenkor már vasvillával dolgoztak, favillát csak a gyújtásnál használtak. A szarvasmarhával szűkös időben megetették a szénával kevert búzaszalmát és polyvát is. A polyva „mindig nagy takarmány vót. A *ridegmarha* csak szárazon kapta a polyvát. Ezek tinőökrök, nem hasas üszők vótak, ezért hitták így őket. A fejőstehen meg a ló répával kapta a polyvát, úgy jobban ette, a tehén meg jobban tejtelt tülle.”

A fű kaszálása az első komoly erőpróba volt a tanuló gyerekeknek. Korábban is kapott olyan feladatokat, hogy néhány kaszavágásnyi fűvet vagy herét csapjon a jószág-nak, ekkor elsajátíthatta a fogásokat, az apja is tanítgatta, mutogatta neki, de valójában a fűkaszáláskor, mikor naphosszat kellett a rendet vágni – bizonyította rátermettségét, tudását, erejét. Az egyik adatközlő így mondotta el tanulásának történetét:

„Én könnyen megtanultam kaszálni, mert szerettem csinálni. Édesapám mutogatta meg hogy kell, de nagyon nem is kellett mutogatni. Nem vót külön kisméretű gyermekkasza, amékkal megtanulhattuk vóna, hanem egybül a rendes kaszával dógoztunk. Nyóc éves vótam, mikor először kaszáltam. Kikűttek a herébe, hogy hozzak a malacoknak. Nagyon örültem neki, hogy tudok kaszálni, és éngem kűttek ki vágni egy keveset. A kaszakalapálást – miután az iskolát kijártam – magam csináltam. Könnyű vót. Leütöttem a nyeliről, én csak úgy tudtam kalapálni. Vót aki *német üllön* kalapált, vót aki *magyaron*. A némöt üllónél az üllő vót éles, és tompa kalapáccsal köllött verni, emitt meg a kalapács vót éles. Ez jobb vót, én jobban szerettem. Fa alá ültünk hűvös-re, úgy kalapáltunk.”⁴⁰

A szabadszállási gazdaságokban – ahol tehenet vagy lovat tartanak – különösen a tanyákon – a mai napig megmaradt a szénakészítés fontossága, és megmaradt a korábbi gyakorlata is. A tanyák körül levő kaszálók használata mítsem változott napjainkig. Csak esetenként már kap egy kis műtrágyát, hogy gazdagabb, nagyobb fűtermést hozzon. A legelő szerepe is megmaradt ezeknek a területeknek.

Gabonatermelés

Szabadszálláson – ahogyan ez a korábbiakból is kitűnt – elsősorban a kötött, fekete földet tekintették alkalmasnak a termelésre, a homokot nem becsülték. Ezért is váltak meg olyan hamar és olyan könnyen az eke alá hajtott homokföldről.

A homokot emberfeletti munkával tették alkalmassá a termelésre. Különösen szőlő és gyümölcs alá 80-100 cm mélyen megforgatták, hogy a humuszosabb felső réteg kerüljön a gyökerek közelébe. A felfogott terület szélességében kiásták az árkot, amerre haladni akartak, aláástak, majd felülről lerogyasztották. A még bennmaradt földet a tetejére hánnya kitisztították a következő szakasz árkat, és kezdődött előlről a művelet.

A buckás területeket, hogy művelhető legyen, el kellett egyengetni. A homokbuckákat szekérrel, talicskával hordták le az *ajjba*. Ismerték és alkalmazták a *högyhú-zót* is. Így emlékszik vissza rá az egyik adatközlő: „Dógozni nem dógoztam vele, de látni láttam. Nagy faalkotmány vót. Két fa össze vót téve, deszkákat szegeztek rájuk, högyös vót, az mönt neki a homoknak. Ökörrel, lóval húzták. Az elvitt egy köbmétert

⁴⁰ Nagy László szíves közlése

is. Mikor lehúzták, lefordították róla a homokot. Iga kellett hozzá, hogy ennyit elvigyen. Höghúzóznak, dombhúzóznak hitták. Két méter hosszú lehetett, 180 centiméter széles. az orránál fogva húzta az állat. Az ember hátul vagy a derekán állott, hogy segítsen belebújni neki a homokba.” Az emlékezet tanúsága szerint ez az eszköz nem volt gyakori Szabadszálláson, amit azzal magyaráznak, hogy itt nem voltak akkora nagy homokbuckák mint bentebb, és így azokat egyszerűbb eszközökkel is el-egyengethették.

Abban osztatlan a vélemény, hogy a feketeföldi és a homoki gazdálkodás között lényeges különbségek voltak. A feketeföldön búzát, kukoricát és árpát termeltek, míg a homokon szőlő, gyümölcs díszlett, később rozsot és kukoricát vetettek. Az utóbbiak terméseredménye lényegesen eltért a két területen. Míg búzából a Feketén 12-13 q is termett, addig a homokon rozból legfeljebb 5-6 q, jó esztendőben sem lett több 8 mázsánál. Tanulságos az, hogy a burgonyát csak a saját szükségletükre termelték – elsősorban a kötöttebb homokos területeken, de eladásra nem ültették ezt a növényt. A mindennapi táplálkozásban viszont nagy szerepe volt.

Az emlékezet úgy tartja számon, hogy nem volt lényeges különbség a nagy- és középbirtok gazdálkodása között. A gabonafélék mellett elsősorban kukoricát termeltek. Egyéb kapáskultúráknak kicsi volt a jelentősége. Árpát is vetettek takarmányozási célból, és kölest a baromfinak valamint étkezésre.

Az ugarhagyás a II. világháború előtti hiánygazdálkodásos évekig általánosnak mondható. A Jurcsek rendszer néven ismertté vált gazdasági intézkedések számolták fel végképp az ugart. Leginkább árpa után hagyták meg a földet pihenni. Búza, kukorica, árpa volt a forduló rendje. Az ugart sertéssel, birkával legeltették. Az állatok az ott növő gatz megéve tisztították a földet, az elhullatott trágya pedig kövérítette a talajt. Azt tartották, hogy az ugarban termett a legszebb búza. A két világháború közötti években gyakori volt a zöldugar. Bükkönnyel, rozssal vetették be a földet, és tavasszal, mikor 25-30 cm magas volt a sássa, leszántották. Ezzel főleg olyan gazdák éltek, akik nem tudták az egész földjüket trágyázni.

Szántáskor a legkisebb gazdák lovat, a nagyobb gazdák ökröt fogtak az eke elé. Általában két ló vagy négy ökör húzta az ekét. A tehetősebb lovasgazdák befogták a harmadik lovat is *lógósnak* a külső, még szántatlan oldalra. A kötött, fekete földön szükség is volt ennyi igaerőre. Két ökröt csak a homokon, vagy a harmadik szántáskor fogtak be. A két világháború között a tehetősebb gazdák a négy ökör után kettős ekét akasztottak.

A föld termőerejét a pihentetés mellett trágyával is pótolták. A nagy jószágállomány lehetővé tette, hogy a földek kellő mennyiségű trágyát kapjanak. Általánosíthatóan fogalmazta meg ezt a dolgot az egyik adatközlő: „Nálunk három évenként került sor egy-egy darab földre. Mink mindig a kukoricaföldet trágyáztuk. Sok jószág vót és annyi trágya összegyűlt, hogy a föld egyharmadát le is futotta. Így minden három évben sor került rá. Mink a tanyán úgy csináltuk, hogy vittük ki és el is szórtuk. Aki városból

gazdálkodott, az elébb kihordta. Ott kupacokba rakta. Mink ahogy megtrágyáztuk, mindgyárt szántottuk is le azt a fogást. Ez azért kellett, mert így nem ment el az ereje a trágyának.”

A gabonák alá kétszer illetve háromszor szántották meg a földet. Ha ugart hagytak, az első szántás volt az *ugarolás*. Ezt többnyire tavasszal végezték. A második szántás volt a *kéverő* vagy *keverés* – erre aratás táján került sor, a harmadik a *vető alá szántás*, szeptember közepén-végén. „Fontos vót, hogy jó munkája legyen a földnek. Ha vót egy kis eső, akkor utána jó vót szántani, mert nem göröncsös a föld!” – vélel-szenek többen.

Az ugarhagyás elmaradásával az első szántás is elmaradt. Aratás után egy-két hónapig a tarlón növe gazt tehénnel, birkával sertéssel legeltették. Szeptember első napjaiban *lekeverték*, vékonyan megszántották. Az igazi mély szántás a *vető alá szántás* szeptember végén, október elején következett. Ebbe került a mag.

Szántáskor az egyben levő nagy táblát hosszában *szakaszokra* osztották, hogy a forgásánál ne legyen sok üresjárat. *Összefele* vagy *széjjel* szántottak. Ha egy fogás ki volt szántva, hogy nagyon ki ne száradjon a föld, mindjárt *elfogasolták*, *elhöngörözték*. A *vasborona* és a *láncborona* csak századunkban jelent meg a gazdaságokban.

A munkaállatot a legtöbb gazdaság maga nevelte. Mind a csikókat, mind az ökröket maguk *törték be*, tanították munkára. A bikaborjút legkésőbb egy éves korában *vágták ki*. Általában nagypénteken végezték ezt a munkát. Minden harmadik parasztember értett hozzá, de voltak ügyesebb kezűek, akiket szívesen hívtak segíteni. Tanyáról tanyára járva dolgoztak.

A bikát el kellett dönteni. Rudazó kötéllel végezték a döntést, amelyen nem volt csomó. Középen hurkot kötöttek rá, az állat nyakába akasztották. A hasa alatt elvezették a hátsó lábához, aholis a *csánkon* átvéve előrevitték a külső oldalon, az első lábakat is befogva. A kötél két végét két ember húzta, egy megfogta a borjú fejét. Mikor a lábakat összehúzták, az állat eldőlt. Leginkább a jobb oldalára döntötték, így jobban kézre esett a *kivágás*. A lábakat gúzsba kötötték, nehogy elszabaduljon az állat. Erős pengéjű éles bicskával végezték a műtétet. A zacskó végén akkora kis lyukat csináltak, hogy a golyót kinyomhassák rajta, minél kisebb legyen a seb. A tök szárán lévő hárttyát a bicska hátával visszanyomták, mert ha ezt elvágták volna, akkor elvérzik az állat. A sebet a legyek ellen bűdöskű olajjal kenték be. A *cserepcsíkot* – két kis lapos fapöcök madzaggal átkötve – csak a ló herélésnél használták.

A kivágott borjú neve *tinó*. Három éves korától, miután betanították, *ökör* lett. Mindig öreg ökör mellé fogták be, úgy tanították. Nagyobb gazdaságokban hatökrös fogatban tanították a tinókat. A két fiatal tinó középen ment, elől és hátul öreg ökrök haladtak. A tanítás megkezdésekor arra vigyáztak, hogy párban legyenek a jószágok: a szarvuk és a testalkatuk egyforma kellett hogy legyen, úgy volt szép. Töb-

ben állítják, hogy a magyar szürke marha tanulékonyabb, szófogadóbb állat volt mint a tarka.

A hátulsó ökrök voltak a *rudasok*, az elsők az *ostorhegyesek*. Jobbra *csáli hős* kiáltással kormányozták őket, balra *hó! hó!* kiáltással és nevük emlegetésével terelték az igába fogott ökröket.

A vetőmagot jól előkészített földbe szórták. A vetőmagot mindenki maga termelte meg. Arra vigyáztak, hogy tisztán tartsák a búzatablát, idegen növény ne nőjön benne. A vetőmagot rostálták, konkolyozták, gondosan kezelték és tárolták. Az utóbbi évtizedekben az *üszög* ellen szokás volt rézgálicos oldatban csávázni is. Szabad-szálláson a *fehér kalászu búzát* kedvelték, mert nyomtatáskor ebből könnyebben jött ki a szem, míg a piros kalászu magyar búzából nehezebb volt kinyomtatni.

A búzát kézzel vetették még a két világháború közötti időben is – elsősorban a kisparaszi gazdaságokban, ahol nem tellett vetőgépre. Így mondják el a kézzel vetést: „A zsákra madzagot kötöttünk, bal vállra vettük fel, hogy jobbkézre essen a szája. Belenyúltunk, kivettünk egy marokkal. Az ember arra dob, amerre lép. Úgy *terített*, hogy *összeírjen*. A *szilit* külön szórtuk, mert azt nem lehetett beteríteni egyenletesen. Két ölnyt lehetett egy-egy csapással beteríteni – egyiket erről, a másikat arról. Az egyiket jobb oldalt szélen, a másikat magaelőtt terítette az ember. Huszonegy éves koromban vetettem először. Előttem vótak a bátyáim még nagypapa is. Ahogy mentek el, úgy váltottuk egymást, a munkában. – Vetés kezdésekor azt mondtuk: uram Jézus, segíts! Akkor mán szórtá is az ember.” Egy másik vélemény: „Mikor még apró gyerek vótam, apám kézzel vetett, gép nem vót. Abban az időben még *lepedőből* vetettek. Vót háziszövésű lepedő, azt megkötötte, a nyakába vette köröszűl a jobb válára kötötte, bal ódalán vót a búza. Bal kézzel összefogta a másik két csücskit és abbó dobálta. Ezt a lepedőt csak erre használták. Erős, dúrva szövésű vót. 20-25 kiló, egy vékányi ment bele. Később mán zsákból vetettek. 100-110 kilót számoltak egy holdra és 12-13 mázsa termést vártak.”

Ha a föld megkívánta, mert *göroncsös* volt, akkor a vetés előtt megfogasolták, meg is hengerezték. Szabadszálláson *fogasnak* mondták a favázás – előbb fa, majd vasfogú boronát, míg *boronának* a *sövényboronát*. „Sövényborona kétféle vót. Vót *fonyott* is meg olyan, améket csak két fa közé csavarokkal beszorították. A fonyott úgy készült, hogy olyan két méteres fára a növény vastagabb vigít rácsavarta az ember, áthúzta mindig alatta és a másik alá bedugta. Mikor ez mögvót, akkor ugyancsak egy lapos fával ezeket az áthúzásokat lekötötte, leszorította, hogy ne bomoljon ki. Ez eltartott két-három évig is. Tüskés vesszőből – kőkenyéből vagy galagonyából – csinálták. Vásárokon is árulták.

Általában a henger után kötötték, mert magában nem ért sokat. Le kellett nyomtatni, vetettek rá pár göroncsöt, hogy nehezebb legyen, vagy szórtak rá egy kis földet. Láncsal, kötéllel kötötték a henger után.”

Századunkban a módosabb középparaszti, nagyparaszti birtokokon megjelentek a vetőgépek. A vetőgéppel több munkafolyamatot meg lehetett takarítani, a vetés egyenletesebb lett és kevesebb vetőmag is kellett.

A kikelt vetés különösebb gondozást nem igényelt. Télen a befagyott havat birkával, sertéssel megtörtették, hogy levegőt kapjon, ősszel és tavasszal a dúsán, bokrosan növő vetést legeltették. Szent György nap (ápr. 24.) tájáig engedték a vetés legeltetését. A búza között növő tövist, acatot kézzel kihúzgálták vagy acatolóval kiszúrták. Ha a búza között rozs is kelt, mikor a kalászat kihányta, kaszával vagy sarlóval lecsapkodták, hogy a szem ne vegyüljön össze.

„A búza töve Péter-Pálkor (jún. 24.) szakadt mög, ezután már éjjel-nappal érik”. Mások úgy fogalmaznak, hogy a „búza Pétör-Pálra zsendült meg” – kezdődhetett az aratás. Nem volt teljesen érett a szem az aratás megkezdésekor, de a végére már túl is érett. De vallották, hogy a csomóban sőt az asztagban is érik a mag. A parasztember legnagyobb nyári munkája volt ez, úgy is készült rá. A munkaeszközöket rendbetette, otthoni dolgait elrendezte, hogy az egy-két hét alatt semmi más ne vegye el a figyelmét. Gondoskodott elegendő munkaerőről, ha a családból nem telt ki, jóelőre szerződtetett helyből vagy idegenből aratókat. Szabadszállásra Kiskőrösről is jártak aratók. Az aratás kezdése ünnepszámba ment.

Az első munka a kötélkészítés volt, amelyet Szabadszálláson *kötélhányás*nak mondanak. Ha elég hosszú volt a gabona szára, akkor kaszával korán reggel, még a harmaton vágtak kötélnek valót, ha azonban rövid volt, vagy rozsból csináltak, vagy tövestől nyútták ki a gabonát. „Baj vót, ha olyan kicsi vót a búza, hogy nyúni kellett a kötélnek valót!” – vélekednek többen. A ketté vett marék gabonát a fejénél összetették, a szalma közé dugták és megcsavarták. 18 kötelet kötöttek egy csomóba, majd három csomót egy még nagyobb csomóba kötöttek. Egy napra elegendő mennyiségről gondoskodtak. Mikor a harmat felszáradt, lehetett kezdeni az aratást.

A kaszára egyágú *takarót* tettek. „Az kapta el a búzát, hogy ki tuggyon egy rőndet vinni rakásra.” A takaró gyümölcsfából vagy koronaakácfaéból készült. Olyat választottak, amelyiknek „kapóra álló gallya” volt. A takaró magasságát a búzaszár magasságához állították be mindig.

Az aratni tudó fiú legényszámba ment, teljes jogú felnőtt tagjává vált a családnak. A munkába tanulás fokozatai között az aratni tudás a legtöbbször számított. Így beszéli ezt el az egyik adatközlő: „Mikor az iskolát elhagytam, az apám mindig vitt kapálni, szántani. Egész nap kinn vót velem, hogy jól csináljam. Én egész nap szántottam, ű meg mög-mögnízte, hogy jól csinálom-e. Ez 14 éves koromban vót, mert én vótam a legidősebb fiú. Néném vót, de a fiúk között én vótam a legidősebb.

Kaszálni úgy tanultam meg, hogy kivitt az apám, oszt azt mondta, hogy amit le tudsz vágni, azt nem nekem köll levágni. Kaszáltam, ű megalapálta meg megköszö-rülte a kaszát mindig, én meg kaszáltam. Bele-beleszaladt níha a földbe, de sose tört el. Az apám mindig odafigyelt, mindig mondta, *hogy járassam a kaszát*. A kasza högyit

mindig főfelé kell tartani, nehogy a földbe mennyen. Mindig karon kellett tartani. Ha sima vót a talaj, ahun kaszáltunk, akkor leengedtük a földre a kaszát. Ha a talaj nem egyenes, mind főfelé kellett tartani az órát, nehogy a földbe mennyen. Úgy könnyű vót kaszálni, ha sima vót a talaj, mert leengedhettük a kaszát. Ha a földet vágtuk, mingyán kikapta a föld a kaszának az élit. Fűvön tanultam meg kaszálni, mikor ez ment, csak akkor arathattam. 14 éves koromban vitt ki az apám aratni. Az apám meg én vágtuk, a két lány meg szedte a markot."

Szabadszálláson is *rávágták* a búzát, rádőlt a *falra*, az álló gabonára. Innen a *marokszedő* vagy *kettőző sarlóval*, *gamóval* vagy *gólyával* szedte össze. A gamó természetes faág, a gólyát eltörött favilla ágából csinálták, hogy befűrták a nyelébe. *Rendre* csak olyankor vágták a gabonát, ha alacsonyra nőtt a szára. Az árpát rendszeresen *rende* vágták. A *rende* vágott gabonát villával, gercblyével *szedték marokba*, *vertik össze marokba* úgy, hogy a lábukhoz húzták, az tartotta meg.

Egy aratópár két emberből állott: *aratóból* és *kettőzőből*. Az arató vágta a gabonát, a *kettőző* meg szedte össze, rakta a kévébe, melyhez a kötél clő volt készítve. A másik marokkal a következő rendről tett hozzá. Tehát a kéve két rendről és két *félmarokból* jött össze. A kévét kézzel, *kéveköti fával* vagy *kéveköti pálcával* kötötte be a kaszás mikor jött visszafele, ha nem volt 2-3 aratópárhoz *kéveköti*. Ha nem fenyegetett eső, a kévéket estig is otthagyták szerteszéjjel a tarlón.

A kévéket összehordták *kepesorba*. Úgy rakták le, szembe egymással a tövükkel befelé a kévéket, hogy a később rakandó *csomó* elférjen közöttük. Ha eső nem fenyegetett, akkor csak este *csomóztak*. Alulra a földre fektettek kalászával egy kévét, ezt *tolvajkévének* nevezték. A tolvajkévére fektették a *vállkévéket* úgy, hogy a kalász rajta fekdjön. 18 kéve ment egy *csomóba*. A legfelső neve *papkéve*. Ezt lekötötték az alatta levő vállkévéhez úgy, hogy két oldalról a *feje* felől egy-egy marékkal kivettek és azt alátűzték a legfelső vállkéve kötelének. Így a vihar nem tudta olyan könnyen felborítani.

Aratáskor gyakori volt, hogy a marokszedő vagy a kaszás is elvágta a kezét vagy a torzs megszurta. A vérzést úgy állították el, hogy egy marék homokot, port szórtak rá. Ha a seb meggyűlt, ótott tejet tettek rá. Az édestejet ecettel megalvasztották, ezt az alvadt tejet savó nélkül egy rongydarabbal rákötötték a sebre. Egykettőre kitisztította.

Az aratás befejeztével azonnal hozzáláttak a csomók behordásához, asztagba rakásához. A szekeret erre az alkalomra külön felkészítették. Két oldalra hosszú *vendígódalrudakat* kötöttek fel kötelekkel, gúzsokkal. A saráglályákat vízszintesre eresztették, a szeker ajjába rossz zsákokat vagy ponyvát tettek, hogy a lecsurgó szemet felfogják. A két *köröszfa* a vendégoldalak felemelésére és megtartására szolgált.

A csomó mellé állított szeker megrakásához két ember kellett: az egyik *kévehányó villával* adogatta fel a kévéket, a másik rakta. A *kocsi derekába* egy csomó fért

bele. Úgy rakták, hogy a kéve töve álljon kifele. Ezután berakták a *köröszífkákat*, melyek a lőcsőkön belül a szekéroldalra támaszkodva tartották a vendégoldalakat. Ezzel mintegy duplájára megszélesítették a rakfelületet. Egy kocsira az igaerőtől függően 5-7-10 csomót is felraktak. A rakományt hordókötéllel keresztben lekötötték. A hátravetett kötelet előbb a vendégoldalrudba akasztották, majd a kötélbe kötött gamón is átvetve meghúzták, végül *farkashurok* kötéssel rögzítették a kötél végét.

Asztagot a tanyán vagy a városi háznál raktak. Akinek nem volt elegendő nagyságú portája, az a város körüli *rakodókerthe* vagy *muszálykerthe* hordta a gabonáját. Ez utóbbi név volt az általánosabb. „A községnek három muszálykertye vót. Kettő a felső részen, egy az alsó részen. Ott csináltak közös szérút. Oda a kishódúek hordták a gabonájukat, ott nyomtatták el. Az egyik kért a szélmalommal átellenben vót. Ott az öreg Pőcze Imre bácsi, József Attilának az öregapja vót a csősz. A másik meg a temető túlsó felén, ahol a gödrök vannak. A harmadik, az alsó a temető mellett. Mikor elmúlt a nyomtatás, akkor a kisparaszток, akiknek főggyük vót de tanyájuk nem, azok ide hordták a rakományukat. A cséplőgép odament és egy-két hétig is ott dolgozott. A szalma is ott maradt ha nem volt elég nagy a telek, hogy biztonságban lehetett volna berakodni.”

Az asztag alá szalmát tettek. Erre csinálták az *alapot* körül, majd úgy rakták a kévéket, hogy a kalászok ne a szalmán, hanem a letett kévén feküdjének. Az asztag *falában* a kévék torzsájukkal kifelé állottak úgy, hogy a vizet lefelé csúrgassák. Felülre került a *hajzat*, melyet úgy kellett megcsinálni, hogy be ne ázzon az asztag. Minden-fajta gabonának külön asztagot csináltak.

A hordást – ha nem volt a családnak elegendő iga- és munkaereje – segítség-gel végezték. 2-3 rokon, szomszéd fogott össze, hogy hamarabb benn legyen a gabona.

Az emlékeztetőredékekből még megfogható a korábbi évszázadok szemnyerési gyakorlata a *nyomtatás*. A *szérű* ágyagos volt, amelyet nyomtatás előtt meglocsoltak, kocsival járatták, hogy keményebb legyen, jobban tömörüljön.

A szérűre gabonából *beágyaztak*, *ágyást raktak*. A kibontott kévék kalászei felül voltak. A kör alakú ágyást lovakkal tapostatták. Egymás mellett 2-3 ló járt. Tud-nak róla, hogy a ménesben külön tartottak szilaj lovakat, melyeket csak a nyomtatás idejére hoztak haza. *Karikára* hajtották, *kirúgatták* belőle a magot. Amikor jól leta-postatták, levezették a lovakat és favillákkal *átforgatták* az ágyást. Azután újra rácn-gedték a lovakat és tovább *törették* a gabonát. Ha készen volt, a szalmát *leforgatták* az ágyásról.

Egy nap alatt – ha eső nem zavarta a munkát – két, ritkábban három ágyást is ki tudtak nyomtatni. Ha megázott az ágyás, azt mondták, hogy „gyűlt a medvé, medvét fogott.” Az utolsó munkafolyamat az ágyás letisztítása és a szem felszórása volt. Így emlékszik vissza erre egyik adatközlőnk: „Mög-mögrázták a szalmát favillával. Húzták mindig, hánták odább a szalmát szélire, *karimára*. Utána vonyóge-

reblyével – 30 centis meggörbült fogai vótak – azt rángatták maguk felé, a szem alul maradt. Rugdosták a magukfelé rántott gabonát. Újabban már vót rosta, avval tisztították meg a szemet. Vót olyan is, hogy falapáttal feldobták, a szél kivágta a polyvát, a szöm nehezebb vót, az közelebb leesett. *Felszorták* a búzát. – így mondták. Kis kézirostán is tisztították a búzát. Beletették a polyvás szemet, úgy mondták, hogy *karélták* – úgy rázták a rostát, hogy a polyva mindig középre menjen, utána kézzel kidobálták belőle.” A szemet zsákokba vagy hombárba tették. Emlékeznek arra, hogy veremben is tárolták a búzát.

A gabonaneműek között külön hely illeti meg a kölest. Kölesdarával etették a tyúkokat, hogy jobban tojjanak, de emberi táplálékként is gyakori volt. A piacon literrel mérték a hántolt vagy hántolatlan kölest. Töltöttkáposztába, hűrkába tölteléként szolgált, tejbe is főzték, de gyakori eledel volt a bográcsban főzött *fordított kása* is.

Szabadszálláson a *zsömlekölest* kedvelték leginkább. A színe után kapta a nevét. Április-május táján vetették, de búza után a tarlóban is szépen nőtt, be is érett. „Nem kellett nagy készítésű föld, csak éppen hogy belekaparja az ember!” – mondják a talajmunkáról. Gyeptrésbe, kissé kötöttebb földbe vetették leginkább. A porhanyós földet szerette leginkább. Egy holdba 10 kg mag kellett. Kézzel vetették. „Az ember az ujjával ütötte széjjel” – mondják. Az elszórt magot *megfogasolták*, hogy a homokkal keveredjen, utána lehengereztek.

Különösebb gondozást nem követelt a köles. Nem várták meg, hogy teljesen beérjen. Inkább félérésben kezdték kaszálni. Rendre vágták, a kaszára takarót tettek. Éjszaka harmattal kaszálták, hogy ne peregjen a szem. A gyűjtést is harmaton végezték, azonban előtte hagyták, hogy jól megérjen a mag, megszáradjon a szalma. *Röndön száradt* meg igazán a köles. A rendről villával gyűjtötték össze petrencébe. Rozsból, gyékényből volt a kötele. Boglyában vagy *csomóban* száradt a köles, míg a cséplésre nem került a sor. A két világháború között Fülöpszállásról jártak a cséplőgépek kölest csépelni. A nyomtatásra is emlékeznek. A nyomtatás munkamenete nem különbözött az egyéb gabonafélékétől.

A köles szalmája fontos takarmány volt, ezért is vigyáztak annyira a szalma gondos szárítására. Gyakran rakták rétegesen a szalmát és a szénát: egy réteg árpaszalma, egy réteg széna, majd zabszalma, újra széna, végül kölesszalma és széna. Ezt a kazlat aztán szénavágóval vágták, és vegyesen etették takarmányként szarvasmarhakkal, lovakkal.

Szabadszálláson közismert a Csósz család, akiknek maguk készítette köleshántolójuk volt, amelyet lóvontatású járgánnyal működtettek. Csósz József elbeszéléséből kibontakozik ennek a munkának a képe: „Akinek köllött, az télen, nyáron, tavasszal hozta kocsin, gyalog zsákban a kölest. Mink meg csináltuk. Vót úgy, hogy összevártunk 4-5-6 zsákkal is. Egy héten kétszer csináltuk, szerdán és szombaton. Egy zsákkal nem

tellett addig, még befogtuk meg kifogtuk a lovakat. Ezen a két napon itthon vótunk, vártuk a kuncsaftokat. Máskor meg dógoztunk a határban. Adót is fizettünk ezért.

Egyszerre vót itt az udvaron 10-12 koci is. Megcsináltuk mind. Nem győztük önteni föl, meg rostálni. A tiszta kása egy sütőteknőbe folyt, abbul sződtük ki szakajtóval zsákba, a zsákból meg ment a rostára. A rosta alatt vót egy nagy tiszta ponyva, arrul mög sződtük föl. Zsákba raktuk. Nagy szelelő rosta vót ez. Kellett, mert tele lönne *ondóval*, mindenféle gazzal. Nem löhetne használni.

A lovat gyerek hajtotta. Különböző sebességgel forgott a járgány az első, a második vagy a harmadik felöntéskor. Ha benn vótam is, tudtam, hogy a ló hogy mén. A motor nem tudja úgy hajtani mint a ló, mert a motor egyforma sebességgel hajtja mindig, összetöri a kását. De ha én a lóval megyek, előbb hajtom sebesebben, azután hajtom lassan, harmadszorra már egész lassan kell hajtani, hogy ne törje össze a kását. Ha száraz a köles, akkor pördül a hajából ki, akkor öleg neki két hajtás is. A *cimos kölest* többször föl kellett önteni, a *sárgát* nem annyiszor. A kásából kiválik a köles. Azt mondják, hogy *kölesös ez a kása*, ez nem jó, csinálja mög! Akkor fölöntöttük lassúbb hajtásra. Egyszerre egy vékával fért bele, egy súberral lehetett szabályozni, hogy vékonyabban vagy vastagabban folyjon a köles.”

A korábbi részeknél utaltunk rá, hogy Szabadszállás gazdálkodását ugyan nagymértékben meghatározták a tradíciók, de éppen földrajzi fekvésénél, közlekedési előnyeinel és nyitottságánál fogva alkalma volt az újításokra. Fogékonysága meg is teremtette ezeket a feltételeket. Századunkra nagy változások következtek be a gazdálkodásban, az állattartás külterjes jellegének a visszaszorulásával részben intenzív ágazat lett ez is, másrészt a szőlő, gyümölcs és zöldségkultúrája révén bekapcsolódott a kiskunsgai piaci rendszerbe, amelyik régebben is, de napjainkban is megteremtette a gazdaságok működésének a feltételeit. Befejezésül egy nem tipikus életutat végigkövetve az új lehetőségek iránti nyitottságot szeretnénk érzékeltetni. Papp Kálmán elbeszélése alapján kiviláglik előttünk egy vállalkozó kedvet és tudást összesűrítő család útja. A pályáiv gazdag kibontásához a magam gyűjtése mellett felhasználtam Bodor Géza gondos gyűjtéseit is⁴¹ akinek ezúton is köszönetet mondok az anyaga önzetlen átadásért.

„Az apámról kezdem az életem, mert ott kezdődött, hogy paraszt családba születtem Kunszentmiklóson. Az apám Papp Ferenc vót, 1897-ben halt mög, én 1892-ben születtem. Öt éves vótam, mikor möghalt az apám. Egy kicsit el is fogódok mikor erről beszélek, mert hiányzott az apám. Ötéves koromban álltam a 26 éves korban négy gyermekkel özvegyön maradt roskadozó anyám mellett az apám koporsójánál.

⁴¹ Bodor Géza alapos kiegészítő gyűjtéssel járult hozzá az addig ismert kép árnyaltabbá tételéhez. Gyűjtésének önzetlen rendelkezésre bocsátásáért ezúton is köszönetet mondok.

Az apám kiváló gazda vót, mert neki mán az 1890-es években vót járgányos cséplőgépje. 36 hold földje vót az apámnak, azon gazdálkodott. Kitűnő, gyönyörű lovai vótak, remonda csikókat nevelt. Mindig három lova vót neki, avval dógozott. Cséplőgépe, vetőgépe vót, evvel vetötte a gabonát. Nem az vót a szokás, mint itt más parasztoknál, hogy egy abroszt a nyakokba akasztottak, oszt kézzel szórták a föld tetejire a búzát. Az apám azt mondta, hogy ú nem az égi madaraknak akarja vetni a búzát, hanem kenyeret akar. Vót szecskavágója, gabonatisztító triörje, szóval minden kisgazdának való felszerelése. Én azt mind örököltém is.

Négyen vótunk mink testvérek. Az anyám 26 évesen maradt özvegyen, nem ment férjhez, mert azt mondta, hogy négy gyerköt nem ad idegen kézre. Ő nevelt bennünket. Mikor 16 éves vótam, akkor kezdtünk el gazdálkodni. Édesapámék gazdálkodását az jellemezte, hogy rendkívül sokat adtak a szépségre. Nem nézték mindig azt, hogy az mennyibe kerül, hanem azt, hogy az optimális munkát kapjon. Ha nem is hajtott hasznót a családnak, de annak szépnék kellett lenni. Olyan kis bemutató gazdaság vót az annakidején. A 36 hold földünket én igen kicsinyeltem mán gyermekkoromban is, mert egy 12000 holdas nagy gazdaság mellett nevelődtem, ez a gróf Vigyázó birtok vót. Sokat jártam oda dógozni is; ott láttam mindent, hogyan csinálnak, mert énnékem csak hat elemim van, én nem értem rá tovább tanulni.

Én gyermekkoromban kukoricabordóból csináltam ökröket, azzal játszottam. A bordó az amiről a levelet a tehén lerágja és ottmarad. De a gépeket is nagyon szerettem, mindig tisztítottam őket. Mikor kanászyerők vótam, a disznókat őriztem, az vót a kívánságom, hogy az isten adja, hogy legyön neköm egy puskám. Annyi vót a vadliba, hogy 30-40 lépésre bevártak. A gépet úgy szeröttem, hogy az lött a kívánságom, hogy az isten adná, hogy lönne neköm cséplőgépm. Lött cséplőgépm is. A nagybátyám sógora Bernáth Imre mikor möghalt, megvöttem a cséplőgépét. Én azért mentem el inasnak, hogy vöhessek cséplőgépét.

13 éves koromban elmentem Pestre inasnak. Lakatosinasnak állottam, mert mozdonyvezető akartam lenni. Úgy gondolkotam, hogy ha négy felé osztjuk azt a 36 holdat, hát egynek semmi jut, inkább elmegyek, leszek mozdonyvezető. De az anyám mindig siratott, mert én vótam a legügyesebb közöttök. Minden második vagy harmadik vasárnap hazagyüttem, sírt mikor gyüttem, sírt mikor elmentem. Meguntam ezt az örökös sírást. Azt mondta, nem bánja, de ha felszabadulok, jöjjeek haza. Abba belenyugszik, hogy legyek inas, de ha felszabadulok, jöjjeek haza. Azt mondtam, jól van édesanyám, én hazajövök, de utána vizsgázni akarok gőzgép kezelésből is, és ha erőnk lesz hozzá, nekem vegyünk egy cséplőgépet. Az anyám rendkívül szorgalmas, ügyes asszony vót, sok baromfit nevelt, és pár száz libánk is vót. Segítséggel megtömté, kocsiával vitték Pestre. Úgyhogy pénze vót az anyámnak. Megígérte, hogy egy jó karban lévő, használt cséplőgépet veszünk.

1915-ben ez sikerült. Az én nagybátyámnak Bernát Imre vót a sógora, annak vót egy jó magyar állami cséplőgépe. Mán életibe a gépésze vótam a nagybátyám

sógorának. Mondtam is neki, hogy igön szeretném ezt a gépet megvönni. – Öcsém, én már beteg vagyok nem veszködök vele, majd neked adom. Úgyhogy mikor meghalt 1915-ben 2000 koronáért megvettük ezt a cséplőgépet. Ahogy betöltöttem a 18. évemet levizsgáztam, és mikor meglett a gép, kijáram bércséplésre. 20 éves koromban már saját cséplőgéppel cséplöttem.

9 %-ért cséplötünk, 4,5 % vót az embereké, 4,5 % az enyémm. Én adtam az üzemanyagot is, a szemet, olajat, én vótam a gépész. Éngem nem fizettek ezek az emberek, mert én a saját géppel cséplöttem. Kunszentmiklóson vót ez, még talán él közülük néhány. Rendkívül szerettem őket, ők is szerettek engem. Jó bandánk vót. Örömmel cséplöttem. 16 nyáron jártam ki cséplölni. Lovakkal, ökrökkel húztuk tanyáról tanyára. A gazdák közösen összeállottak, úgy húzták arrébb a gépet. A munkásokat én adtam, arra nem vót gondjuk. A mi tanyánk körül kezdtem a cséplést, úgy mentünk tovább. Híre mönt. Én nagyon lelkiismeretösön cséplöttem, ennek híre vót, annyit cséplölhettem, amennyit akartam. Vártak is rám. Ha idegen gép vót a szomszéd-ban, nem adták oda, megvárták az én gépetem.

24 éves koromban bevonultam katonának 1914 október 15-én. A 38. gyalogez-rednél szolgáltam. Mikor kiképeztek, utána a szakmunkásokat kiszedték. Énnkem is ott vót a bizonyítványom, a munkakönyvem, a vizsgabizonyítványom. A bevonuláskor elvittem, mert akkor már hallottam, hogy gépészi szabadságot adnak jövőre. Már 14-ben 15-ben is így vót. Beosztottak engem a szakmunkás századhoz... Mindön eszten-dőben itthon vótam, mert májusban szabadságoltak bennünket. Vót egy hadügyminisz-teri rendelet, hogy a gépészeket májusban még a frontrul is hazaengedték, mert nagy szükség vót a gépészekre.

1918 május 5-én jöttem haza cséplési szabadságra, én katona többet nem vótam. Másik évben kikaptam a katonakönyvemet is. Egyébként október elsején kellett mindig visszamenni a gyárba.

Mikor a háborúból hazajöttünk, az öcsém rokkant lett, a jobb kezire sebesült 75 %-ban. Azírt gazdálkodtunk. Megbeszéltük az anyámmal meg az öcsém-mel mikor leszerelt, hogy mi nem hagyjuk el egymást, hanem közösen gazdálkodunk. Vót az apámmnak egy régi embere Bán István, mikor mink katonák lettünk, az anyám kihúta, hogy segítsen. Aratónk is vót, most meg minden munkát elvégzett. Vót két fias kan-calovunk, négy gyönyörűszép szimentáli tehenünk – onnan vót az uradalombul, mert az uraság megengedte, hogy a szomszédok a teheneiket az új bikájával földöztessek – onnanvaló volt több jószágunk – disznónk, tehenünk. Ezt hagytuk mink itthon, meg a sok aprójószágot. Az anyám nem adta el, hanem gazdálkodott avval, az öreg Bán Istvánnal. Mikor nem vót ölég az a munkára, akkor a községtől egy foglyot kért, egy szerb foglyot. Boldizsárnak hitták. Mikor mink hazajöttünk, minden jószág megvót, sőt még több is. Annyi pénzt keresett az anyám a háború idején, hogy én elmöntem a Hortobágyra 1919 tavaszán, ott vettem 100 darab nagyon szép anyabírkát, fésűs meri-nót. A legszebb birkák vótak a falkában, amit ott megvettünk.

Kicsi vót nekünk a jutott föld. 1919 őszin a szomszédunkban a Böhm-féle birtok – amelyet a kiskőrösi Schwarcz Sándor és Mór vett meg – kiadó vót haszonbérbe. Mink ezt a 350 holdat az anyámmal meg az öcsémmel kivettük, mert megbeszéltük, hogy közösen csinálunk mindent. Akkor mán a birkánk is szaporodott. A néném férjhez ment, Homokszentlőrincen volt állomásfelvigyázó a férje. A kisebbik öcsém meg elment Harasztira hentesinasnak, az hentes- és mészáros lett. Ők mind a ketten megkapták a részüket, mink pedig az öcsémmel eladtuk a 18 holdunkat és beinstruáltuk a bérletbe, mert nem volt annyi pénzünk, hogy a szükséges dolgokat beszerezzük. Akkor a legkorszerűbb gépeket vettük, mert tudtam, hogy csak így lehet csinálni.

A bérletünk középkötött talaj volt. Szentmiklós határában volt ez a birtok, Szilaspuszta volt a neve. Kitűnő, jó föld vót. Kitűnő öt kataszteri hold szőlőjében 160-180-200 hektó borunk is megtermett évenként. Ott ügön szeretünk gazdálkodni, de nem adták ide haszonbérbe ezek a Schwarczok, mert a fiúk gazdasági iskolába járt, akkor végzett, átvette a gazdálkodást. De ezalatt a négy év alatt nekünk sok jószágunk lett, mert Bonyhárdul is hoztunk 12 darab nagyon szép tehenet az öcsémmel, meg magunk is neveltünk, úgyhogy vót egy kis tehenészetünk. Nem tudtunk mit tenni, onnan be kellett jönni. Solton Hetényi Gyulának kiadó volt egy 600 holdas birtoka, azt vettük ki haszonbérbe. Papp László és Kálmán – így szerepelt a gazdálkodásunk. Anyánk meg gyött velünk mindig.

Nálunk nagyon fontos termény vót a cukorrépa. Igön szeretünk: 10 hold cukorrépát termeltünk. Csak azért ilyen keveset, mert 14 kilométerre vót hozzánk a legközelebbi vasútállomás. Mivel mink 1919-től termeltünk cukorrépát, 1923-ban lejött hozzánk a gyártul Oppenheimer Miksa, a gyár cégvezetője. 200 mázsán fölül is termeltünk holdanként, ez kimagasló eredménynek számított. Azért jöt le, hogy rábeszéljen bennünket: nagyobb területen termeljünk. Azt mondtuk, hogy termelünk mink többet cégvezető úr, csak kikötéssel. Gróf Nemes 6000 holdas birtoka vót a szomszédunk, 3 kilométerre, odáig nyúlt Dunaegyházáról mezei vasút – hogyha rákapcsolnak minket is arra a mezei vasútra, meg a pusztában vót két nagy istálló, abba is bevézetik a vasutat, meg adnak nekünk 600 méter hordozható vágányt, akkor termelünk 50 hold répát. Addig nem ment el, míg meg nem győzött bennünket, 75 hold lett. Mindent megígért, amit kértünk, mondta, hogy mit kívánnak még az urak? – Mondtam, hogy nem akarunk a szívésségével visszaélni, úgyhogy egy kombinált vetőgépet kértünk tőle. Azt is egy szóra megadta. Kühne típusú kombinált vetőgép volt. Úgyhogy mink istállótrágyával, műtrágyával termeltük a cukorrépát. Öntözni nem tudtuk, nem vót erre lehetőség.

Lőtt 3 kilométer stabil vasút és lett a 600 méter hordozható, és az istállókba is bevezették. Megkaptunk 28 darab tiszta új lórét, az Orenstein és Koppel gyár küldte nekünk amivel szállítottuk a cukorrépát. Játék volt ezután nálunk a cukorrépa termelés, mert megvót hozzá a jó felszerelés. Mink nem hordtuk szekérrel a répát le a földről, hanem a répa földről is vasúton hordtuk le a répát. Egy táblába vetettük mindig a 75 holdat, mert nagyon szép beosztású gazdaság vót ez, téglalap alakú és nyolc

táblára vót osztva, kisebb-nagyobb vót közöttük. – Vótak kétkerekű billenős kordék, egy köbméter répa fért rá. Fölhányták rá villával az embörök, a bérös meg odaállt a repülővágányhoz a répaföldön, odafordította a lóréhoz a kordét, kikapcsolta az akasztóját, beleborult a répa. Hozzá se kellett nyúlni kézzel. Korszerűen gazdálkodtunk.

Munkás annyi vót nálunk mindig, amennyit akartunk. Főként kiskőrösiek dolgoztak nálunk a répaegyelésen, mák termelésen, mert sok mákot is termeltünk, és sok spenótot, sóskát is. 33 évig szállítottunk Pestre a Nagyvásártelepre meg a Hallerpiacra. Vót úgy, hogy 60 munkás is dógozott nálunk. 25-30 lány a tavaszi szezonban nálunk dógozott. Azok kéthetenként mentek haza, ott vót a szállásuk minálunk. Főtt ételt is ott kaptak.

A Nagyvásártelepre kezdtünk szállítani. Hamar lett ismeretség. Volt ott egy nagykereskedő, Kompanovicsnak hítták. Az vót nekünk a bizományosunk. Mink annak a nevire küldtünk minden árut: spenótot, sóskát, sárgarépát, gyökeret. Még Csehországba is szállítottunk. Itt a vasúton raktuk be jegelve.

Jól jártak evvel a körülöttünk lakó gazdák, mert mindegyikre ráragadt a spenótermelés. Följárogattak Pestre a piacra, nagy kosarakban vitték fel az árujukat, ott eladták.

Mikor Solton gazdálkodtunk, bejártunk ide Szabadszállásra is. Én 34 éves vótam mikor megnősültem, az öcsém meg 32. Bejárógattunk ide, mert az én bátyám itt is nevelődött, mert a bátyámnak másik anyja vót, az apámnak második felesége vót az anyám, annak itt vót a nagyapja Szabadszálláson, idevaló vót a bátyám. Ahhoz jártunk be. Annak jó ismeretsége vót itt. A feleségem Fördös Judit, a húga meg Fördös Lídia vót, a bátyám mondogatta nekünk, hogy hajjátok, van itt ez a tiszta, jó gazda meg a tiszta jó lányok, miért nem nősültök mán meg, hiszen időben vagytok! – így oszt megismerkedtünk, el is vettük őket. Testvirek vótak a feleségeink is.

1933-ban járt le a solti bérletünk. 1927-ban nősültünk. Az anyósom azt mondta: Kálmán, minek szaggattyátok el magatokat azon a más főggyin – olyan régimódiásan beszílt – hiszen van itt elég – vót nekik 220 hold főggyük. 33-ban, mikor lejárt a szerződésünk, a bérlet, otthagytuk, hazajöttünk. A tulajdonos még akarta tovább is hogy maradjunk, mert a 600 holdért 600 mázsa búzát meg az adóját vállaltuk, adtunk baromfit, disznót – drága bérlet vót ez! Idejöttünk aztán, ideadták az anyósék a földet, azután itt gazdálkodtunk. A Bacsó tanya 84 hold vót, a Csaplár tanya 60 hold. Ezt mint hozományt kaptuk. Mellette megvolt a régi földünk is. Az öcsémmel 33-ban osztottunk mög. A lánytestvérünket mikor férjhez mönt, elégítettük ki. Akkor a jószágot, gazdasági felszerelést osztottuk széjjel. Az öcsém a nagyobb 84 holdhoz még bérölt, én nem, csak a hatvan holdon gazdálkodtam. A Fördös földek a kunszentmiklósi határban vótak.

A gazdálkodást magunk szerveztük. Járattam 30 éven keresztül a Köztelek c. szaklapot, amelyet a Magyar Gazdasági Egyesület adott ki. Rengeteg tanulságos dolog volt belőle. Én is írtam bele, kaptam is tiszteletdíjat. Sokan okoskodtak, vitatkoztak.

Vót olyan gazdatiszt aki azt írta, hogy dobjuk az ekét az ócskavasba. Én arra írtam egy cikket. Máskor meg azt állították a bölcs gazdatisztek, hogy nem jó előveteménye a búzának a szójabab. Én azt is megcáfoltam a Köztelekben, mert mink szójababot állandóan termeltünk. Tudtuk, hogy ez nagy fehérjetartalmú takarmány. Meg aki átvette a szójababot, az ingyen adott nekünk extrahált szójadarát. Az rendkívül fontos takarmány! Mink a fiatal állatoknak mindig adtunk 15 % szójadarát. Csontképző anyag van benne.

A cséplőgép tűzoltó pumpájával kimostam a szója töviről a talajt, a rajta levő kis göböcsöket összegyűjtöttem mikor megszikkadt. Olyan rizksása nagyságúak vótak. Elvittem Szabadszálláson Vencel Lajos gyógyszerészhez, aki vadászcimborám vót. Kértem, hogy mérjed meg nekem, mennyi ebben a nitrogéntartalom. Mögmondta, hogy egy négyzetölön mennyi van. Beküldtem ezt a Köztelekhez egy cikkben. Dr. Rottmayer János rovatvezető írt, kaptam egy papírt: Papp Kálmán Szabadszállás, írói tiszteletdíj 40 forint. – Tudtuk a lucernának is a tartalmát. Sokat tanultunk a Köztelekből. Volt a Magyar föld című lap. Annak vót egy rovata, hogy tanuljunk egymástól. Én is írtam abba is. Havi lap vót ez, meg is van!

Mások is tanultak sokat nálunk, akik itt dolgoztak. Körülöttünk mindenki jó gazda vót. Sőt amelyik cseléd mitőlünk elment – itt van S.Nagy István meg Kunszentmiklóson Harmat Zsigmond, saját gazdaságukban hasznosították amit tanultak. Svéd Nagy István kb. 12 évig vót nálunk, az édesapja S. Nagy József 24 évig első ember, munkavezető vót nálunk.

Egyszer, 1933-ban 224 mázsa mákot termeltünk 45 holdon. Máskor csak 5 hold volt. Hetényi Gyula solti földbirtokostól kivettük 6 évre Máriaházát. Ott 45 hold repce volt. Belevette a haszonbérleti szerződésbe, hogy ha majd lejárt a birtok, mi is tartozunk 45 hold repcét bevetni. Szép volt, de egy bogár belecsett, nagyrészt kipusztította. Foltozni nem volt érdemes. Elhatároztuk, hogy valami kulturnövényt vetünk bele. Mögszántottuk újra kétszer, bevetettük a következő februárban mákkal. A hatvani növénynemesítőtől hoztunk nemesített francia kék mákot. Itt egy tanyán vót daráló. Az udvaron levő lacikemencében szárítottuk a kukoricát. Függőleges daráló vót, nem fekvőköves, mert a fekvőköves daráló lisztre darál, a függőleges daráló grízre. Ezen daráltuk le a kukoricát. Nem szénporral mint Farkasék, hanem kukoricával vetjük a mákot. A kukoricakását nem tudja a gép törni. Fölmöntem Pestre Kátaihoz az Erzsébet krt 86 szám alá. Vöttem ott rostát. Vittem föl egy kis acskóban mákot, mögrostáltam, hogy melyik való a mákhoz. Később volt cséplőgépünk, akkora szítát vettünk, hogy ahhoz is jó volt. Ezzel cséplőtük el a mákot. Ezt azért mondtam el, mert gondolkodni is köllött. A mákot azért kellett kukoricával vetni, hogy csak annyi keljen amennyi szükséges. Mákból csak annyit szabad elvetni, amennyit az ember meg akar kapálni. 10 centi hosszan 6 szem mákot köll vetni.

Mikor gazdálkodtunk én mindig vetőmagot termeltem. Ezt annyiból áll termelni mint a rendes gabonát. Azért meg többet is kapok. Vót olyan idő is, hogy 300

mázsa vetőmagot szállítottam a tárházba. A gazdának is adtam vetőmagot. Vártak a gépünkre a gazdák, hogy majd jön Papp Kálmán gépe, mert attul kapok vetőmagot is. Nem nyúzó áron, hanem azért, hogy várták az én gépemet. Ezért mindég adtam nekik vetőmagot.

Volt idő, amikor mink 28 féle vetőmagot termesztettünk. Van nekem 8 oklevelem. Gyümölcsöt, sós kát, spenótot is termeltünk, meg sok cukorrépát.

30 darab fejős tehenünk volt, azonkívül volt növendék is. A tejet az OMTK-nak az Országos Tejszövetkezeti Központnak szállítottuk. Volt 400 darab anyabirkánk is. Januárban, februárban jó ára vót a csemegetúrónak. Mi kiválogattuk a legjobban tejelő birkákat, azokra előbb engedték a kost, úgyhogy mi már januárban tudtunk gomolyát szállítani az OMTK-nak. 140-150 darab birkával ilyen korán kezdtünk. Annak a kosbárányait pecsenyebáránynak eladtuk, a legjobb minőségű bárányt meghagytuk, mert mindig szelektáltuk a birkát. Két juhászt tartottunk, ők gondozták a 400 darab birkát, mert mindet fejtük is nyáron. Volt segítségük is, mert egyedül nem bírták volna kifejteni.

Gomolyát készítettünk ott nálunk a gazdaságban. Tőgymelegre felmelegítettük, az Andrássy úton vett ótóval – Geitner és Raus árulta ott ezt az ótót. Az anyám vezette ott ezt a részt, ő csinálta a gomolyát segítséggel.

Vót tejhűtőnk. Jéghidegre hűtöttük a tejet, este a pusztáról beküldtük ide Szabadszállásra. Akkor mán ez vót a legközelebbi állomás. Ez a birtok ide 8 kilométerre Kígyósháton van.

Neköm négy gyerököm van. Egyik Kálmán, az itt a Lenin tsz főmezőgazdása, többszörösen kitüntették. A másik fiam Lajosmizsén van egy 6000 holdas gazdaságnak a főmezőgazdása, főkertésze, a lányom meg itt háztáji agronómus. Egy lányom pedig az Aranyhomok tsz elnökének a felesége, otthon van, az ura nem engedte dolgozni. Én ezt tartom a legnagyobbnak, hogy van folytatása az életemnek, van aki tovább gazdálkodik. Én mögövegök ezzel elégedve, mert tényleg gyönyörködhetők a munkájukban. Gyönyörű gazdaság amit a fiam vezet. A gyerekek földszeretete a bölcsőnél kezdődött. Látták éntőlem is, mert én is szeretem a földet. 86 éves vagyok, de nem akarok nyugdíjba menni, mert amíg én a kapát elbírom, addig dolgozok. Nekünk mindig az volt, hogy termeljünk mindig többet, jobbat. Én magáért a földért szerettem dolgozni.”

A beszélgetés nagyrészt 1977 nyarán rögzítettük magnetofonszalagra, a másik részét 1984 tavaszán.

IRODALOM

- Baksay Sándor 1891: A Jászkunság, in: *Az Osztrák-Magyar Monarchia térképén és képeiben. Magyarország II*, 231–256.
- Baksay Sándor 1892: *Szederindák*, Budapest.
- Bél Mátyás 1975: A kunok és jászok avagy filiszteusok kerületei, ford. Illyés Bálint és Szóts Rudolf, in: *Bács-Kiskun megye múltjából I*, Kecskemét, 7–51.
- Erdei Ferenc é. n.: *Futóhomok. A Duna-Tisza-köz földje és népe*, Budapest.
- Fekete Lajos 1961: *A jászkunok története*, Debrecen.
- Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára IV*.
- Für Lajos 1983: *Kertes tanyák a futóhomokon. Tájtörténeti tanulmány*, Budapest.
- Horváth Péter 1801: *Commentatio de initiis ac majoribus Jazigum et Cumanorum eorumque Constitutionibus*, Pest.
- Illyés Bálint 1975a: *Kedves kis hazánk*, Kunszentmiklós.
- 1975b: *Kiskunsági krónika*, Kunszentmiklós.
- Kiss József 1979: *A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején*, Budapest.
- Paládi-Kovács Attila 1979: *A magyar parasztság rétgazdálkodása*, Budapest.
- Pesty Frigyes 1978: *Jászkunság*, Szolnok.
- Takáts Sándor 1909: *Rajzok a török világból (Nyaralók, telelők)*, Budapest.
- Tálas István 1936: *A Kiskunság népi állattartása*, Budapest.

ANGABEN ZUR BEWIRTSCHAFTUNG VON SZABADSZÁLLÁS

BELLON TIBOR

Die Ortschaft liegt am westlichen Rande des Donau-Theiß-Zwischengebiets, wo sich das Hochwassergelände der Donau und der Sandrücken der Kiskunság treffen. Ihre Feldmark setzt sich teils aus bindigem Boden, aus wertvollen Äckern, Alkaliboden und urbar gemachten Sandgebieten zusammen. Der einstige Marktflecken war ein privilegierter Teil der Kiskunság. Die Arbeit zeichnet eine wirtschaftshistorische Skizze von dieser Gemeinde mit komplexer Bewirtschaftung.

Die komplexen naturgeographischen Gegebenheiten der Feldmark ermöglichten es, daß sowohl der Ackerbau als auch die Viehzucht jahrhundertlang eine maßgebende Rolle spielen konnten. Die Gemeinde hat eine umfangreiche Feldmark: beinahe 30.000 Morgen, von denen 75% bis Ende letzten Jahrhunderts als Wiese genutzt wurden. 1896 wurden die Gemeindeweiden privatisiert und verteilt. Zum selben Zeitpunkt begann auch die Umwandlung der sandigen Gebiete. Mit einer übermenschlichen Arbeit wurden diese Gebiete urbar gemacht und der Wein- und Obstanbau eingeführt. Diese Umwandlung in urbares Land war für den ganzen Sandrücken zwischen Donau und Theiß charakteristisch.

In der Bewirtschaftung von Szabadszállás sind zwei Etappen deutlich zu unterscheiden: Die erste kann auf eine jahrhundertlange Tradition zurückblicken. In dieser spielte der Ackerbau eine untergeordnete Rolle, maßgebend war die extensive Viehzucht auf den außerhalb liegenden Majoren, was vor allem Rind- und Schafzucht bedeutete. Die zweite Etappe begann am Ende des letzten Jahrhunderts: die Weiden wurden verteilt und für den Ackerbau genutzt, die extensive Viehzucht ging zurück, es begann die Arbeit an der Umwandlung der Landschaft und damit auch die Umstrukturierung der Bewirtschaftung. Mit dem Zurückdrängen des Sandes bildete sich die für diese Landschaft charakteristische Gartenkultur heraus. Die Rolle der Viehzucht nahm ab, die der Getreide- und Hackkultur wurde bedeutender.

In dieser Arbeit wird die traditionelle Viehzucht ihrer Bedeutung entsprechend abgehandelt. Ein besonderes Kapitel ist dem Anbau von Futterpflanzen gewidmet. - Der Getreideanbau ist ebenfalls bestimmend in dieser Gegend. Die abweichenden Besonderheiten in der Bewirtschaftung von Schwarzboden und Sand sowie die Techniken und Praxis des Anbaus werden mittels zahlreicher Fachtermini detailliert dargestellt. Abschließend möchte der Autor das bäuerliche Leben unseres Jahrhunderts und die wirtschaftliche Tätigkeit am Beispiel der Geschichte einer Bauernfamilie darstellen und dem Leser das Thema so näher bringen.

KUTYANYAK

Egy tanyasor települése és közösségi élete

JUHÁSZ ANTAL

Kutyanyak Ópusztaszer (1973 előtt Sövényháza) község határában egy közel 7 km hosszú tanyasor meggyökeresedett népi elnevezése. A tanyasor sajátos települési helyzete, jellege, megnevezése már a hatvanas években fölkellette figyelmemet. Először 1968-ban jártam *Kutyanyakon*, utána 1974 tavaszán, majd 1982 telén végeztem anyaggyűjtést és gyűjtéseimet 1992 nyarán egészítettem ki. A terepmunka, a térképek és a levéltári források tanulmányozása megerősítettek abban, hogy a tanyasor települése és közösségi élete érdemes az önálló vizsgálatra.

A tanyasor településtörténete és megnevezésének eredete

A tanyasor a Pallavicini-féle hitbizományi uradalom birtokában lévő földeken, az 1850-es évek első felében keletkezett. Kialakulása kapcsolatos az uradalmi dohánykertészségek feloszlásával illetve szétverésével.

Ismert, hogy Bécs 1851-ben bevezette a dohányértékesítés állami monopóliumát. Zsilinszky Mihály, Csongrád megye monográfusa írja, hogy Pallavicini őrgróf a kertésztelepeket „részt az elárusítás nehézségei miatt, részt azon feszült viszony miatt, mely a dohányos kertészek és az uradalmi tisztek között kifejlődött”, szüntette meg.¹ A kertészségek felszámolását Palásty József uradalmi inspektorra bízta, aki a döntést kegyetlen szigorral hajtotta végre. 1851 őszén utasította a haszonbérelő kertészeket a telepek elhagyására. Akik ellenszegültek, azok feje fölül leszedték a háztetőt és kilakoltatták őket. Zsilinszkytól tudjuk, s azóta a néphagyomány alapján többen megírták, hogy az elkergetett dohánykertészek bosszút esküdtek Palásty ellen és 1851. november 28-án meggyilkolták.² A kertésztelepek felszámolása a jószágigazgató halála után folytatódott, s nagyobb részük – az ányási, a hantházi és több más kertészség – ezután, 1852–53-ban vált néptelenné. Az elűzött dohánykertészek egy csoportja a Bácságra vándorolt, mások a közeli Kömpöc pusztán, ismét mások az uradalom majorjaiban és a szomszéd községekben (Algyőn, Mindszenten) kerestek életlehetőséget.

¹ Zsilinszky M. 1900. 434.

² Zsilinszky M. 1900. 435., Tömörkény István: Hányódó kincsek. In: Homokos világ. Bp. 1910. 79–86., Czizor Sándor: A Palásti-cset. Somogyi-könyvtári műhely, 1974. 3. 356–357., A történeti monda egy változatát magam is közöltem: Sándorfalva története és népelete. Kiadja Sándorfalva Nagyközség Tanácsa, 1978. 450. A népi emlékezet hitelét megerősíti az algyői plébánia halotti anyakönyve, mely szerint Palásty József jószágigazgató 1851. november 28-án „rablók által agyon lövettet.”

Több idős parasztember emlékezett rá, hogy *Kutyabont* kertészség elűzőt lakóit telepítette az uradalom a vizsgált területre: „*Baks felé volt egy ilyen település, mint Kutyanyak, azt Kutyabontnak nevezték. Most is vannak ott kopolyakutak. ... Onnan elkergették a népet. Dohánykertészők vótak. Utána itt adtak nekik haszonbérös földet.*” (Zsótér Antal sz. 1887.) „*Apámnak az anyja emlégette, úgy hitták: Kutyabont. Most is mögvannak még a kútgyödrök. Nem akartak eljönni onnat. Este összeszödték őket a pandúrok. ... Az uraság lebonttatta a tetejét, összefűlikette a falakat a bérösökkel.*” (Zsiga Lajos, sz. 1902.)

Kutyabont nevű kertésztelep nem szerepel a 19. századi statisztikákban és népességi összeírásokban, de helyét jelöli Boros Frigyes 1858. évi térképe, *Pr/édium*) *Kutyabont* megnevezéssel.³ Bakstól É-ÉNY-ra, a Dongér mellékén terült el. (1. ábra) Fekvése alapján úgy látjuk, hogy *Dongér* kertészséggel azonosítható, ahol 1850-ben 61 házban 414 lakos élt.⁴

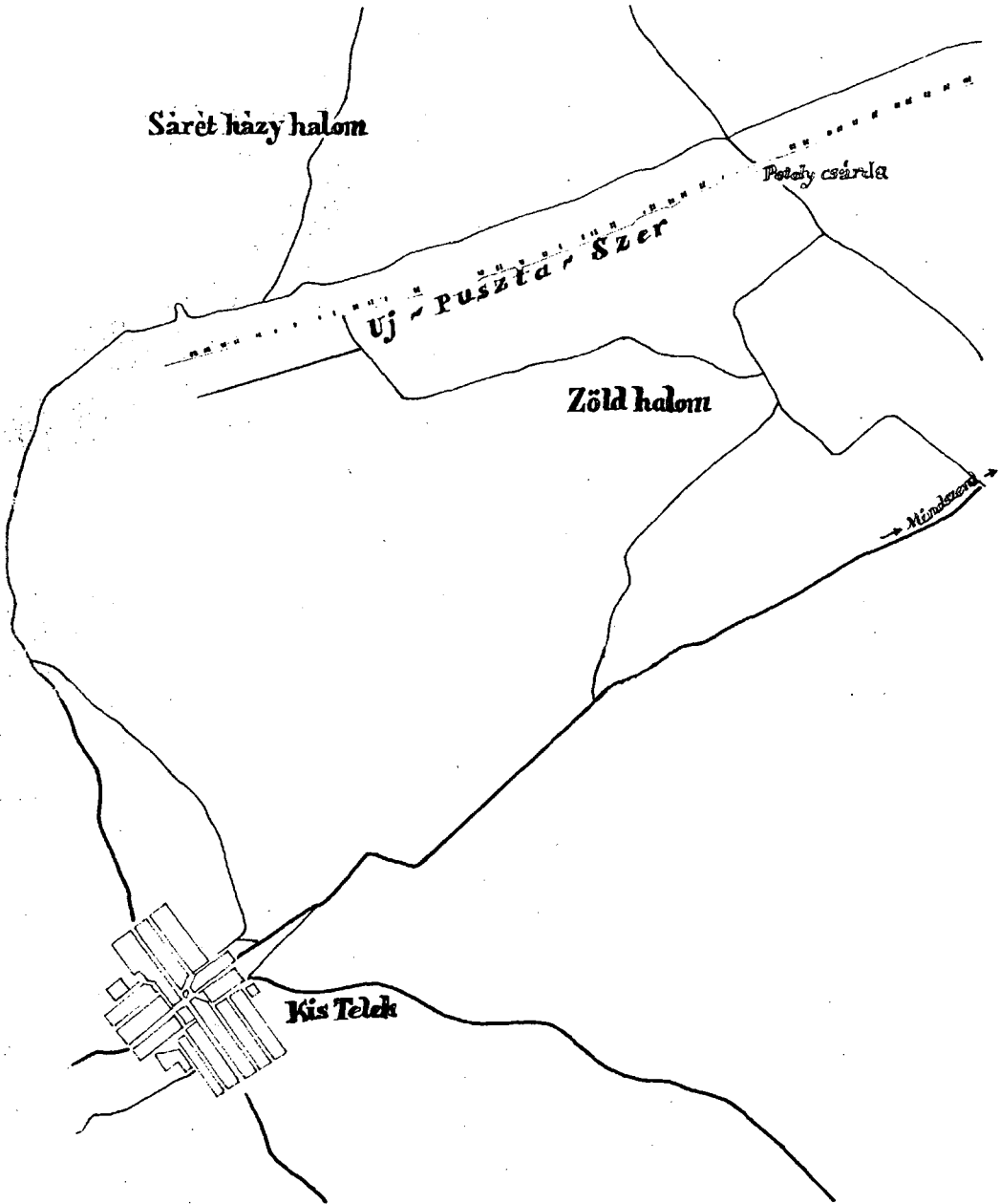
Néhányan úgy emlékeztek, hogy a *Kutyabonthoz* közeli *Szentgyörgy* kertészteléről szélnek eresztett családok is megtelepedtek *Kutyanyakon*. *Szentgyörgy* a kis kertésztelepek közé tartozott: 21 házban mindössze 153 lakója volt (1850). Egyik adatszolgáltatónk (Gyapjas József, sz. 1895) arra is emlékezett, hogy anyja, aki 1853-ban látta meg a napvilágot, volt *Kutyanyak* első szülöttje.

A *Kutyabont-Dongérről* és *Szentgyörgyről* elűzőt dohánykertészek letelepedésének körülményeit a Pallavicini uradalom – sajnos, igen hiányosan fennmaradt – iratanyagából ismerjük. Az uradalom a Szeri puszta és a Felső vagy kecskeméti Puszta-szer határán fekvő majorsági földjéből 1853 tavaszán adott haszonbérbe több száz holdat, 3 esztendőre (1853. április 1-től 1856. március 30-ig). Egy-egy bérlő egy tagban 6 hold (1200 négyszögöles) szántóföldet, fél hold házhelyet, kaszálónak 2 hold semlyéket és 2 hold kiszárított rétet, tehát összesen 10,5 hold földet kapott. A bérbeadó megengedte 8 ökör vagy tehén és 4 sertés tartását és kötelezte a haszonbérlőket 3, de legkevesebb 2 „jó karban lévő” ló tartására. A szerződésnek ez a kikötése arra mutat, hogy az uradalom igavonó állatokkal rendelkező, önálló gazdálkodásra képes parasztoakat kívánt a bérbeadott földekre telepíteni. Földtelen ember, házatlan zsellér bérlőnek való befogadását a szerződés 5. pontja megtiltotta. Az építkezés vagyis a megtelepedés segítésére 80 pengőforintot adott egy-egy bérlőnek, ám ezen a jogcímen az épületek a bérbeadó tulajdonába kerültek.

³ Csongrád megyei Levéltár (CsML/, Szentes: CsmT 57. Boros Frigyes: Situations Plan des rechtseottingen Percsona – Szegediner Consortiums in der Csongráder V. Theiss fluss Section.

⁴ Palugyay I. 1855. 469–470.

térkép

térkép

A bérlők évi 6 pengőforint haszonbért fizettek, ezenkívül kötelesek voltak évente 2 mázsa jó minőségű dohányt, 6 pozsonyi mérő megrostált rozsot leadni, 50 fát ültetni, 3 nap hajtóvadászaton részt venni, 20 napot kézi munkával (vagy minden 3 kézi nap helyett 1 szekeres napot) az uradalom által megkívánt időben és helyen dolgozni, az uradalomnak aratni és nyomtatni, végül a földek mentén a határárkokat gondozni és fákkal körülültetni. A bérlő a haszonbér biztosítására minden ingó és ingatlan javait lekötötte.⁵

A haszonbérleti szerződés feltételei arról tanúskodnak, hogy az uradalom ragaszkodott az 1848-ban megszűnt jobbágyvilág robotjához, kötelezte bérlőit bizonyos mértékű dohánytermesztésre és igyekezett aratásra, nyomtatásra, hajtóvadászatra olesó munkaerőt biztosítani. Ugyanakkor a faültetés és az árkok gondozása, különösen ezen a homokos talajú vidéken, a bérlőknek is hasznára váló követelmény volt. Szeged városának egyidejű és későbbi haszonbéri szerződéseivel összevetve, az uradalom több terhet rótt haszonbérlőire, mint a város.

A fennmaradt 13 haszonbérleti szerződésből tudjuk, hogy a Huszka, Kósa, Laczkó, Pap, Törköly, Tóth, Vigh, Vödrédi és Zsótér család fölmenői tartoztak az első megtelepülők közé. A bérbeadott földeken kibontakozó tanyasort az egykorú irások Újpusztaszernek, lakóit újpusztaszerinek tüntetik föl. Így jelöli ezt a határrészt a II. országos katonai adatfelvétel 1861–63 között készült térképe is.⁶ A kisteleki templomban 1857. július 29-én, az uradalmi földön lévő dóci kápolnában 1858 júliusában keresztelték az első újpusztaszeri újszülöttet. Kisteleken 1860-ban már 14 újpusztaszeri csecsemőt kereszteltek és a szülők lakóhelyét a pap egy ízben így jegyezte be az anyakönyvbe: „Kutyanyak”, egy másik alkalommal: Kutyanyak alias Új Pustzaszer. A dóci plébánián a megtelepedés utáni évekből 1866-ban keresztelték a legtöbb újpusztaszeri újszülöttet: 13-at.⁷

⁵ CsML, A Pallaviciniek mindszent-algyői uradalmának iratai 1769–1944. Szerződések 7., 8. doboz.

⁶ II. katonai adatfelvétel: Section 59. Col. XXXVI.

⁷ Kisteleken Zsótér János és Apró Anna Lajos nevű fiát, Dócson Joannes Vödrédi és Veronica Vincze Stephanus nevű fiát keresztelték először. Kisteleken 1860-ban a következő újpusztaszeri házaspárok gyermekeit keresztelték: Bózó János – Poloska Terézia, Sebők János – Gyurkó Erzsébet, Vörös Ferenc hortulanus – Kovács Rozália, Földi József – Tóth Erzsébet, Berta Imre – Halasi Veronika, Lajos Lajos – Vödrédi Ágnes, Vödrédi István – Megyeri Anna, Márton György – Sipka Anna, Pázsit Antal – Gyurkó Erzsébet, Bagán István – Sutús Erzsébet, Jenei István – Kurucsai Anna, Földi István – Gál Veronika. Az 1866-ban Dócon megkereszteltek szülei: Vödrédi Ferenc – Lajos Mária. Csókási Antal – Vér ... Sipka József – Vigh Aloysia, Túri Antal – Gyapjas Anna, Szécsényi Antal – ?, Varga Pál – Korom Erzsébet, Tóth István – Mezei Mária, Bozó József – Poloska Terézia, Balázs Balázs – Laczkó Rozália, Mezei Károly – Fekete Julianna, Sipka Mihály – Varga Anna, Lajos Lajos – Vödrédi Ágnes, Farkas János – Szabó Apollónia.

A szentesi levéltárban megleltük Dongér és Baks kertészség 1850. évi összeírásának rovatos íveit. Ezek szerint a Huszka, Kovács, Pap, Szécsényi, Varga nevű családfők Dongérről (vagyis *Kutyabontról*), a Bagán, Jenei, Kecskeméti, Kismárton, Korom, Kovácsa, Laczkó, Lajos, Papp, Sipka, Tóth, Törköly, Vigh nevű családfők Baks elűzött kertészi közül származtak *Kutyanyakra*.⁸

A tanyákkal betelepült sövényházi határrész Újpusztaszer elnevezése a 20. század második felére teljesen feledésbe merült, minden emlékező a *Kutyanyak* megnevezést használja. Sövényháza 1882. évi kataszteri térképe a tanyasort a Kis Zer névvel jelöli, amely ma is a dűlő hivatalos elnevezése. Sajátos, hogy ebben a névben megőrződött a Szer helynév eredeti, késő középkori forrásokban írt *Zer* alakja. A térképek közül a III. katonai felmérés (1881) tünteti föl először – az „Új Pusztaszer” helynévvel együtt – a *Kutyanyak* megjelölést.

Miért és kik nevezték el így a tanyasort? – 1968-ban egyik legidősebb adatszolgáltatóm mondta: „*Csúfolták a sort: olyan görbe, mint a Kutyanyak. Ezért maradt rajta, hogy Kutyanyak.*” (özv. Huszka Ferencné, sz. 1892). A tanyasor ÉK-i, Baks felé nyúló vége valóban kis görbületet képez. Más vélemény: „*Azé' mer' az (ahonnan eljöttek) Kutyabont vót, ez mög lögyön Kutyanyak. Még a térképön is úgy van...*” (Zsiga Lajos, sz. 1902). „*Kutyabontról jöttek ide, onnan nevezték el, hogy lögyön Kutyanyak.*” (Vedrédi Lajos, sz. 1881) Érdekes adalék: „*...úgy hallottam, hogy az ezernyolcszázas években (...) ott elástak egy kutyát. Nagy szél fúj, aztán nem túl mélyre ásták, lehordta a szél a homokot és kilátszott a kutyának a feje meg a nyaka.*” (Olajos Sándor, sz. 1935).

Föltehetően analógiás népi névadással van dolgunk. Valószínűbb, hogy a névadás alapja az ittélők *Kutyabontról* való származása.⁹ Maga a *Kutyabont* földrajzinév is népi eredetű, hiszen az összeírásokban a kertészség *Dongér* néven szerepel. Az analógiás névadásban szerepe lehetett a különben nyílegyenes tanyasor északkeleti vége kis görbületének, de az elásott kutyából való eredeztetést utólagos, naív népetimológiának tartjuk. Meglehet, hogy a megnevezést a környéken lakók kezdetben csúfoló célzattal emlegették – ahogy egy adatszolgáltatónk emlékezett –, de ez már évtizedek óta feledésbe merült. A *Kutyanyak* olyan általánosan ismert, az ottlakók által is szélteben használt megnevezés, mint bármely más dűlő- és határnév a községben, pl. *Zöldhalom, Rontószél, Erzsébettelep, Pitricsom*.

A földrajzinév-kutatás számára tanulságos, hogy a népi név teljesen kiszorította a használatból a terület hivatalos megnevezését. Ebben szerepe lehet annak, hogy a

⁸ CsML, A Csongrádi cs. kir. Megyehatóság iratai, Népszámlálási iratok, csongrádi járás 1850. IV. B. 151

⁹ Ezen a véleményen volt Inczei Géza, a táj földrajzineveinek kiváló kutatója is. L. Inczei G. 1958. 118.

Kutyanyak helynév érdekes, épp ezért könnyen megjegyezhető, sokkal inkább mint a szokványos Újpusztaszer.

Emlegetik, hogy a hitbizomány birtokosa vadállományának védelme érdekében parcellázta fel a birtokhatárán lévő földeket. Ez is szerepet játszhatott a bérbeadásban, vagy talán inkább abban, hogy éppen a kecskeméti Pusztaszerrel határos földsávot adta haszonbérbe. *Kutyanyak* északkeleti vége egyébként mindössze két-három kilométerre esik az elpusztított *Kutyabont* kertésztelep helyétől.

Visszatérve a haszonbérbe adott földek benépesülésére, 1857-ben 20 tanyában 26 családot és 158 személyt vettek számba Újpusztaszeren.¹⁰ A bérbeadás és megtelepedés után négy évvel tehát az elkergetett *kutyabonti* és *szentgyörgyi* kertészcsaládoknak csak a kisebb hányada lakhatott *Kutyanyakon*. Számos kertészcsalád bizonyára a haszonbérlet nehéz föltételei miatt keresett másutt boldogulást. Föltűnő, hogy 8 nap-számos is élt a tanyasoron.

Az 1860-as évek elején 49 tanya volt a soron, s a dűlőút és a Szerről Félegyházára vivő ún. *kis országút* kereszteződésénél állt a Pataki csárda.¹¹ (2. ábra) A *kis országúton* Félegyházára jól tudtak piacozni a soriak, bár az út eléggé homokos volt. 1881-ben a térképész a csárda helyén már a „kutyanyaki iskolát” jelölte.¹² A csárda iskolának történő átépítését bizonyosan a tanyasor népességszaporulata tette szükségessé. A már elnéptelenedett tanyai iskolát a környékén úgy emlegették: a kutyanyaki „csárdaiskola.” Az iskola telkén a hatvanas évek második felében még megvolt egy maradványa a csárda nagystállójának, amely a Szeged – Félegyháza – Pest közötti postakocsijárat lóváltása számára épült. Az istállót a helyi termelőszövetkezet vezetői bonttatták le.

A tanyasor keleti, régebben települt részét *Öregkutyanyaknak*, röviden szólva, *Öregnyaknak*, Kistelek felé eső szakaszát *Kiskutyanyaknak* vagy *Kisnyaknak* emlegetik. A kettő között a *kutyanyaki* (kis-zeri) iskolánál van a határ.

A 3 éves bérleti idő lejárta utáni haszonbéri föltételekről nem került elő írott forrás, adatszolgáltatóink viszont egyöntetűen úgy emlékeznek, hogy az uradalom 16 holdas darabokban adta bérbe a földeket, amit egy *numerusnak* neveztek. Minden *numerushoz* – vagyis 16 hold szántóhoz és kaszálóhoz – ugyanakkora területű legelő tartozott, melyet az elterjedt több évszázados határhasználatot követve közös használatban tartottak. Az egész *numerushoz* tartozó 16 – némelyek szerint 12 – holdnyi legelő tehát „eszmei” tulajdon volt, amire – mint alább részletezzük – meghatározott

¹⁰ CsML Szentés, A csongrádi cs. kir. Megyehatóság iratai. Népszámlálási iratok 1857. Szegedi járás, Sövényházi község.

¹¹ Forrásunk a II. katonai adatfelvétel hivatkozott térképszelvénye, a csárda jelölése: „Potoky csárda”.

¹² III. katonai felmérés 5364/3-as szelvénye.

számú jószágot hajthatott ki a haszonbérő. Eszerint az uradalom az 1853. évi bérbeadáshoz képest megnövelte az egy-egy haszonbérletre jutó, magán használatú földterületet: 10 és fél holdról 16 holdra. Nem tudjuk, hogy a kutyanyaki numerusok megállapítása mikor történt. Két legidősebb, az 1880-as években született adatközlőnk is csak a 16 holdas numerusra emlékezett, amiből arra következtetünk, hogy apáik gyermekkorában – az 1860-as években – már így alakult a haszonbérletek osztása. Ez is megerősíti azt a következtetést, hogy az uradalom önálló kisparaszt gazdaság megteremtésére alkalmas földterületet juttatott haszonbérelőinek. A haszonbéres föld nagyobb részét Kis-Zeren, a felsőpusztaszeri határtól délre elnyúló, hosszú, keskeny parcellákban mérték ki. Ahol a dűlőben vízállások voltak, ott a szántó és a kaszáló kisebb-nagyobb részét más dűlőben – pl. *Hosszúháton*, a *Réiben* vagy *Halesz* határreszen – kapta meg a bérő.

A visszaemlékezések szerint azonban nem volt mindenkinek egész numerusa, sőt a századelőn a kutyanyakiak többsége fél numerus, vagyis 8 hold haszonbéres földet művelt. Ahol az egész numeruson két család osztozott, ott egy földel alatt laktak, de külön-külön lakásban. A *ház-pítar* (szoba-konyha) vagy *ház-pítar*-kamra tagolású házzal egy végbe épült a másik, két vagy három osztatú lakóház. Kamra nem volt minden tanyán, az ételmezt és a terményt többnyire a nádtetős padláson tárolták. Két család egy végbe épült hajlékát hosszú háznak emlegetik. Istállót és disznóólat a telken külön építettek. Több példát tudunk rá, hogy két férfi testvér, vagy sógorságban lévő két férfi és családja lakott egy földel alatt, tehát a numerust örökösödés folytán osztották meg. Ma már az emlékezet nyomán nem lehet kideríteni, hogy a múlt század második felében voltak-e fél numerusos haszonbérők – vagy a visszaemlékezésekből ismert kép a bérletek két-két testvér közötti megosztása révén állt elő. Annyi bizonyos, hogy a fél numerusok további osztódását az uradalom igyekezett akadályozni. A fél numerus arra a fiúgyermekre maradt, aki szülei tartását, gondviselését vállalta. Gyapjas József szülei fél numerust bírtak. Tizenketten voltak testvérek, de öten neveledtek fel. A 8 hold órá szállt, mert ő lett szülei gondviselője. A több gyerekes családok házas fiataljai a közeli uradalmi birtoktesteken juthattak *árendás* földhöz, vagy cselédnek szegődtek.

A 19. századi térképek és a visszaemlékezések egybehangzó tanulsága szerint minden tanya a dűlő északi, kecskeméti Pustaszer felé fekvő oldalán épült, így a tanyák házsort alkottak, de nem utcát. Az út másik oldalán, a házzal szemközt gyakran a *takamányosnak* volt a helye és ott épült a *dohánypajta*. Többen a disznóólat is oda építették. Idősebbek a háztelket *első földnek*, az út túlsó oldalán fekvő térséget *hátsó földnek* emlegették.¹³ Ha odamennek, ma úgy mondják: „*Kimögyünk a*

¹³ Bálint S. 1976. 218.

takarmányosba." A lakóház, istálló és a takarmányos, egyéb melléképületek ilyen térbeli megosztása azonban nem általános.

Századunk harmincas éveiben az út másik, dél-délkeleti oldalán is épültek tanyák, többségük *Kiskutyanyak*on. Így a tanyasor néhány szakasza az 1940–50-es évekre valóságos utca képét öltötte. Többen a tanyasort utcának is említik, pl.: „*Hosszú ez az utca, van vagy hét kilométer.*” Vagy: „*Ezön az uccán a lovak hasig jártak a vízbe, míg föl nem tőttük.*” A dűlőút délkeleti oldalán azonban máig is kevesebb tanya van.

A haszonbért terményben állapították meg. Úgy emlékeznek, holdanként 1 mázsa búza volt az *árendájuk*, ettől a föld minősége szerint volt kisebb-nagyobb eltérés. Cséplés után kellett az uradalom pusztaszeri majorjának magtárába beszállítani a földek egész évi árendáját.

Az 1880-as években, 1900 táján, majd az 1920. évi XXXVI. törvénycikk alapján végrehajtott földbirtokrendezés során a Pallavicini uradalom újabb birtoktesteket adott kishaszonbérbe.¹⁴ A huszas években legrégibb haszonbérlői, akik már több mint hét évtizede használták a földeket, folyamodtak az Országos Földbirtokrendező Bírósághoz (OFB), hogy a bérföldek örök tulajdonukba kerüljenek. Vágyuk 1932-ben teljesült, amikor az OFB határozata alapján az uradalom *Kiszer* és *Pitricsom* határrészen 3060 kat. holdat adott át, vagyonváltság fejében, volt bérlőinek. A vagyonváltságot 25 év alatt kellett, kamataival együtt megfizetniük. 1945-ben természetesen megszűnt váltságfizetési kötelezettségük.

Az 1930-as években a tanyasoron szatócsbolt nyílt, a Kistelekről származó Hell testvérek bognár- és kovácsműhelyet nyitottak.

Kutyanyak tanyái az 1940-es évek végére, 1950 tájára értek el a tanyafejlődés csúcára. Az ötvenes évek elején, különösen 1953 nyaráig, nehezen éltek, de nem sokan hagyták el a földeket. Miután megszűnt a beszolgáltatási kötelezettség, a kuláklista és az adóprés, javult a parasztgazdaságok hatékonysága. A tanyasoron mindig igen jelentős volt az állattartás, és az 50-es évek végén, hatvanas évek első felében a szarvasmarha- és disznóhízlalásból sokan szép jövedelemhez jutottak. Sok család felújította lakóházát, többen új tanyaházat építettek. A tanyás gazdálkodás fejlődését, s egyben a tanyasor fejlődését az 1960-61. évi termelőszövetkezet-szervezési kampány törte meg.

Táblázatba foglaltuk a sor volt tanyás gazdáit és egykori tanyáik 1992. évi tulajdonosait. Az 1930-50-es évek tanyatulajdonosait a visszaemlékezések, az 1992. évi helyzetet a községi nyilvántartás alapján közöljük.

¹⁴ Az uradalmi földek bérbeadásáról 1. Juhász A. 1989. 197–199.

A kis-zeri (kutyanyaki) tanyák tulajdonosai

1930-40-50-es évek	1992	a tulajdonos lakása 1992-ben	mai tanyaszám
Vödrédi Lajos fél num.	elbontották		-
Vödrédi Antal fél num.	"		-
Huszka János fél.num.	"		-
Huszka Ferenc fél.num.	"		-
Korom Mihály fél.num.	"		-
Hatvani Mihály fél.num.	"		-
Hatvani Ferenc fél.num.	"		-
Bagi Ferenc fél.num.	Vata Sándor		Kis-Zer 215
Bagi János fél.num.			
Kecskeméti János fél.num.	Kecskeméti János		Kis-Zer 216
Gyapjas Ferenc fél.num.	Kovács Attiláné (Gy. F.lánya)		Kis-Zer 217
Vígh János egy num.	Zsíros László		Kis-Zer 218
Kismárton János fél.num	Kismárton István		Kis-Zer 219
Kismárton Dezső fél.num	Kismárton Dezső	faluban	Kis-Zer 220
Kecskeméti Orbán fél.num.	Kecskeméti Orbán		Kis-Zer 221
Kecskeméti Gáspár fél.num.			
Mészáros Sándor fél.num	ö.Mészáros Sándorné	faluban	Kis-Zer 223
Gyapjas Mihály fél.num.	Katona Sándorné (Gy. M. lánya)	faluban	Kis-Zer 224
Gyapjas József fél.num.	Bagi István	faluban	Kis-Zer 225
Kósa Pál fél.num.			
Kósa János fél. num.	Paragi Antal		Kis-Zer 227

1930-40-50-es évek		1992	a tulajdonos lakása 1992-ben	mai tanyaszám
Papp József fél.num.		Zai József - Tasi Irén		Kis-Zer 228
Papp Sándor fél. num.		Orosz Kornélné	Szeged	Kis-Zer 229
Székesi Géza egy num.		ö. Székesi Jánosné Kósa Lajosné	faluban	Kis-Zer 230 Kis-Zer 231
Papp Kálmán egy num.		Papp Kálmán		Kis-Zer 232
K. Kovács István egy num. (majd Sándor fia)		Csepregi József	Szeged	Kis-Zer 233
Keckskeméti Gáspár egy num (majd Szilveszter)		Kátai Sándor	Szeged	Kis-Zer 236
Zsótér Antal egy num.		Fehér János		Kis-Zer 234
Varga Antal fél.num.				
Varga Mihály fél.num.		Varga Mihály		Kis-Zer 238
Keckskeméti József fél.num.		Kósa József (előbbi unokája)		Kis-Zer 239
Tülkös Pál fél.num.		Tülkös János Tülkös Pál Túri János	faluban	Kis-Zer 240 Kis-Zer 241 Kis-Zer 244
Vastag István fél.num.		Soós József		Kis-Zer 245
Mezei István fél.num.		Mezei László	Kistelek	Kis-Zer 246
Sz. Papp Kálmán fél.num.		Dr. Erdő Sándor	Budapest	Kis-Zer 247
Sz. Papp Antal fél.num.				
Zsiga Márton fél.num.		Bereczki Lajosné	faluban	Kis-Zer 248
Zsiga Lajos fél.num.		Zsiga Lajos		Kis-Zer 249
Zsótér Pál egy.num.		Bagi Lajos (Zsótér Pál veje)		Kis-Zer 250
ifj. Varga Károly egy.num.		Bozóki Lászlóné	Szeged	Kis-Zer 251

1930-40-50-es évek	1992	a tulajdonos lakása 1992-ben	mai tanyaszám
Kis-zeri iskola	Árpád vezér MGTSZ Túri Károly		Kis-Zer 252 Kis-Zer 253
Papp János egy.num.	Papp Fiszter Samodi József	Kistelek	Kis-Zer 254 Kis-Zer 254/a.
Lajos Balázs egy.num.	Lajos Mihály Varga József		Kis-Zer 255 Kis-Zer 256
Zsótér Kálmán fél.num.	Kovács Péter	Pusztaszer	Kis-Zer 257
Zsótér Lajos fél.num.	Zsótér Károly Zsótér Lajos	Kistelek	Kis-Zer 258 Kis-Zer 259
Zsótér István fél.num.	Zsótér István		Kis-Zer 259/a
Nagy István fél.num.	lakatlan		
Varga Pál fél.num.	Goretity József		Kis-Zer 260
Varga István egy.num. (utóbb Tábit Bálint)	Nagy Jánosné	Budapest	Kis-Zer 261
Szécsényi János egy.num.			
Borda István egy.num.	Szovoboda Lajos Varga István		Kis-Zer 263 Kis-Zer 264
Varga Péter egy.num.	Varga Péter		Kis-Zer 266
Varga János egy.num.	Dr. Várkonyi Zoltán	Szeged	Kis-Zer 269
Márton (Cigus) János fél.num.	Márton János		Kis-Zer 270
Szabó János fél.num.			
Varga (Ádám) József fél.num.	Papné Tóth Katalin		Kis-Zer 272
Nagy Lajos fél.num.	ö. Nagy Lajosné		Kis-Zer 273
Palatinus István fél.num.	Matos András		Kis-Zer 274
Balogh László egy.num.	Kothencz István Bende Imréné		Kis-Zer 275 Kis-Zer 276

1930-40-50-es évek	1992	a tulajdonos lakása 1992-ben	mai tanyaszám
Öreg Varga Károly egy num.	Szarka Lajos		Kis-Zer 277
Zsótér Antal fél.num.	Horváth József	Kistelek	Kis-Zer 278
Makai József fél.num.	ö. Szabó Istvánné		Kis-Zer 279
Laczkó Gergely fél.num.	Vígh Antal	Kistelek	Kis-Zer 280
Laczkó Ferenc fél.num.	Vígh Antal	Kistelek	Kis-Zer 281
Ormándi Ferenc egy num.	Samodi József	Kistelek	Kis-Zer 282
Papp Antal fél.num.	Papp Antalné		Kis-Zer 283
Papp Dezső fél.num.	Papp Dezső	Heffner-telep (Ópusztaszer)	Kis-Zer 284
Fekete János fél.num.	Fekete János		Kis-Zer 285
Mezei János fél.num.	Világos (Hell) Józsefné Juhász Gyula	Kistelek	Kis-Zer 286 Kis-Zer 287
K. Kovács György egy num. (utóbb Sándor)	Kovács Ferenc		Kis-Zer 288
Zsótér Dávid egy num.	Rácz József	Budapest	Kis-Zer 289
Túri János fél.num.	Katona István Katona István		Kis-Zer 290 Kis-Zer 291
Szécsényi (Vendel) István fél.num.	T. Tóth Lászlóné		Kis-Zer 292
Apró Ferenc fél.num.	Temesvári Antal		Kis-Zer 293
Jenci Ferenc fél.num.	Jenci Ferenc		Kis-Zer 294
Csókási Antal fél.num.	Romhányi István Szabó Jánosné	Szeged	Kis-Zer 295 Kis-Zer 297
Fülöp Lajos fél.num.	Wolford József		Kis-Zer 298
Kiss József (utóbb Nemes Nagy István) fél. num.	Gazdag Pál	Szeged	Kis-Zer 299
Túri Károly fél.num.	Győri Sándorné		Kis-Zer 300

1930-40-50-es évek		1992	a tulajdonos lakása 1992-ben	mai tanyaszám
Zsótér Frigyes	fél.num.	Rutai József		Kis-Zer 301
Fülöp Lajos	fél.num.	Fülöp Lajos	Kistelek	Kis-Zer 302
Kecskeméti Péter	fél.num.	Róvó István	Kistelek	Kis-Zer 303
Jenei János	fél.num.	Jenei János	Kistelek	Kis-Zer 304

Bálint Sándor azt írja, hogy *Kutyanyakon* összesen 62 numerus volt (Bálint S. 1976: 218). A visszaemlékezések nyomán 50–51 numerust tudunk összeszámlálni. Tudjuk, öt-hat évtized múltán az emlékezet téveszthet, ezért írott források híján ma már nehéz kideríteni, hány numerust osztottak ki. Fontosabbnak tartjuk annak a megállapítását, hogy 80-90 évvel a megtelepedés után mindössze 20 kutyanyaki parasztnak volt egész numerusa, fél numeruson viszont 61-en gazdálkodtak. A kiosztott telkek nagyobb része tehát feleződött az utódok kezén, s hallottunk róla, hogy a század elején egész numeruson három testvér is lakott: Kecskeméti János, Gáspár és Orbán.

1992-ben, a termelészövetkezet tulajdonában lévő tanyai iskolát mint lakóházat nem számolva, 80 tanyát tartottak számon *Kutyanyakon*. Mielőtt a tanyák tulajdonviszonyait elemeznénk, vonjuk be a vizsgálatba a Kartográfiai Vállalat legutóbbi felmérését. Az 1961. és 1964. évi felmérés alapján készült térkép a soron 90 tanyát rögzít: *Öregkutyanyakon* 42, *Kiskutyanyakon* 48 tanyát.¹⁵ Amikor a felmérés készült, *Kutyanyak* már túljutott a tanyafejlődés kiteljesedésén. A házbontásokból és a nyilvántartásban hiányzó tanyaszámokból – figyelembe véve néhány új tanyaépítést is – úgy következtetünk, hogy a soron 1950 táján 97–98 tanya lehetett.

A hivatkozott legújabb térkép fontos tanulsága, hogy a dűlőút eredetileg betelepült, északi oldalán 64, a déli oldalán 26 tanya volt. Az úttól délre csak a harmincas évektől építkeztek, valószínűleg attól fogva, miután a haszonbéres földek vagyonszármazás révén örök tulajdonba kerültek. Több esetben egy-egy fél numerusos tulajdonos leszármazottja épített házat a dűlőút másik oldalára, hogy ne kelljen más családdal egy földel alatt, közös udvarban laknia. Az ilyenek házrészüket elbontották, úgyhogy „hosszúház” a nyolcvanas évekre hírmondónak sem maradt.

A sor keleti végén 7 tanyából a hatvanas évek végén – hetvenes évek elején elköltöztek vagy kihaltak a tulajdonosok. Utódaikat az erőltetett térszervezés megfosztotta attól, hogy a gazdálkodásból éljenek. Ezeket a tanyákat elbontották, már a

¹⁵ A M. N. Térképészeti Intézet 1963–66-ban sokszorosított térképe. A felmérést az ÁFTI Kartográfiai Vállalat és a Pécsi Geodéziai és Térképészeti Vállalat végezte 1961-ben illetve 1964-ben. Nyomtatott, színezett térkép. Móra Ferenc Múzeum Régészeti Gyűjteménye.

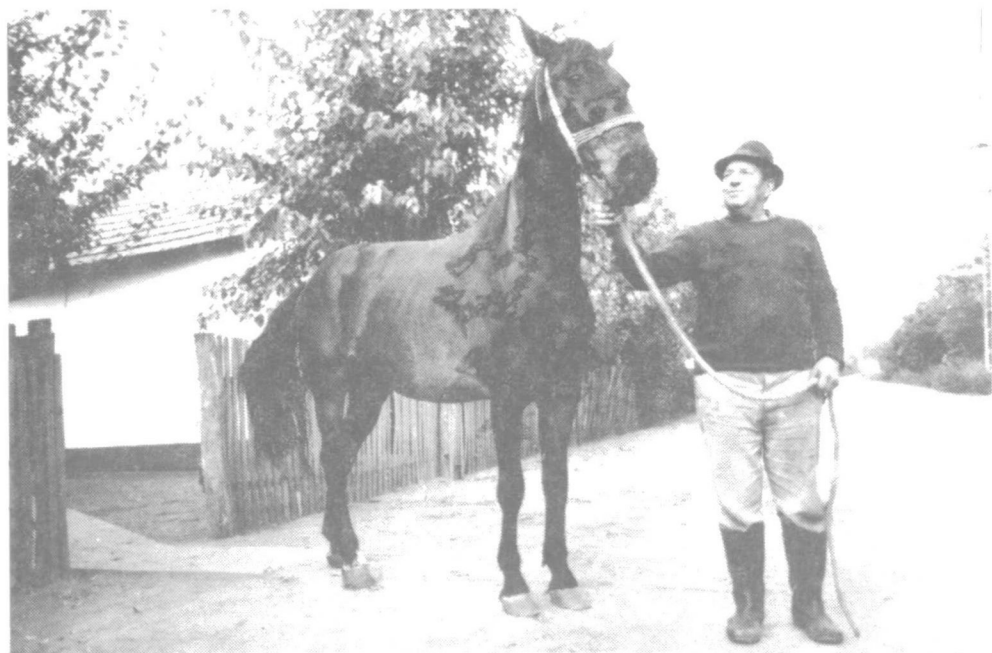
1. Dohányszárítás a szabad ég alatt, a háttérben dohánypajta

2. Nádtetős dohánypajta, szélfogóval körülámasztva

3. A kutanyaki iskola felújított épülete a kis országút felől

4. Kutanyaki gazda, kötőféken tartott lóval

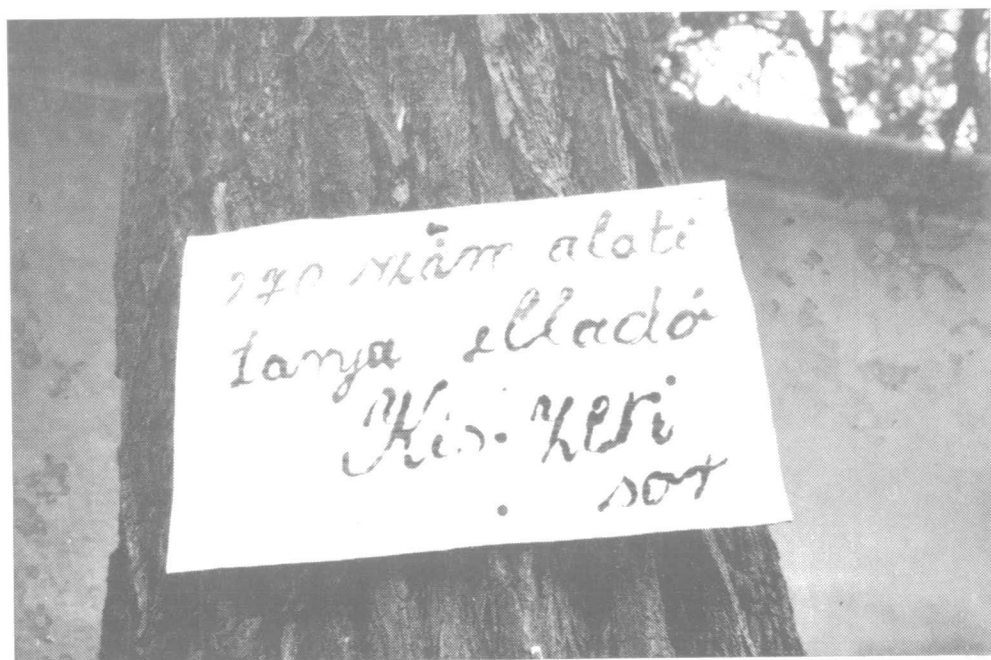

5—6. Kutyanyaki asszonyok és férfiak mise után a templom előtt

7. Idős asszony a nyári konyhában

8. Hirdetmény az iskola melletti akácán
A fényképet Gulyás Miklós készítette 1989-ben

romjuk sem látszik, csak a fák és az elgazosodott udvarok mutatják helyüket. 1992-ben Öregkutyanyakon 31, Kiskutyanyakon 49 tanya állt, tehát valamennyi tanyaabontás Öregkutyanyakon történt. Ez a fejlemény több körülménnyel magyarázható. Öregkutyanyakról több törzsökös család költözött a hatvanas évek óta gyorsan fejlődő Ópusztaszerre, vagy máshová, mint Kiskutyanyakról. Másrészt az öregkutyanyaki tanyákra kevésbé akadt vevő, mert a sor vége távolabb van a falutól, s főként Kistelektől, amely a környék vonzásközpontja. Kiskutyanyak viszont közelebb van Kistelekhez, ahova akár kerékpáron, akár motoron vagy gépkocsin – részint díflúton, részint műúton – jó a közlekedés. Az ottani tanyák ezért maradtak meg, illetőleg ha régi tulajdonosuk el is költözött, jobban vevőre találtak.

A kutyanyaki tanyák tulajdonviszonyaiban az utóbbi évtizedekben sok változás történt: 1992-ben a tanyáknak már felében sem a 20. század első feléből ismert tulajdonosok leszármazottai vagy rokonai laktak. 11 tanya tulajdonosának Kisteleken van állandó lakása, 7 tanyának szegedi, 3-nak budapesti illetőségű az új gazdája. A városiak tulajdonában lévő tanyák ún. hobbitanyának tekinthetők, jóllehet van olyan nyugdíjas budapesti házaspár, amely tavasztól késő őszig Kutyanyakon lakik, szőlőt telepített és konyhakerti növényeket termeszt. Mások Baksról, Pusztaszerrel, Algyőrrel települtek a tanyasorra, mert itt a hetvenes években aránylag olcsón lehetett házat vásárolni.

Hét tulajdonosnak a faluban (Ópusztaszeren) van az állandó lakása. Mind öregkutyanyakiak. Tanyáik, több kisteleki család Kiskutyanyakon vásárolt tanyájához hasonlóan, „hétvégi tanyá”-nak nevezhetők. Nyáron munka után és hét végén járnak ki a tanyára szőlőt, gyümölcsöt, veteményest művelni, gondozni.

Kutyanyakon az 1960-as évek eleje óta a tanyák száma nem csökkent olyan mértékben, mint pl. a szomszédos Kistelek határában. A tanyasor népessége azonban igen mecsappant.

Kis-Zer népessége¹⁶

1910	477 lakos
1930	530 "
1960	384 "
1970	325 "
1980	182 "

¹⁶ Az 1910. és 1930. évi adatok forrása a megfelelő évi népszámlálás statisztikája: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 42. Bp. 1912., Uo. Új sor. 83. Bp. 1932. Az 1960., 1970., 1980. évi jelentéző népesség számát a községi törzskönyvből kaptam. Ezúton köszönöm a Polgármesteri Hivatal munkatársainak szives segítségét.

Az 1949. évi népszámlálás helyi részadatait egyelőre nem ismerjük, de az a tapasztalatunk, hogy Szeged vidékén a tanyai népességfejlődés csúcsa erre az időre tehető. Ezt figyelembe véve az ötvenes évek elvándorlási vesztesége kb. 160–170 fő lehetett. Sok tanyai fiatal *messzimunkára* és bányába ment dolgozni, és közülük számosan új munkahelyükön házasodtak. Ennél is nagyobb elköltözést okozott az 1960. évi kollektivizálás, majd a tanyai iskola bezárása. Kutyanyakon az általános iskola felső tagozatán 1974 őszétől, alsó tagozatán az 1976/77-es tanévtől szüntették meg a tanítást. Akkor még az iskola fenntartásához elegendő számú tanuló járt a tanyai iskolába. Ez az intézkedés is a falusi telek vásárlására és ottani házépítésre sarkallta a fiatal, gyermekes házaspárokat. Számos idős házaspár pedig a hetvenes években szánta rá magát falusi ház vásárlására, építésére, miután családosi gyermekeik már korábban elköltöztek, s tanyájukat eladták, vagy elbontották. Ezek a körülmények magyarázzák a tanyasor népességének 1970 utáni nagyarányú csökkenését.

A Kutyanyakon élők többsége ma idős vagy középkorú, kevés a fiatal. Egy tanyára kb. 2 lakos jut. Nyáron viszont a tanyasor lakó népessége lényegesen megnő. Sajátos, hogy az eladó tanyák eléggé vonzóak a környékeliek és a városiakok számára. Ennek az összetevőit nem vizsgáltuk, de elemzésükre érdemes visszatérni.

Közösen végzett munkák, munkaszervezet

Említettük, hogy a numerushoz meghatározott területű legelő járt. Az uradalom a szomszédos *Zöldhalom* és *Rontó* határrészen biztosított a kutyanyakiaknak pusztát, amit osztatlanul, közösen használtak. Az örökösödés folytán a *pusztarész* idővel aprózódott – ezt nem korlátozta a bérbeadó –, és adták–vették is egymás között. Fölosztani nem lehetett, de számontartották, kinek hány hold *pusztarésze* volt. Pl. „Az én apámnak vót 23 hold *pusztája*.” (Kecskeméti Orbán) Akinak egész numerusa volt, az 8 *öregszám* nagyjószágot (szarvasmarhát és lovat), 4 *öregszám* disznót és 40 libát *verhetett ki* a legelőre. Az *öregszám* kétéves vagy idősebb nagyjószágot jelentett és 2 borjú vagy csikó tett ki egy *öregszámot*. Látható, hogy a legelőre hajtható állatok számára még az első haszonbérleti szerződés feltételéhez igazodott. Aki a *pusztarészének* megfelelő számú állatot adott ki a legelőre, az nem fizetett *szájbért*. Kihajthattak több jószágot, de azok után kötelesek voltak *szájbért* fizetni.

Zöldhalmon kb. 300 hold, *Rontón* 5–600 hold kiterjedésű pusztát használtak. A kettő közé ékelődött a *Csikójárás*, melyen az uraság ménese legelt. Az *öregkutyanyakiak* a *Rontószéli pusztára* – gyakrabban úgy emlegetik: *Öregnyaki pusztára* –, a *kiskutyanyakiak* *Zöldhalomra*, más szóval a *Kisnyaki pusztára* hajtották ki jószágait. Az *öregnyaki pusztán* 500–600 nagyjószág, zömmel szarvasmarha, közte 50–60 ló, a *kisnyaki pusztán* rendszerint 300 nagyjószág – a marhák között 40–50 ló – legelt. Ha

a *kisnyakiak* jószágai nem fértek el a maguk legelőjén, előfordult, hogy a többletet fölhajtották a nagyobb *őregnyaki puszta*ra.

Külön gazdaság létesült *Őregnyakon* és *Kisnyakon*. Mindkét gazdaságnak volt elnöke, pénztárosa és csőszje. A sori gazdák kora tavasszal, március utolján végezték a puszták tisztítását: lekaszálták a pusztát, elégették az összegyűjtött szármártövist. Szent György-nap előtt szombat vagy vasárnap délelőtt, a *baromkútnál* tartották a gulyás-fogadást. Ezt a kanász hirdette ki a hajnali kihajtáskor, aki márciusban már kihajtotta a disznókat a legelőre. Többnyire helybeli szegényparasztot fogadtak pásztornak, bár a *kiskutyanyaki* gazdáknak kisleleki gulyásuk is volt. Akadt olyan pásztor, akit tízszer is megfogadtak, mert elégedettek voltak a munkájával. Ilyenkor áldomást nem volt szokás tartani.

A marhákat Szent György-napján (április 24.) *verték ki* a pusztára. A fejősteheneket naponta hazahajtották. Úgy mondják, a kiverés után „három napig kimöntünk szagga-tni.” Általában a *surbankó* fiúkat küldték ki este szagga-tni vagyis a saját tehenüket kiválasztani és hazaterelni a csordából. Három nap elegendő volt, hogy a jószág megszokja a járást. A fiúk kedvelték a *szagga-tást*, mert szerettek a *kancsikával* (kenderből font östör, a végén ún. *csapóval*) durroztatni.

A *kinnháló heverőmarháknak* a „remizerdő” mellett *akolt* készítettek. Vastag akácoszlopokat ástak a földbe *ágasnak*, azokhoz *korlátfákat* szögeltek. Éjszakára és vihar esetén akolba terelték a jószágokat. Az akol közelében volt a *baromkút* és a gulyás *cserényc*. A harmincás években *gulyásház* épült, s azután nem volt szükség rá, hogy a gulyás ideiglenes szállásnak cserényt építsen.

„Szentmihálykor *verték szét a kinnhálós marhákat, csikókat, lovakat*”, de *rakodásra* (a gabonakereszték asztagba hordását nevezték így) bevitték a lovakat a legelőről, ha a szükség megkívánta. Egy nagyjószág után 1 véka (31 liter) búza volt a gulyás bére, amit cséplés után szedett össze, végigjárva a sori tanyákat. A bérfizetésnél figyelembe vették azt is, hány hónapig voltak kinn a fejőstehenek a legelőn. Ha a gulyásnak nem volt munkára fogható fia, pásztort fogadott maga mellé.

A kanász március közepe tájától „az első hóig” napfelkeltekor naponta kihajtotta, este hazahajtotta a *csürhét*. Bérét szintén terményben állapították meg. A gazdaság kanászházat építtetett számára a pusztán.

A marhák és a disznók legelőjét nem határolták el a *kutyanyaki puszta*n. Birkát nem engedett a gazdaság a legelőre hajtani – bizonyára azért, mert a behatárolt területű pusztán fontosabb volt a nagy számú szarvasmarha és disznó legeltetése, s mivel a birka után a nagyjószág nem szeret legelni. (Ezért is volt a mezővárosok, faluk határában mindig elkülönített *birkajárás*). A libákat maguk legeltették.

A két legeltető gazdaság feloszlása után legeltetési bizottság működött, amely az 1960. évi kollektívizálás után szűnt meg. Kutyanyakon olyan jelentős volt a

marhatartás, hogy a háztáji jószágoknak még azután is, évekig érdemesnek tartották gulyást fogadni.

Azokban a családokban, ahol a szülőknek több nős legényfiuk volt, a mezeti munkák egy részét közösen végezték, az apa irányításával. „*Ahol sürgősebb vót a munka, oda möntünk mindnyájan kocsival, lóval. Közösen csináltuk a szántás-vetést, a rakodást (...) Összemöntünk avval a három-négy fogattal, apám odahaza vót mint asztagrakó, mink mög hordtuk hazafele a körösztöket ...*” (Kósa József) A testvérek, apjuk szavára, közösen végezték a rakodást – és ha a szükség megkívánta, más munkákat – akkor is, ha nem a tanyasoron, hanem máshol, de a közelben volt a gazdaságuk.

A sógorok, komák, szomszédok hasonlóan kíségtették egymást. Rakodáskor volt leggyakoribb a munkatársulás, mivel a megkezdett asztagot nem hagyhatták félben. Megbeszélték, melyik nap melyik tanyában rakodnak és 3–4 kocsival mindenütt gyorsabban haladt a keresztek behordása és asztagba rakása a tanya melletti szűrűn. Ez az összefogás élt egészen a técsz-szervezésig.

Előfordult, hogy a gazda átment a szomszédjához ekéért, boronáért, vagy vetőgépet kölcsönkérni. Az eszközkölcsonzést hasonlóval vagy valamilyen segítség-munkával viszonozták.

A gyermekeket minden családban munkára nevelték. „*Amikő odaért a tíz-tizenkétéves korba, gyere kisfiam, vöszünk neköd olyan kisebb kapát, oszt' akkő, segítő nekiünk kapáni. Maj' mink is segítünk. Ha nem is olyan jó' kapáta mög, akkő is egy sort hajtott.*” (Kósa József)

A tizenéves fiúk csapatba verődve eljártak a közeli rétre, vízállásokba tapogatózni. Az otthon készített tapogató hálóval gyakran kilós halakat is fogtak.

A második világháború alatt és utána, a hadifogság miatt számos családból hiányoztak a munkabíró férfiak. Sok asszony embörmunkát végzett, pl. maga kaszált. Az átvonuló hadseregek katonái sok tanyából elvitték a lovakat, legfeljebb egy lovat hagytak. Az egy lovas szomszédok szántásra, trágyahordásra stb. összefogtak, az egyedülálló asszonyokat kíségtették az otthonmaradt férfiak. Az ilyen segítség kölcsönmunka volt, nem járt érte fizetség.

A dohánypalánták ültetésekor szintén szokás volt a testvérek, sógorok összefogása, de nem olyan általános mint rakodáshoz. Ilyenkor többen napszámosokat fogadtak. Gyakori viszont, hogy decemberben összejártak dohányt csomózni. A dohányescsomózás egyben a soron közel lakó testvérek, rokonok és a jószomszédok téli összejövetele alkalmá is volt.

Ősszel, a napraforgó (Helius annuus) – Szeged vidékén *tányérica* – beérése után szokásos volt, hogy a tanyaszomszédok elmentek egymáshoz *ricát verni*. „*Gyertök mán el ricát verni*” – mondogatták. A tanyaudvaron vastag bötökkel verték ki a

napraforgó tányérjából a magot. Főleg fiatalok kedvelték a *ricaverést*, mert dalolásra, ha a családban volt jó *tamburás*, táncra is alkalom adódott.

A társasélet alkalmai

A szomszédok összejártak egymással, leginkább téli estéken, miután a jószágokat megetették-itatták. A házasemberek megbeszélték közös dolgaikat: milyen ára van a jószágnak a vásárokon, milyen termés várható stb., megvitatták az országos politika és környezetük – Sövényháza, az uradalmi majorok, Kistelek, Felsőpusztaszer – történéseit. Közben a gazda bort hozott a kamrából, hiszen minden tanya mellett volt legalább pár száz négyszögöl szőlő. Az asszonyok a kemencepadkán vagy kisszéken ülve varrogattak. A gyermekek a kemence *kuckójából*, vagy az ágyra telepedve hallgatták az idősebbek szavát. A téli szomszédolások voltak a hagyományátadás leggyakoribb alkalmai: ilyenkor hangzottak el azok a betyártörténetek, Rózsa Sándor-mondák, amelyeket több idős embertől alkalmunk volt magnetofonkazettára rögzíteni.

Emlékezetesek az olyan tekintélyes, értelmes gazdáknál tartott összejövetelek, akiknek a szavára odafigyeltek. Ilyen volt K. Kovács György (1847–1929) egész nume-russal bíró gazda, akinek a családja Kömpöcről telepedett Kutyanakra. Unokája úgy emlékezik, a jól befűtött *kisházban* annyira belemelegedtek a beszélgetésbe, hogy kiabáltak az emberek. A húsz-harmincas években felnőtt emberek szomszédolásain már gyakrabban a kártya járta. Csak a férfiak kártyáztak.

A házaspárok általában három-négy közvetlen szomszéddal jártak össze. A soron távolabbra csak a testvérséget, sógort, komát, szülőket meglátogatni mentek, de erre ritkábban került sor. A rokonlátogatás szokásos alkalmá *fársang háromnapok*, más néven *húshagyó* és a névnap. A névnapot az 1940-es évek óta kezdik megtartani.

A fiatalok – a környékbeli tanyák fiatalságához hasonlóan – maguk rendeztek házibálakat. Már a 12–13 éves lányok és fiúk összejöttek egy-egy tanyába táncolni: „*Mink Vig Jóska bácsihoz jártunk bálba. Annak vót tamburája. A fiatalság vött neki egy liter bort, kettőt, azért? Ő tamburázott. Eljött a tíz óra, gyerekek hazafelé mindönki.*” (Zsótér Istvánné Tülkös Ágnes, sz. 1924). A *gyerökbanda* kis összejövetelei a hagyományok elsajátításának, a táncok, dalok tanulásának az alkalmai.

A nagyobbak – 14-15 éves lányok, 14-17 éves legények – *patkaporos bálba* jártak. Említik *kurtabálnak*, *lopott bálnak* is, de gyakoribb, s a környéken is elterjedt a *padkaporos bál* megnevezés.

Olyan tanyában tartották, ahol a szülők megengedték a házi mulatságot. Nem mindenki járult hozzá, hogy a bútorokat a szobából kirakodják. Volt a soron néhány tanya, ahol sűrűn, rendszeresen tartottak padkaporos bált: *Öregkutyanyakon* Papp József, *Kiskutyanyakon* a Márton (ragadványnevéen *Cigus*) család tanyájában. Rendszerint kis földű parasztok engedték át házukat bálozásra – kevés fizetség járt érte –, de

az is szerepet játszott, volt-e családban legény vagy nagylány, és a szülők kedvelték-e az éjszakába nyúló mulatságot.

A legények hívták meg a lányokat: „*Hallod Julcsa, vasárnap bál lössz Ciguskánál. Gyertök a bálba!*” Télen, nyáron csak vasárnap tartottak házibálat. Ugyancsak a legények gondoskodtak *muzsikásról* és borról. Összeadták a pénzt 20-30 liter borra, hogy mindenkinek jusson, amennyi jólesik. Ősszel és télen este felé kezdődött a bál, miután az állatokat otthon ellátták. Hús-buszonöt, alkalmanként harminc fiatal is összejött. Régebben, századunk első évtizedeiben *tamburás* volt a *muzsikás*, utóbb hegedűs. A padkaporos bálakon rendszerint egy szál zenész muzsikált, mindig a sorról vagy a közeli tanyáról való parasztenész.

Kétlépésös csárdást jártak: frissest és lassút. Egyesek emlékeznek a *kutyakocgósra*: „*kettőt lépett (a legény) erre, aztán kocogtatta...*” (Vö.: Bálint S. 1957: I. 859, *kutyakopogós* címszó).

Nyáron szabad ég alatt tartották a bálát. *Kiskutyanyak* alatt terült el *Zöldhalom* puszta. Asztalokat, padokat vittek ki a gyepre, csapra ütöttek egy kishordót. Már délután öt óra tájban szólt a muzsika, táncoltak. Ahol nem volt a közelben táncra alkalmas füves térség, ott nyáron a tanyaudvaron táncoltak. Ilyenkor asszonyok is elmentek megnézni a fiatalok táncát. Este felé sok legénynek haza kellett mennie a lovakat, marhákat megetetni.

Télen a *padkaporos bál* éjfélig, az éjfél utáni órákig is eltartott. Szokás volt, hogy a legények hazakísérték a lányokat a bálból. A legények között adódott összeszólalkozás, előfordult verekedés is. Hallottunk róla, hogy egy ízben négy *kiskutyanyaki* legény beállított az *öregkutyanyaki* Papp-tanyába, ahol már javában mulattak. A két legénybanda között szóváltás keletkezett, majd öltre mentek. Az esetnek híre ment és a csendőrök utána ellenőrizték, tiltották az engedély nélküli bálakat. A *lopott bál* elnevezés föltehetően onnan származott, hogy lopva, vagyis engedély nélkül tartották.

Padkaporos bálba főleg azok a fiatalok jártak, akik még nem kerültek legénysorba, illetőleg nem számítottak nagylánynak. A parasztfiatal az általánosan elterjedt megítélés szerint akkor számított legénynek, ha maga kaszált – rendszeren tizenhét-tizennyolcadik évében –, s azután járhatott kocsmai bálba. Előtte a legények kinézték maguk közül. A lányok pedig azután mehetek kocsmai bálba, amikor maguk sütöttek kenyeret. Ily módon a tanyai házibálak a legényélet és a nagylánykodás afféle előiskolájának is számítottak. Ott tanultak meg a tanyai fiatalok táncnótára csárdást járni, ott sajátították el a viselkedés elemi szabályait. A legények, nagylányok is elmentek még *padkaporos bálakba*, de a katonának besorozott legények *berukkolás* előtt már gyakrabban jártak kocsmai bálba. A tanyasorhoz közel, már Felsőpusztaszer határában volt régebben a *Limbus* nevű kocsmá, *Vesszőshalom* mellett a *vesszősi* kocsmá, távolabb a Géczi- és a Völgyesi-féle kocsmá, ahol *váltott bál*okat rendeztek. A tehetős gazdalegények bejártak a kisteleki kaszinóba is.

Az idősebbek kellemes emlékeket őriznek a tanyai házibálakról: „*Ej, a Pista bácsi de tudott tamburálni! Úgy jártuk, mint a fiókszarvas. Akkó nem möntek el ám a legényök olyan messzire a lányok után. Nem ért rá a legény olyan messzire elmönni. Csak az utcabeliek...*” (Kecskeméti Orbánné Laczkó Mária) Sok legény házibálban ismerkedett meg a lánnyal és ott kezdett udvarolni. Utoljára a második világháború után tartottak *padkaporos bált* az akkori fiatalok. Az infláció idején 1 tojás volt a belépti díj, amit a zenészeknek (a hegedűsnek és a tamburásnak) adtak.

Módos felsőpusztaszeri gazdák kukoricatörés után tartottak *fosztóbálat*. A hajasan tört kukoricát a tanyaudvaron fosztották. Rezesbandát hívtak Kistelekről, és főtt kukoricával, borral kínálták az ingyen munkásokat. A kutyanyaki fiatalok szívesen mentek a fosztóbálakba, mert a soron nem volt szokás ilyent tartani.

Húshagyókor azok a legények, akik „*kimaradtak a farsangbul*”, tuskót húztak. 1940 táján az *öregkutyanyaki* legények *tuskóhúzása* a következőképp zajlott: nagy hó volt farsangkor, ezért szánkóba fogták a lovakat. A szánkón ült a kocsison kívül az álmenyasszony, az álvőlegény, a koszorúslegény, a vőfély és a zászlótartó. Egy kis hordó bort tettek a szánkóra, a saroglya után pedig három kis akáctuskót kötöttek. „*Kimöntünk az utca (sic!) végéhez, majd elmöntünk az iskolán túl, Kisnyakra. Nótaszóval. Beálltunk egy udvarra, Bemöntünk, táncoltunk, danoltunk. Utána elgyűttünk haza. A szomszédba' vót a bálunk. Éjjelig táncoltunk...*”

A disznóvágás az 1920-30-as években nem múlt el *kántálás* nélkül. Két-három legény felöltözött „*cigányasszonynak, cigányembörnek*”, bekormozták az arcukat, cigányos ruhákat öltöttek. A cigányasszonynak öltözött legény *garabolyt* tett a karjára és elindultak *kántálni*. Akkor kopogtattak be, amikor a háziak már vacsorához ültek. „*Gyűttünk kántálni!*” – Beengedték őket: „*Maradjatok a konyhába'. Öszünk, tik addig danoljatok.*” A vacsora alatt énekeltek, utána a háziasszony a garabolyukba hurkát, kolbászt adott. Akikhez eljártak *kántálni*, azoknak illet viszonozni az alamizsnagyűjtést. A szokás a második világháború után maradozott el.

A közösségi élet sajátos alkalmai voltak a búcsújárások. A kutyanyakiak rendszeresen eljártak pünkösdkor a *szentkúti* (Pálósszentkút, régebben Ferencszállás, ma Petőfiszállás) búcsúba. Szombat reggel nyolc óra előtt gyülekeztek a kutyanyaki iskolánál. A poggyászukat kocsira rakták és a búcsúvezető előénekes vezetésével nyolc órakor gyalog indultak a kereszttel Szentkútra. Délután két-három óra között értek a tetthelyre. Ott töltötték az éjszakát és vasárnap ebéd után indultak haza. Rendszerint hatvan-hetvenen járták meg a szentkúti búcsút, néha többen is. Eljártak még a csanyleki, kisteleki, Mindszenti templomi búcsúba és a „szobori búcsú”-ba (a sövényházi Árpád-szoborhoz), szeptember első vasárnapján. A hívő katolikusok számára a búcsújárás közösségteremtő és hagyományátadó szerepet is töltött be.

A tanyasoron gazdakör vagy hasonló társadalmi egyesület nem létesült. Emlékeznek ún. *negyvennyócas bálakra*, de a hiányos, ellentmondó visszaemlékezések miatt ezek egyesülethez nem köthetők.

1939-ben az *őregkutyanyaki* legények részt vettek a pusztaszeri gazdakör aratóünnepségén. A Kecskemét birtokát képező Felső-Pusztaszer a 19. század közepén, ugyancsak haszonbéres földek parcellázása révén kezdett benépesedni, 1881 és 1934 között közigazgatásilag Kistelekhez tartozott és 1934-ben lett önálló község. Kb. kétezer főnyi népességének túlnyomó hányada a határban fekvő 496 tanyán élt, falumagja alig volt (kocsmá, iskola és néhány lakóház). (Juhász A. 1989: 149–164.) A legények a *Kutyanyak*hoz közeli, már Pusztaszer határában lévő *számyékalmi iskolánál* gyülekeztek. A négyökrös szekérre vendégoldalakat, az ökrök nyakába csengetyűt kötöttek. A szekéren ültek az aratólányok és a muzsikások. A bandagazda vezérletével tizenkét aratólegény sorakozott fel, mindegyikük a saját lován. Zeneszóval vonultak az iskolától három kilométerre lévő gazdakörhöz.

Jellemzőnek tartjuk, hogy a kutyanyakiak arató felvonulása nem Sövényháza, az uradalmi község, hanem a szomszéd tanyaközösség egyesületéhez szerveződött, ahol szintén haszonbérletről örökföldessé vált parasztok éltek.

Kapcsolatrendszer

Egy közösség kapcsolatrendszerének egyik fontos meghatározója, kikkel alakulnak ki házasságkötés révén kapcsolatai. Különösen azt tartjuk jellemzőnek, honnan hoznak a házasuló legények feleséget, hiszen a párválasztásnak – a szülői akarat ismert érvényre jutása mellett – a férfi udvarlása és elfogadása a meghatározó oldala.

A kutyanyaki legények az emlékezettel elérhető régebbi időben – az 1910-20-30-as években – leginkább a tanyasorról választottak feleséget. Ezt támasztják alá a *padkaporos bálról*, a fiatalok leggyakoribb társas összejöveteléről gyűjtött visszaemlékezések. A tanyasoron minden család ismerte a másikat, a szülők tudták, melyik családban milyen a háttérre a lánynak, legénynek, milyen dolgos a menyecskének való. Ha a legények nem találtak magukhoz valót, leggyakrabban *Csanyról* (Csanytelek) hoztak feleséget. Csanytelek a tanyasor keleti feléhez a legközelebbi község, s ami fontosabb: dohánykertészek lakták. Csany dohánykertészesség a Károlyi uradalomhoz tartozott, amely nem oszlatta fel kertésztelepeit, s föltehető, hogy az 1850-es évek első felében a Pallavicini uradalomból elűzött kertész-családokat is befogadott. A dohánykertészekről való származás tudata századunk első harmadában igen eleven és a legtöbb kutyanyaki család kisebb földön, általában 1 holdon foglalkozott is dohánytermesztéssel. Ez a párválasztásnak is tényezője lehetett.

Századunk első évtizedeitől házasságkötések létesültek a Pallavicini uradalom más haszonbérlelő – az 1880-as években bérbeadott *Pitricsom* és az 1893-ban kiosztott

Erzsébet-telep – és *Kutyanyak* bérlő családjai között is. Erzsébet-telepen egy-egy család 8 holdat bérelt, *Pitricsomban* pedig 10 holdas *numerist* mértek, amelyen többnyire két-két család osztozott, (Juhász A. 1989: 197–198) így az egész *numerist* bérlő kutyanyaki családok jobban, a fél numerusosak egy szinten éltek az Erzsébet-telepiekkel.

Kiskutyanyak és kisteleki tanyai családok között is szövődtek házassági kapcsolatok, de a fentieknél ritkábban. Pusztaszeren Kecskemét városa 50 holdas haszonbérleteket parcellázott, így az ottani tanyai gazdák, még a birtok osztódása után is módosabbak voltak a kutyanyaki bérlőknél. Többre tartották magukat a pusztaszeri gazdák, ami a fiatalok összeházasodását akadályozta. Néhány kutyanyaki család – földvásárlással, uradalmi bérföldekkel – elérte, vagy meg is haladta ugyan az átlagos pusztaszeri gazdaszínt, de gyermekeik többnyire az „utcabeli” (sori) családokból választottak házastársat.

Hetipiacra elsősorban Kistelekre jártak. A kisteleki piac – kofáival, kupeceivel együtt – jó értékesítési helye volt tejnek, tejterméknek, baromfinak, disznónak egyaránt. Kistelekről egy *disznókupec* kijárt a tanyasorra hízókat vásárolni. Ritkábban elmentek a félegyházi, *Öregkutyanyakról* a mindszeri piacra is. Téli káposztának a szentesi piac volt jó felvevő helye. „*Vasámap elindultunk Szentésre, mer’ hétfőn vót a piac. Eladtuk a káposztát, szerdán újra mögpakoltunk, újra vittük Szentőse. Vótak azok a szentősi nagygazdák, azok mögvöttek harminc-egyven mázsát. Mer’ azok azt ötettek a cseléddel, káposztát.*” (Zsiga Lajos, 1902.)

Leggyakrabban a kisteleki vásárokat keresték föl, de eljártak a félegyházi, majsai vásárokra is lovat, csikót, tehenet vásárolni. Rendszerint fogattal mentek, az eladásra szánt disznókat, malacokat *ketróc*ben a kocsiderékbe tették, lovat kötőféken a saroglyához kötötték. Tehenet jobbra gyalog hajtottak fel a vásárra. A gyerekek téli ruhaszükségletét rendszerint a kisteleki őszi vásáron szerezték be. Akadtak, akik a dorozsmai, szegedi vásárba is elmentek, de a tiszántúli városok (Csongrád, Szentes) vásárait nem látogatták.

Sövényházán csak 1925-ben épült római katolikus templom. Azelőtt *Öregkutyanyakról* Dócsra, *Kisnyakról* a közelebbi Kistelekre jártak templomba. Az újszülötteket is vagy Dócsra, vagy Kistelekre vitték kereszteltetni, kinek melyik esett közelebb. Az egyházi esküvőt is Dócon vagy az ányási kápolnában tartották. Mindkettő Sövényháza község határában volt. Azok tartották esküvőjüket Kisteleken, akik odaváló lányt vettek feleségül. A század elején az ányási vagy a dóci pap minden második vasárnap tartott misét a kutyanyaki iskolában.

Sövényháza szomszédos és közeli határrészein – *Erzsébettelepen*, *Heffner-telepen*, *Karakás-telepen*, *Rontószélen*, *Pitricsomban* – sok olyan család élt, melyet rokonai szálak fűztek a kutyanyakiakhoz. Az újabban parcellázott uradalmi haszonbérleteken nem kis részben éppen kutyanyaki családok leszármazottai telepedtek meg.

Azért számon tartják, hogy *Rontószélen „könnyebben éltek, mert pusztaszélben laktak és ott a jószágtartás sokkal könnyebb volt, mint Kutyanyakon.”*

Az uradalmi majorok cselédségét a kutyanyaki kisparasztok, gazdák más mentalitásának ismerték. *„Az ottani cselédség mögsozta gyөрökkorától kezdve, hogy majd mögmondja az intéző úr, mit köll csinálni.”* – mondja egyikük. – *Nem úgy mint nálunk. A parasztembör eldöntötte saját maga, hogy én hogy akarom.”* A kutyanyaki legények eljártak az uradalom földjére szénát, herét kaszálni, de rendszerint külön *bandában* dolgoztak. A házasemberek néhány hold feles vagy harmados kukoricaföldet munkáltak, de a majori cselédekkel ennek a révén nem kerültek kapcsolatba, legfeljebb az intézővel és a csósszel, aki a határt járta. Akik a csóssznek kedvében jártak, megrakhatták a kocsidereket az uraság lucernájából vagy szénájából, mert a csósz szemet hunyt fölötte.

A tanyasor és a tanyák jellege

A *kutyanyakiak* a tanyasor megtelepedésétől a közeli évtizedekig a bölcsőtől a koporsóig állandóan tanyájukon éltek, nem volt törekvésük, hogy bármely település belterületén – akár öreg napjaikra – házat szerezzenek. Ennek az a gyökere, hogy a letelepedés idején sem volt másutt ingatlanuk, házuk, elűzött dohánykertészek voltak, akik örültek, hogy lebontott otthonaiktól nem messze haszonbéres földhöz, a letelepedés lehetőségéhez jutottak. Haszonbéres földeken Szeged határában és a Kecskemét által kiosztott pusztákon is létrejöttek ilyen tanyák. Erdei Ferenc tanyarendszerezését figyelembe véve az ilyen jellegű tanyákat szórványtanyának tekinti a szakirodalom. (Erdei F. 1942: 149–150.)

Kutyanyaknak az ad sajátos, a szegedi haszonbéres tanyáktól is eltérő jelet, hogy az adott közigazgatási egységnek, Sövényházának – amelynek a határában létrejött – egészen az 1950-es évekig nem volt belterülete. A község „központjában” állt a Pallaviciniek kastélya, közelében a községháza, tőle kb. 1 km-re az uradalom központi majorja: a szeri major – semmi több! Az egész népesség a „kületerületi lakott helyeken” – majorokban és haszonbéres tanyákon – élt.¹⁷ Az ilyen településeket az egykorú közigazgatás eszmei községnek nevezte.

Kutyanyaknak tehát egy évszázadon át – mialatt három nemzedék nőtt fel – csak névleg volt faluja Sövényháza, de a falu sokféle szerepkörét tekintve nem volt – nem lehetett – központja. Adót fizetni Sövényházára jártak, a földhaszonbért 1932-ig az uradalom központi majorjába szállították és utána ott rótták le a vagyonszállítást.

¹⁷ Az 1910. évi népszámlálás kimutatása ezt a tényt így tünteti fel: „Az egész község a felsorolt lakott helyekből áll.” A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 42. Bp. 1912.

Panaszaikkal a községi bíróhoz fordulhattak, aki éppenséggel a központi major intézője volt. Ám a közösségi életnek, a vallásos életnek, az adásvételnek, a termékek értékesítésének nem Sövényháza volt a központja. *Kiskutyanyak* – mint láttuk – elsősorban Kistelek vonzáskörzetébe tartozott, *Öregkutyanyakra* viszont a közelebbi község, Csanytelek, részben az 1900-as évektől kis faluvá fejlődő „Baksi szőlő” gyakorolt vonzást. Miután az uradalom a volt „Tömörkényi szőlő”-ket eladta, a szőlőtelepen a környék zsellérei, saját hajlékra vágyó majori cselédek, elűzött dohánykertészek leszármazottai 1910-re öt utcás kis falut építettek, amelynek 936 lakója volt.¹⁸ Így a közel két Kutyanyak népességű Baksi szőlő, mint faluszerű zárt település kisebbfajta vonzásközpontot jelentett *Öregnyak* lakói számára. Kistelek azonban az egész tanyasornak piaci és vásárközpontja volt.

A tanyasornak ez a jellege az 1960-as évek vége óta folyamatosan változik. Sövényháza (1973 óta Ópusztaszer) község tanácsa a belterület fejlesztése érdekében telkeket parcellázott. Ugyanakkor a szakmát tanult fiatalok elvagyódtak a tanyáról, mert munkát csak a téesz-központban, a kisteleki gépállomáson vagy Szegeden kaptak. Telket vásároltak és építkeztek, hogy munkahelyükhöz közelebb legyenek. A munkából kiöregedett házaspárok közül is többen vásároltak a faluban telket, házat építettek és a hetvenes években beköltöztek a tanyáról. Számos család eladta tanyáját, de vannak, akik megtartották, és családtagjaikkal kijárnak a faluból a szőlőt, gyümölcsöst, kertet művelni. Ezek már *tartozék tanyák*: hozzátartoznak egy-egy belterületi házhoz, akár mint ún. „hétvégi tanyák”, akár majd valamely családnak tartósabb ideig otthont és megélhetést nyújtó gazdasági telepek.

*

A fél *numeruson*, vagyis 8 holdon gazdálkodó *kutyanyakiak* kisparasztok voltak. Legtöbbjük az uraságtól még „fogott” egy-két hold feles kukoricaföldet, amiért ugyan szolgáltatást kellett végezniük: 1 hold feles földért ősszel 2 holdat kellett megszántani. A kocsi-lóval bíró kisparaszt – úgy mondják – így is jobban járt, mint a fogat nélküli törpebirtokos, mert annak csak „harmadából” adtak kukoricaföldet.

Egy fél *numerusos* kisparaszt az 1920-as években tartott 4 lovat, 2 csikót, 8 szarvasmarhát, 25-30 disznót és malacot. A kutyanyakiak a hasonló földű tanyai kisparasztoknál valamivel több jószágot tartottak, amit a bérfölddel járó *pusztarész* tett lehetővé. Így jól tudták trágyázni földjeiket.

Az 1910-es években Varga Péter egész *numerusos* gazdának volt 24-25 szarvasmarhája, 7-8 lova, 25-30 disznaja és tartott 12-13 birkát is. Pusztaszeren is

¹⁸ L. 16. jegyzet 541.

volt 12 hold bérföldje, úgyhogy disznait a saját földjén legeltette, egy rokon pásztorgyerek ügyelt rájuk.

Az egész numerosos parasztok már gazdának érezték magukat. Az 1920-as években három kutyanyaki gazda: Kecskeméti Gáspár, Kósa János és Zsótér Antal a szomszédos Felsőpusztaszeren örökföldet vásárolt. A megvásárolt 49 kat. holdas földnek 1910-ben még Dékány Istvánné volt a bérlője. Az egy tagban lévő földből Kósa János 21, Zsótér Antal 15, Kecskeméti Gáspár 13 holdat vett meg.

A tehetős kutyanyaki gazdák vállalkozókedvére jellemző, hogy négyen: K. Kovács István, Kósa János, S. Pap Kálmán és Varga Ádám 1929-ben bérbevették a *Székely-tanyát*, ami tulajdonképp kisebb uradalmi major volt, s nevét korábbi bérlőjéről, Székely Lukácsról kapta. A majorhoz kb. 5-600 kat. hold föld tartozott, melyet részben az ott lakó kommenciós cselédek műveltek, részben a haszonbérlők maguk gazdálkodtak. A kifizetendő haszonbérlet az 1945. évi földosztással szűnt meg.

K. Kovács István *öregkutyanyaki* gazda, *Székely-tanya* bérlőinek egyike több mint húsz éven át volt sövényházi másodbíró. Értelmes, tekintélyes gazdának emlegetik.

A haszonbéres földeken a kutyanyakiak úgy gazdálkodtak, mintha sajátjuk lett volna. Másutt is tapasztaltuk, hogy a hosszú lejáratú – legalább 10 éves, de többnyire 25 éves – bérleteken a parasztok tartós megtelepedésre rendezkedtek be. Csak a teher volt több, mint az örökföldön, mivel az adón kívül haszonbért is kellett fizetniük. A bérföld örökölhető, adásvételnél átruházható volt, tehát az 1932-ig tartó haszonbérleti viszony a tanyák jellegét nem befolyásolta.

Rózsa Sándor-monda

(elnagyolt fonetikus lejegyzéssel)

„Az uradalom mögfogadott három idevaló embört éjjeliőrnek. Kiss Miska, öregapám apja mög még valaki. Hároman vótak. Amaz a kettő félt Rúza Sándoréktul. Vót Rúza Sándor, Pisze Matyi, Veszélka Imre... Ölég az hozzá, hogy öregapámnak az apájával haverok löttek. Amaz a kettő fölmondott az uraságnak. Mer' mikó öregapámnak az apja vót az éjjeliőr, akkó Rúza Sándorék sose vittek az uradalomtul se ökröt, se hízót, semmit. Mindön harmadik éccaka vót a soros (...) Itt a pusztaszeri majorba'.

Mikó amazok leléttek, lemönt a kasznárhon. – No Pál, mi újság? – Nem ögyéb uram, köszönöm a szógálatot én is. – No-no, mi van veled? – aszongya – Ne haggy itt bennönket! – Nem, kéröm, gyünnek Rúza Sándorék, oszt' ha bevágónnak, önnének, ha tudnák nekik mit anni. Ebbül a keresetbül nem tudok mögéltni. – No Pál, mi hiányod van? – Aszongya, kék legalább pár mázsa búza. Három mázsa tisztabúza, maj' megörölnénk, hogy tuggyunk egy kis kalácsot vagy kenyeret tönni elcübük. – Szödjetök föl három mázsa búzát azonnal! – El is vitték azonnal a malomba. Mögörlték, hazahozta a lisztöt.

No, maj' egy hétnek utánna elgondóta az öreg megín. Ehhön kék szalonna vagy kóbász, valami. Csak lemönt a kasznárhon. No Pál, mi újság? – Nem ögyéb uram, köszönöm a szógálatot. Rúzsa Sándornak mög Pisze Matyinak nem köll ám a kenyér mög a kalács. Azoknak egy kis szalonna is kék mög kóbász. – Ereggy Pál kifelé. Egy három mázsás hízót válasszatok ki. Tögyétök a kocsira, oszt' mán vigyed is. – Kimönt. Föltöttek egy három mázsás hízót a kocsira, elhozta haza. Levágták a disznót.

Egy hétnek utánna megín eltanát az öreg valamit a pihent észsze. Lēmönt a kasznárhon csak mögköszönni. – No Pál, mi hiány van még? – Hát uram, mögmon-dom őszinte. Rúzsa Sándorék nem szeretik ám a vizet, hanem a bort is követelik, mikó jólaknak. – Semmi, Pál! Azonnal két lovat befogni, le az ányási nagypincébe, három-száz literös hordót guríjjatok föl a kocsira, oszt' vidd fő! Elhozta a bort is.

Osztán gyűttek Rúzsa Sándorék. De mikó öregapám apja vót éjjeliőr, semmit el nem vittek az uraságtul. Mikó amazok vótak, mindön éccaka elvittek valamit.”

(Elmondta Kovács Ferenc, sz. 1911)

Adatközlők

1968. évi gyűjtés: özv. Huszka Ferencné 76 éves, Gyapjas József 73 éves. 1974-ben: Zsótér Antal 86 éves, Vedrédi Lajos (1881). A további anyaggyűjtéseken: Borda János (1902), Palotás Antal (1902), Szatmári István (1902). Székely-telep, Zsiga Lajos (1902), Molnár János (1910), Süli János (1910), Janó János (1911), Erzsébet-telep, Kovács Ferenc (1911), Zsótér Ferenc (1912) és Zsótér Ferencné Kósa Eszter (1913) Erzsébet-telep, Túri Károly (1915), Kecskeméti Orbán (1919), Kecskeméti Orbánné Laczkó Mária (1924), Kecskeméti Jánosné Juhász Erzsébet (1924) Pusztaszer, Kósa József (1929), Tülkös János (1930), Tülkös Jánosné Varga Mária (1934), Kovács György (1950), Kecskeméti János (1960). Valamennyiük adatszolgáltatását köszönöm. Köszönettel tartozom Pálffy Gyulának, a kis-zeri (kutyanyaki) iskola egykori tanárának, segítőkézségéért és visszaemlékezéseiert.

IRODALOM

Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár I-II*, Budapest, Akadémiai.

Bálint Sándor 1976: *A szegedi nemzet – A szegedi nagytáj népelete. Első rész = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75–2.*

Erdei Ferenc 1942: *Magyar tanyák*, Budapest, Atheneum.

Inczefi Géza 1958: Sövényháza és vidékének földrajzi nevei, *A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, 83-153.

Juhász Antal 1989: A szegedi táj tanyái, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1982/83–2.

Palugyay Imre 1855: *Magyarország történeti, földirati legújabb leírása IV*, Pest.

Zsilinszky Mihály 1900: *Csongrád vármegye története*, Budapest.

KUTYANYAK. DIE SIEDLUNG UND DAS GESELLSCHAFTLICHE LEBEN EINER GEHÖFTSREIHE

JUHÁSZ ANTAL

Der Autor stellt die Siedlungsgeschichte, das gesellschaftliche Leben und Beziehungsstruktur einer Gemeinde in Südungarn (fjpusztasz, vor 1973 Sövényháza genannt) dar. Das Gebiet der Ortschaft war bis 1945 Teil der Pallavicini-Domäne.

Das Besiedeln der Gehöftsreihe begann 1853, als der Gutsbesitzer von den Majorsfeldern, die sich an die Pußta der Stadt Kecskemét angrenzten, mehrere Morgen verpachtet hatte. Ein Pächter bekam 10,5 Morgen Land (davon 6 Morgen Acker, 4 Heuwiese und das halbe Morgen Hausgrundstück). Sie waren verpflichtet Tabak anzubauen, Bäume zu pflanzen, auf den Feldern des Guts bei der Ernte mitzuarbeiten und jährlich 20 Tage Frondienst zu leisten. Der Gutsbesitzer hat seinen Pächtern Verpflichtungen und Lasten auferlegt, gleichzeitig versuchte er zum selbständiger Wirtschaften fähige Bauern anzusiedeln. Später wurde die Größe des auf einen Pächter fallenden Landes auf 16 Morgen erhöht und die Pächter bekamen Weiderecht für die Pußta des Gutsbesitzers. 1857 wohnten auf den verpachteten Grundstücken auf 20 Gehöften 26 Familien, Anfang der 1860er Jahre sind es schon 49 geworden.

Die Pächter mußten jenseits der am Rande des Guts ausgesteckten Feldgrenze, auf der nördlichen Seite bauen, daher bildete sich eine dem Weg folgende Gehöftsreihe heraus. 1932 gelangten die Felder durch Vermögensablösung in den Besitz der Pächter. Danach wurden auch auf der anderen Seite der Feldgrenze Wohnhäuser gebaut; so bieten manche Teile der 7 km langen Gehöftsreihe das Bild einer dörflichen Straße.

Die volkstümliche Bezeichnung der Gehöftsreihe – Kutanyak – rührt der Erinnerung nach daher, daß sich einige Vertriebene der in der Nähe liegenden Tabakplantage, die den Namen Kutabyontug, hier, auf diesen Pachtstücken niedergelassen haben. Der offizielle Name der Feldmark war fjpusztasz, dieser ist aber vor Jahrzehnten in Vergessenheit geraten, seine Bewohner und die der ganzen Umgebung benutzen nur die volkstümliche Bezeichnung.

Die Abhandlung analysiert die weiteren Veränderungen in der Siedlung, in ihrer Population und in den Besitzverhältnissen der Gehöfte. Die Gehöftsreihe erreichte ihren höchsten Entwicklungsstand am Ende der 40er Jahre: zu dieser Zeit gab es an die 100 Häuser in der Gehöftsreihe (die Population betrug 1930 530 Personen). 1992 fanden wie 80 Gehöfte, davon waren aber 7 unbewohnt. Viele zogen Anfang der 70er Jahre in das Dorf oder in größere Ortschaften, die Population der Gemeinde überalterte. 1982 war das Gehöft nur für 182 Personen ständiger Wohnsitz. Zahlreiche Gehöfte sind als Wochenendhäuser, als Hobbygehöfte benutzt. Es ist charakteristisch, daß die Inhaber von 7 Gehöften in der nächstliegenden Großstadt Szeged, von 11 in der benachbarten Kleinstadt Kistelek wohnen.

Die Arbeit legt die gemeinsam verrichteten Arbeiten, die Assoziationsformen der Landwirte, unter anderem auch die Funktionsweise der Weidegesellschaft dar. Sie behandelt die Angelegenheiten des gesellschaftlichen Lebens: die Nachbarsbesuche, die Vergnügungen der Jugendlichen: den Kinderball, die Ofenbankstaubball genannte häusliche Vergnügung, das Rumpfziehen zum Fasching und das Erntefest.

Der Autor geht darauf ein, wen die Bewohner der Gehöftsreihe geheiratet haben, wo sie in die Kirche, auf den Markt oder Jahrmarkt gegangen sind, um etwas zu kaufen oder zu verkaufen. Er behandelt das Verhältnis der Bewohner zu den Dienstleuten der angrenzenden Majoren, zu anderen Gehöftsleuten und den Bewohnern der benachbarten Dörfer.

Die Lage und der Charakter der Gehöftsreihe „Kutanyak“ weicht von den anderen Pachthöfen der Region ab. Ihre Besonderheiten rührten daher, daß das Gutsdorf, in dessen Mark sie entstand, bis 1950 kein inneres Gebiet, keinen Dorfkern hatte. (Die Fachliteratur nennt solche Siedlungen „ideelle Gemeinden“.) Für die Bewohner der Gehöftsreihe bedeutete Kistelek, die nächstliegende Gemeinde, „das

Dorf", wo sie am häufigsten in die Kirche, auf den Markt und Jahrmarkt gingen. In der Gemeinde Sövényháza wurde erst 1925 eine römisch-katholische Kirche gebaut; der Ausbau des Dorfzentrums begann in den 60er Jahren.

Die Mehrzahl der Gehöfte war kleinbäuerliches Eigentum. Manche unternehmungslustigen Bauern sind durch das Pachten größerer Felder und groß angelegte Viehzucht zu Landwirt avanciert.

SZEMLE

BRATINKA JÓZSEF – SZIGETI FERENC:

SZEGED VÁROS TANÁCSÁNAK ELSŐ JEGYZŐKÖNYVE 1717–1723.

(Tanulmányok Csongrád megye történetéből XVIII, 95–193. l.)¹

1. Szeged város XVIII. századi életének érdekes és értékes dokumentumát közlik a nyelvemlék közlétevei. Ez a korábban még ki nem adott levéltári anyag azért keltette fel a nyelvtörténet kutatóinak érdeklődését, mert olyan nyelvi és művelődéstörténeti tényanyagot tartalmaz, amely e tudományágakon kívül a helytörténet és a jogtörténet kutatóinak a figyelmére is joggal igényt tarthat, közkinccsé tétele pedig szegedi kutatók nemes feladata, ezt a helyi kutatómunkát más nem végzi el helyettük. A JATE Magyar Nyelvészeti Tanszékének munkatársai ezért vállalkoztak egy pályázat keretében e jegyzőkönyv feldolgozására, ill. kiadására, amelyet a Művelődési és Köznevelési Minisztérium (ÁMB 214/1986.) támogatott, s az elkészült pályamunkát „Kiemelkedő eredménnyel zárult”-nak minősítette. (Vö. 96. l.)

2. Szeged város tanácsi jegyzőkönyveinek legrégebbi darabjai elvesztek. Ez az első fennmaradt kötet 1717-től 1723-ig tartalmaz feljegyzéseket, kisebb-nagyobb ügyek leírását: „marhatolvaj felakasztását, házastársi egyenetlenségeket, adóbehajtás körüli problémákat, szidalmas szavakkal vétkesek eseteit, városi tisztségek betöltését stb.” (95. l.); a kötet végén pedig különféle városi tisztségek, foglalkozások elnyerésekor letett eskük szövegei, az ún. juramentumok találhatók. Nyelvtörténeti szempontból azonban a jegyzőkönyvet elsősorban nem a tartalma, hanem az a tény teszi fontossá, hogy nyelvvezete túlnyomórészt magyar. Megcsillan benne a korabeli élőnyelv is, főként a peres ügyek tárgyalása közben készült feljegyzések szövegében, pl.: „Vastagh Ferencz, Bába János Civiseknek mint A. Győry Janos Civisünk ellen mint I. Causajuk előnkben adatván Követközendőképpen. Hogy a midőn fölső Városi Korcsmán nevezet Civiseink együtt mu- lattanak volna, ital Közben magok Közöt öszve veszven, rútúl verekedtenek, es annyira jötte- nek, hogy az említet I. haragjában, Isten és Vi- lág Törvénnycitül nem irtozván, el tökellett rosz Szándékából, alattomban Késit, mint orozó Gyl- Kos fegyvert

¹ Mutatvány és egy fényképmásolatos lap megjelent belőle a Néprajz és Nyelvtud. XXIX–XXX. kötetében, Szeged, 1985–86., 51–61.

Ki huzván, az veszekedések Kö- zöt meg Szurta orozva Bába János Civisün- Ket, a mellyet midön ordine juris ventillaltunk vólna, Györi János tamquam I. meg Vallya ugyan hogy a Kést Ki huzván, nevezet Bába Jánost meg Szurta, de maga mentsegére cselekedte', mivel ütet a földre Vastag Ferencz Bába János, több társaikkal edgyüt le'tapodván nyak- ra való Kendőjével fujtogatták, Kevesse majd meg fúlt, provocáln magát jelen vólt bizonyságok- ra, és azokkal Kész meg bizonyítani." (104–105. l.) Emellett a XVIII. század erős latin hatás alatt álló hivatali nyelvbe is bepillanthat az olvasó, erre a sok latin szakkifejezés meg a jogi indoklások a jellemzőek. A fenti részlet folytatása is ezt mutatja: „Vastag Ferencz, és Bába János, tamquam Actores az I.nek exceptioját egészen tagadgyák, bizonyságokkal Ki- vánván Törvényünk előt edoceálni, recomendáln tovább is magukat pro Iustitia. Tandem

Az elő hozot Törvényessen, és meg esküdtetet bizonyságoknak fassiojokból is, mind pediglen mind a Ket résznek fassiojokból, s. allegatiojokból circumstantialiter a Causá- nak meritumját meg értvén, és törvényessen dicutialván így Deliberáltatot." (105. l.) Felhívják erre a figyelmet a bevezetésben a szöveg közzétevői is: „E beékelődő latin elemek, illetve nehézkesnek ható megfogalmazások mellett ugyancsak eleven esetleí- rásokat olvasunk, melyek mondatfűzésében, epikus ... részleteiben a 16–17. századi íródéakok fordultatos nyelvére ismerhetünk." (95. l.)

3. A szöveg kiadóinak szakértelmét, korszerű felfogását dicséri, hogy a szöve- get betűhíven közlik. A kiadás feladata emellett azért sem volt egyszerű, mert a jegyző- könyvben nemcsak összefüggő latin szövegrészek fordulnak elő nagy számban, hanem – mint a szórványemlékekben – a latin kifejezések, félmondatok, mellékmondatok, magyarázatnak szánt latin kitérések beékelődnek a magyar szövegrészek folyamatába, amint ezt az idézett rész is illusztrálja. E nehézségek áthidalására, az olvashatóság megkönnyítésére a következőképpen jártak el a kiadvány szerzői. A jegyzőkönyv első négy oldalának latin szövegét egész terjedelmében közlik, mellette található a gör- dülékeny magyar fordítás, ez a rész ugyanis az egész jegyzőkönyvnek bevezetőjéül szolgált. Ezután tájékoztató összefoglalás következik az 5–27. lap latin szövegének tartalmáról. A későbbiekben is ezt az eljárást alkalmazták a terjedelmesebb latin szövegek tartalmának jelzésszerű ismertetésére. A szövegbe ékelt latin kifejezéseket, mondattöréseket vagy mondatokat a megfelelő részhez csatlakoztatva (vagy később) magyar fordításban is megadják, a jegyzőkönyv megfelelő oldalára utalva (pl.: „ad 27–28". stb.). A bevezetésben nem ártott volna azonban gyakorlati útmutatást is adni a jegyzetek, ill. a szövegrészek után „ad"-dal csatlakoztatott fordítások, értelmezések használatához, mert ezek többnyire elég távolra kerültek az értelmezett szövegrészek- től.

A magyar és latin, ill. keveréknyelvű szövegeken kívül német részletek is előfordulnak a jegyzőkönyvben, így például német nyelvű rendelet vagy az esküszöve- gek – juramentumok – német változata. Az előbbire csak utal a kiadvány (vö. 102. l.), az utóbbiakat közli is; ezek fordítását minden bizonnyal azért mellőzték, mert általában

előttük vagy utánuk megtalálható a korabeli magyar esküszöveg is. (Ennek ellenére a német szövegrészek tanulmányozása, esetleg mai fordítása sem lett volna vagy lenne haszontalan, éppen a betűhíven közölt írásmód miatt sem.) E párhuzamokra a szövegben található címek utalnak, pl.: „Formula Iuramenti in Concivilitatem receptorum (értsd: 'a városközösségbe befogadottak esküformulája') ... Eadem Formula Germanice” (170. l.); „Iuramentum Iudaeorum ... Idem Iuramentum Ungarice.” (171. l.). – Mellékesen jegyzem meg, hogy a jegyzőkönyvbe felvett esküszövegek a mai kor – szegedi, de minden más – polgárának is megszívlelendők lehetnek. A szöveg értékei iránt való érdeklődés felkeltésére idézzünk egyetlen ilyen részletet:

„Bor Biráknak eö Kglmeknek Iuramentuma eképpen van.

En N. Esküszöm az egy elő igaz Istenre', Attya, Fiú, Sz. [Lélek] tellyes Szent Háromságra, Boldogságos Szüz Mári[ára, és Isten-]nek minden Szent[re]'; Hogy ezen Esztendőben Bor B[íróként?]

Kivánok ele'get tenni, és magamat úgy alkalmaztatni, és Szorgalmatossan vigyázni minden restség nélkül a Nemes Városnak Korcsmájra, hogy Bor nélkül ne legyenek, és hogy Nemes Városnak jövedelme' Szaporodgyon, idegen Borok eránt jó rendelést tészek, és az melly hordokat Korcsmáros Kezéhez adok, azokat igazán meg füzerlem, és a Korcsmárostúl igaz Számot is Vészek, nem te- kintvén Semmi attyafiságot, Sogorságot, Komaságot, igeretet, Ke[d-]vezést, ajándékot, vagy valami Privátumot, hanem e'gyedül az Nemes Városnak hasznán igyekezem; azért is minden hordorúl hány akós vólt igaz Számot veszek, és abbúl Kezemhez jöt pénzeket Szorgalmatossan meg tartom, és azokkal valami Kü- lömb való Kereskedést nem inditok, és másnak Sem adom; hanem egyedül a T. Nemes Tanácsnak Végezése Szerint, avagy Biro Urnak Comissioja mellet erogálom, és a midön az Esz- tendő el folyván minden Ki arultatot hordokrúl, hány akossak vóltak, és hogy vettem, hogy folyt, és hány pénzen Ki árulták, mind jövedelmérül, mind Söprejerül igaz Számot adni fogok, úgy az hordokra vigyázni, azokat meg mosatni, és Szárazan, tisztán tartani el nem mulatom, Isten engemet ugy Segellyen, Boldog Aszszony, és Istennek minden Szent[re].” (161–162. l.)

Érdekesek mind helytörténeti, mind nyelvi szempontból a jegyzőkönyv helynevei, pl.: „Szeg határ, Bika Semlyeke' homokja, Zombori dombja, Atal arok, Madarász Tó” stb.; névtani szempontból személynévei is érdekesek a feldolgozásra.

4. Szeged város tanácsának közreadott, első fennmaradt jegyzőkönyve röviden bemutatott értékei miatt nagy kincse a városnak, és feltétlenül érdemes a további tanulmányozásra, feldolgozásra. Ehhez kívánunk kedvet, kitartást, a továbbiakban is érdeklődő munkatársakat.

Velcsov Mártonné

FEKETE LÁSZLÓ 1992: *MAGYAR KIEJTÉSI SZÓTÁR*.

Budapest, Gondolat, 212 p.

„A Magyar kiejtési szótár régi hiányt pótol a könyvpiacra. Segítséget nyújt a legkülönbözőbb hasonulások, egyes idegen szavak és rövidítések helyes kiejtésében, sőt azon szavak esetében is, amelyeket éppen hogy úgy kell kiejteni, ahogyan írva vannak, de a mindennapi beszéd ettől eltérő, helytelen alakokat alkalmaz. A 10880 szót és szókapcsolatot tartalmazó szótár hasznos segítőtársa lesz mindazoknak, akik nem csupán írni, de beszélni is helyesen szeretnék magyarul.”

Az előbbi idézet a könyv hátoldaláról való és – érthetően – a kiejtési szótár hasznosságáról igyekszik meggyőzni a potenciális vásárlókat. Ugyanezt teszi az Ajánlásban dr. Andrásfalvy Bertalan, a Magyar Köztársaság művelődési és közoktatási minisztere is: „Örömmel vehetik kézbe ezt a művet mindazok, akiknek szívügye, hogy szépen, helyesen beszéljenek magyarul, akik az igényes magyar kiejtést akarják tudatosítani vagy elsajátítani, éljenek bár a természetes magyar nyelvi közegben vagy a szétszórtság nyelvi szigetein. Nyelvtudományunk régi adósságát törleszti a *Magyar kiejtési szótár*” (7).

A továbbiakban – sajnos – kénytelen leszek azt bizonyítani, hogy a magyar nyelvtudomány továbbra is adósa még a magyar nyelvet szerető közönségnek egy t u d o m á n y o s a l a p o s s á g g a l e l k é s z í t e t t magyar kiejtési szótárral. Fekete László munkája ugyanis – több szempontból is – híján van ennek.

1. Az első kifogásom a szótárban szereplő szóanyag kiválasztását érinti. Mint a Tájékoztatóból (9–14) megtudjuk, „a kiejtési szótárban 10 880 szó, ill. szókapcsolat [a továbbiakban rövidítve: szó] van” (9). Ezeknek egy jelentős részét a szakirodalomban (ÉrtSz., ÉKsz., AkH., NyKk.) előforduló olyan szótári alakok teszik ki, „melyekben az ejtett forma eltér az írottól” (zöngésedés, összeolvadás stb.). Ez így rendjén is volna. Érthetetlen azonban a számomra, hogy a magyar szókincsnek csak kis szeletét bemutató szótárba¹ hogyan kerülhettek ilyen nagy számban régies, idegen, valamint minden bizonnyal csak elvétve használt, egészen ritkán előforduló szavak. Néhány példa: a *meggyarapul* 'meggyarapodik' (120) lexéma ugyan előfordul mind az ÉrtSz.-ban, mind az ÉKsz.-ban, azonban stílusminősítésként szerepel mellette az is, hogy r é g i e s é s i r o d a l m i n y e l v i alakokról van szó. Ugyancsak nehezen érthető a *koch* [kóh] 'rizsfelfújt' (101) alak felvétele is. Igaz ugyan, hogy ennek a NyKk. I.

¹ Fábíán (1968: 463) szerint „a magyar szókincsnek az a része, amelyet szótározní szoktak, 230 000 szóra tehető” (463).

1222. szerint a népnyelvben van *kó*, ill. *kók* ejtészváltozata is, azonban ugyanitt olvashatjuk azt is, hogy csak „a konyhanyelvben még élő szó”-val van dolgunk.²

Nehezen volna megmagyarázható az olyan – kifejezetten idegenszerű – kifejezések fölvétele is, mint pl. a *á jour vagyok* 'naprakész vagyok' (19). Ezt is tartalmazza ugyan a megadott szakirodalom (a HKSz. (21)), azonban a NyKk. I. 265. – még *azsúr*, *azsúrban van* címszó alatt – nem ajánlja használatát, mert „finomkodó, fölösleges modorosság”-nak tartja.

A szótárba véleményem szerint teljesen fölösleges bevett szavak legnagyobb csoportját az egyébként magyaros, de minden bizonnyal elvétve, vagy csak egyes tudományokban használt kifejezések alkotják. Ezek is megtalálhatók ugyan – többnyire nem is külön szócikként, hanem csupán az összetételek között – az ÉrtSz.-ban, használati gyakoriságuk viszont rendkívül csekély. Fekete László szótárában mégis tömegesen fordulnak elő, illusztrációként álljon itt ez a teljesen véletlenszerűen összeválogatott kis csokor: *elegyfa*, *elegytakarmány* (49), *gubacssavas* (69), *madzagkilincs* (117), *mellpor* (124), *nyűgcsat*, *nyűgpecék*, *nyüstbot*, *nyüstgyártás* (137), *rénszarvaszuzmó* (159), *szakálluzmó* (171), *szarvasgyökér* és *szarvasszar* (173).³

2. Második kifogásom a kiejtés jelölését érinti. Egy kiejtési szótár esetében az embert azt várná, hogy az valamiféle fonetikus írástípust használ. Ez lehetne pl. a magyarban a nyelvjárási vagy beszélt köznyelvi szövegek lejegyzésére használt ún. egyezményes hangjelölés vagy a Nyugaton – a nyelvoktatásban, de a tudományos vizsgálatban is – megszokottabb APhI-átírás.⁴ Utóbbinak meglett volna az az el nem hanyagolható előnye, hogy a szótár a nem magyar anyanyelvűek számára is informatív lehetett volna. Ez nemcsak a magyarul nem beszélő, de pl. magyarul tanuló külföldiekre vonatkozik, hanem a Magyarországról korábban elszármazottak gyermekeire, még inkább unokáira, azaz a nem első generációs magyarokra. Az ő artikulációs bázisuk ugyanis az idegen nyelvi környezet hatására már sok esetben annyira eltávolodott a magyar anyanyelvűekétől, hogy komoly gondot jelenthet számukra egyes foné-

² A NyKk. 2. köt. 594. pedig a *rizskoch* címszó alatt ezt írja: „Inkább csak a bizalmasabb beszélt nyelvben fordul elő, s ott is elavulóban van. Mi is magyar megfelelőjét, a választékosabb *rizsfelfújt* összetélt ajánljuk helyette”.

³ Utóbbiról meg kell jegyeznem, hogy ebben a formában nem szerepel a válogatás alapjául felsorolt szakirodalomban. Gyanítom ugyan, hogy forrása az ÉrtSz. (VI. köt. 101) lehet, ott azonban *szarvasszar* szerepel az összetételek között. Hogy azonban nem egyszerű nyomdahibáról van szó, arra bizonyíték a kiejtés szerinti alak.

⁴ Ezt használják az angol kiejtés jelölésére, de pl. a *Der große Duden, Band 6. Das Aussprachewörterbuch* (Mangold 1974) is az APhI hangjelölési rendszerét veszi át. (Igaz ugyan, hogy abban nem is tízezer, hanem százharmincezer szó kiejtése található. Előszavából kiderül, hogy anyagát nemcsak a Duden-sorozat helyesírási szótára, de a Fremdwörterbuch, azaz az idegen szavak szótára szinte teljes anyaga, valamint tulajdonnevek (főleg személy- és földrajzi nevek) tömege képezi.)

mák képzése (itt nem zárt *ē*-re gondolok, hanem pl. az *a*, *gy*, *ty*, *zs* stb. hangokra). Fekete László azonban nem valamiféle fonetikus átírást használ, hanem csupán a magyar ábécé betűit, elvétele egy-egy diakritikus jelleggel egészítve ki azokat (*ē*, *ā*, *ē*). Ezáltal tehát a nem magyar anyanyelvűek számára a szótár hasznossága máris rendkívüli módon csökkent, pedig „a magyar nyelvet szerető közönség”-be, akiknek „ittthon és világszerte” ajánlják a szótárt (7), ők is beletartoznának. De ha már ez így van, lássuk, mennyiben van a szótár a magyar anyanyelvűek segítségére!

3. Fekete László öt részre osztja a szótár szóanyagát. Az első csoportba tartoznak azok a szavak, amelyekben az írott forma eltér az ejtettől, azaz a magyar hangtörvények hatásmechanizmusa révén létrejött alakulatok.

Ezek közül szerintem a zöngéesség szerinti hasonulás eseteit – főként a tulajdonképpen nagyon szűkre méretezett szóanyag miatt – fel sem kellett volna venni a szótárba. Ennek a hasonulásnak a szabályai ugyanis szinte kivétel nélkül ható törvényei a magyar kiejtésnek, s az asszimiláció csak akkor marad el, ha valamilyen oknál – pl. iskolai tollbamondás – fogva annyira lassan és tagoltan artikulálják a szavak ill. szakaszok hangsorát, hogy a szomszédos mássalhangzók annyira eltávolodnak egymástól, hogy a második nem képes hatni az elsőre. Normális tempójú beszédben viszont gyakorlatilag mindig létrejön ez a fajta hasonulás. Ha külföldieknek is szánták volna a munkát, elfogadható volna ezeknek az eseteknek a bemutatása is, mivel azonban nem ez a helyzet, valójában nem értem, miért szerepelnek – a szógyakoriságtól eltekintve is – ilyen alakulatok a szótárban: *ananászdinnye* [ananázdinnye] (22), *csüdfű* [csütfű] (39), *honboldogítás* [homboldogítás v. honboldogítás] (81), *hordalékgarnada* [hordaléggarnada] (81) stb. A teljes hasonulás, összeolvadás, főként pedig a rövidülés ill. a nyúlás eseteinek már inkább van helyük egy ilyen munkában. Ezekkel kapcsolatban azonban nagyon gyakori az a megoldás, hogy két ejtészváltozatot is megad a szerző, pl. *bauzitcement* [baukszitcémént, baukszitcement v. bauksziccémént, baukszicement] (26), *elvontság* [elvontság v. elvoncság] (52), *bennkosztos* [bennkosztos v. benkosztos] (27) stb. Mint fentebb láttuk (*honboldogítás*), megteszi ezt Fekete László a részleges hasonulás eseteinél is néha, itt azonban még inkább él ezzel az eljárással. Ez ismét csak érthető volna abból a szempontból, hogy lassú, nagyon artikulált beszéd során előfordulhatna, hogy nem fejt ki hatását az adott hangtörvény. Ezt azonban elég volna a szótár elején általános elvként közölni, és csak a hasonult változatot megadni. Így ugyanis a szócikkek információs tartalma inkább gyengül: ha több változat is lehetséges, ugyan melyiket használják általában? Arról persze nem is beszélve, hogy a legtöbb esetben teljesen értelmetlen is így a kiejtés megadása. A fenti példák esetében pl. másfajta ejtészváltozat nem is képzelhető el, azaz: vagy hat a hangtörvény, vagy nem. Így a *bauzitcement* szócikk legföljebb arról informál, hogy hosszú *ú*-val vagy *í*-vel nem ejthetjük a szót, de hát azt hiszem, ezt nem is tette volna senki, aki a magyar magánhangzók jeleinek hangértékével tisztában van.

Vannak természetesen olyan esetek is, mikor a szerző csak egy ejtészváltozat mellett teszi le a voksát, pl. *könnyhullatás* [könyhullatás] (105), *könnyzacskó* [könyzacskó] (uo.). Érdekelne viszont, mi volt az a kritérium, ami a fentebb idézett *bennkosztos* szó esetében két, itt viszont csak egy ejtészváltozat megadására készítette Fekete Lászlót.⁵

Néha – elsősorban a hangkiesés eseteinél – az is előfordul, hogy a két ejtészváltozat megadásakor a kieséses alak előtt ott áll egy megjegyzés, miszerint ez az ejtészváltozat csak gyors beszédben következik be, pl. *testszag* [testszag v. gyors beszédben: tesszag]. Ez így igaz is, de akkor tulajdonképpen más hasonulások, összeolvadásos vagy kieséses alakok elé is oda lehetett volna írni ezt a megjegyzést, így például a *brosztű* [brosztű v. brostű] (31), *kádcsap* [kácsap v. káccsap] (92) stb. címszók második ejtészváltozata elé is.

A címszó utáni szögletes zárójelben található ejtészváltozatok „egyenrangúak, mindegyikük köznyelvi változat [...], azonban a kerek zárójelben lévő változatokat” (10) kevésbé ajánlja a szerző. Ezzel kapcsolatban megint nem igazán tudom, mi lehetett az a kritérium, ami szerint az *ígér* igének (84) és származékainak mindkét ejtészváltozata (pl. [ígér v. igér]) köznyelvinek minősül, ezzel szemben pl. a *kíván* (100) és származékainak alakjai közül csak az egyik (pl. [kíván v. (kíván)]); vö. még pl. *gunyoros* [gunyoros v. (gúnyoros)] (69), ugyanakkor *gügyü* [gügyü v. gűgyű] (uo.), de idézhetnénk még más példákat is.

A hangtörvények hatása folytán létrejött alakok mellett szerepelnek a szótárban olyan szavak is, „melyekben a kiejtés teljesen megegyezik a szó írott alakjával”: ezzel a szerző fel akarja hívni a figyelmet arra, hogy „ezeknek más ejtísmódja helytelen, pl. *hegesztő* [hegesztő] mn. és fn.” (9). Ebben tulajdonképpen igaza is van, csak ismét felmerülhet a kérdés, milyen alapon fogadja el Fekete László a *hegeszt* igének csak a geminálódás nélkül ejtett változatát, ha pl. a *kókad* ige és származékai esetében a szimpla és a geminált ejtést is megadja, sőt a nyúlásos változatot éppúgy köznyelvinek érzi, mint a másikat, hiszen mindkettőt kerek zárójel nélkül közli: [kókad v. kókkad] (101).

A mozaikszók, betűszók és rövidítések közül Fekete László csak azokat vette fel szótárába, „melyeknél az ejtett alakot is közli a forrásmű, pl. *kb.* [körülbelül v. (kábé)]” (10). Így csak alig néhányat találunk közülük a munkában (pl. stb. *tnk*, *tsz*, *tszcs*), ugyanakkor ezek esetében már ismert a kiejtés a forrásmunkából is. Egy újabb keletű betűszóval, az AIDS-szel kapcsolatban pedig a szótár több ejtészváltozatot is közöl: [étsz, aídées v. angolosabban: édz]. Utóbbi esetében nem tudom, melyik forrásmunka lehetett az, amelyik ezt az angolos ejtészváltozatot is megadja. A felsorolt szakirodalmi munkák közül a szó újabb elterjedése folytán igazán csak a HKsz. jöhet

⁵ Ugyanezt kérdezhetnénk pl. a már idézett *honboldogítás* és *hordalékgarmada* szócikkek esetében is.

szóba, abban (20) valóban meg is találjuk a kifejezést, különböző toldalékokkal és szóösszetételek előtagjaként. Az itt megadott *-val/-vel* ragos forma azonban az *sz-es* ejtést tükrözi: *AIDS-szel*.

A kiejtési szótár anyagának utolsó nagy csoportját az idegen szavak képezik. Fekete László egyrészt az ÉrtSz.-ban található idegen szavak kiejtését adja meg (pl. *cosinus* [koszinusz] (35)), másrészt pedig a felsorolt szakirodalomban előforduló olyan idegen szavakét, „melyek használata gyakori, bár az lehet szükséges vagy felesleges szó” (10).

Véleményem szerint – de pl. a *Duden Aussprachewörterbuch* szóanyaga is ezt tükrözi – éppen az idegen szavak csoportja az, amelyek esetében a legnagyobb szükség van egy ilyen kiejtési szótárra, bár Fekete László munkájában korántsem ezek vannak többségben. Amellett pedig meg kell mondani azt is, hogy voltaképp ezek esetében más szótárak is eligazítanak bennünket, ugyanis az írásképtől jelentősebben eltérő idegen szavak kiejtését a Bakos-féle Idegen szavak és kifejezések szótára is közli, míg az idegen nevek esetében rendelkezésünkre áll a Magay Tamás szerkesztette *Idegen nevek kiejtési szótára*.

4. Következő kifogásom a címszók egy részében feltüntetett csillagra vonatkozik. Mint Fekete László írja, „a címszó utáni csillag ['] kerülendő szót vagy írásmódot jelöl, pl. *korrekció*’ [korrekció v. korrekció] fn /javítás, helyesbítés/, *nylon*’ Lásd: nejlón” (10). Az már maga is furcsa, hogy egy jelet két funkcióban is használ a szerző: a kerülendő *s z ó* ugyanis nyelvhelyességi probléma, a kerülendő *í r á s m ó d* helyesírási. Mi sem lett volna egyszerűbb, mint az egyértelműség kedvéért két jelet (pl. * és +) bevezetni. Az előbbi szószavú idézetből ugyanis nem derül ki, mely esetekben vonatkozik a csillag a szóra, mely esetekben az írásmódra. Ha sokat forgatjuk a szótárt, azért rájövünk, hogy van némi logikája a használatnak: ha a csillagos szó után egyenes zárójelben annak magyar megfelelőjét találjuk, feltehetően annak idegenszerűségét, s ebből fakadó kerülendő voltát jelenti a csillag, míg ha utána egy más írásképi címszóra történik utalás, mint fent is, akkor nyilván kerülendő írásmódot jelöl. Sajnos, itt is vannak azonban következetlenségek. Egyrészt némileg érthetetlen számomra, hogy miért kell a csillaggal ellátott, tehát kerülendő *slag* helyett *gumicső*-t (167), vagy a *sluszkulcs* helyett az *indítókulcs*-ot használni, ha pl. a ’fordítási hiba’ jelentésű *leiterjakab* mellett nem áll csillag, holott a magyar jelentés ott is szerepel zárójelben (112). Ezzel szemben viszont az elterjedtebb és rövidebb *lendkerék*’ helyett is a *lendítőkerék* használatát javasolja a szótár (113), noha a rövidebb változat a NyKk. II, 42 szerint sem kifogásolható ma már.

Még rosszabb a helyzet a kerülendő írásmódra vonatkozó csillagokkal. Ezek többsége ugyanis olyan formák előtt áll, amelyek valójában nem egyszerűen kerülendők, hanem a jelenleg érvényben lévő akadémiai helyesírási szabályzat szerint helytelenek, pl. *hobby*’ Lásd: hobbi (80), *mammut*’ Lásd: mamut (118), *zipzár*’ Lásd: cipzár

(210) stb. A szócikkek illetően felvétele valójában azt sugallja, mintha ezek nem helytelen, csak kerülendő írású formák volnának, tehát ez az eljárás mind tudományos, mind pedagógiai szempontból teljesen elhibázottnak minősíthető. Nem is szólva arról, hogy pl. a *wolfram* [volfram v. volfrám] /volfrám/ (209) szócikkben a szerző nem is a *Lásd* szóval utal a helyes szócikkre, hanem csupán csillaggal látja el, de ugyanúgy megadja az ejtészváltozatait, mintha helyesen írt alak volna, s ferde zárójelben feltünteti a jelentését. Az AkH.¹¹ szerint azonban a szó jelenleg elfogadott írásmódja *volfrám* (370).⁶ Az érvényes helyesírási szabályzat szerint ugyancsak helytelen *yoghurt* [jokhurt] /joghurt/ címszóban pedig már csillag sem szerepel (209), azt tehát Fekete László épolyan helyesnek tekinti, mint a *joghurt* alakot (91). Igaz, hogy utóbbinak a jelentését már legalább nem ugyanazzal a szóval adja vissza, hanem az *qludttej* szóval.⁷

Ezt az eljárást egyébként máshol is megtaláljuk, pl. a *klozet* címszó jelentését is *klozet*-tel adja vissza, holott a fél oldallal korábbi *klozet* jelentéseként 'véccé' szerepel (100–101). Ugyanígy megad a szótár – mégpedig csillag nélkül – egy helytelen írású *girál* [girál v. gírál] szócikket (68) 'zsirál' jelentéssel, ami már önmagában is meglehetősen sajátos eljárás, s még csak nem is utal arra, hogy a szónak nem ez a helyes írásmódja, hanem *zsirál*. Ezzel együtt ez a forma is szerepel a műben (212), igaz ott már csak a [zsirál] ejtésmód szerepel, a [zsirál] ejtésmód szerepel, a [zsírál] még kerek zárójelben sem, eltérően pl. a *volfrám* szócikktől. A jelentés megadása helyett pedig csak egy zárójeles utalást találunk arra, hogy a bankszakmából való kifejezéssel állunk szemben.⁸

A jelentések feltüntetése egyébként sem erőssége a szótárnak, így például a *leszboszi* [lëzboszi] címszóban – bár a szófajt helyesen adja meg (mn.) – a jelentés főnévi: 'nők egymás iránti nemi vonzalma' (113). A *konkurencia* és *konkurens* szócikkek (102) esetében pedig csak a 'versengés' ill. a 'versengő' kifejezések szerepelnek a jelentésnél, holott 'a versenytársak összessége' ill. 'versenytárs, vetélytárs' legalább annyira elterjedtek.

⁶ A szó egyébként ez alatt a címszó alatt is szerepel a szótárban, fölöttébb különös módon ott az *a*-s ejtészváltozat már kerek zárójelben, mint kevésbé ajánlott forma szerepel (208).

⁷ Ez persze megint nem egészen korrekt és pontos jelentésmeghatározás, mert az ÉKSz. 627. szerint a joghurt „bizonyos baktériumokkal mesterségesen savanyított aludttejszerű termék”.

⁸ Pedig a szó jelentése megadható, az Idegen szavak és kifejezések szótára két értelmét is közli: 1. 'váltót forgat', 2. 'váltókezeséget vállal'. Ez ugyan pl. a *Duden Fremdwörterbuch* (Müller 1974) szerint talán nem egészen pontos, ott a *girieren* szó jelentése inkább 'váltót ellenjegyez'-ként adható meg: 'einen Wechsel od. ein sonstiges Orderpapier mit einem Giro [ol. 'kör' – F. T.] versehen' (266). A magyar jelentések körüli bizonytalanság talán abból is fakad, hogy Magyarországon jó ideje nem működik zsírórarendszer, ez viszont egyben azt is jelenti, hogy ritkasága folytán a szót talán nem is kellett volna felvenni a szótárba.

Ez a két utóbbi szócikk egyébként annak is ékes bizonyítékát adja, mennyivel jobb lett volna két *különböző* jelet használni a kerülendő szóra ill. a kerülendő írásmódra. Mint láttuk ugyanis, a helyesen írott, de Fekete László szerint nyilván nyelvhelyességi szempontból kifogásolható szavak csillaggal ellátva kerültek a szótárba. Ugyanezt a csillagot találjuk azonban néhány sorral később a helytelen (a szerző szerint csupán: kerülendő) írásmódú *konkurencia* és *konkurens* szavak mellett is, sőt itt sem a *Lásd* szóval utal a másik címszóra, hanem megadja a kiejtést valamint a jelentést is (igaz, megint csak az idegen, de legalább helyesen írott szóval: konkurencia, konkurens) – vö. 102–103. Így aztán tulajdonképpen csak találgathatjuk, hogy mi miért helytelen ill. kerülendő ezekben a szavakban. S ismét nem egyedi esettel van dolgunk, mindjárt ugyanazon a lapon ott találjuk a *kontrol*, *kontrolál*, *kontroll*, *kontrollál* szócikkeket is mind csillaggal, s a jelentések előbb megismert megadásával.

De nem csak a csillagos szavakkal van baj a szótárban. Már fentebb is idéztem olyan példát, amelyben – rossz helyesírású formája ellenére – nem szerepel csillag (*yoghurt*), de előfordul ez máshol is, pl. *klorofiltestecske* (100), *múltság* (128). Az előbbi példa valószínűleg csupán helyesírási hiba, mert előtte szerepelnek *klorofill* alakok is. A másik esetben azonban Fekete László a szócikkben fel is tünteti, miért veszi fel közvetlenül a *multság* címszó a hosszú magánhangzós változatot is: „*múltság* [múlaccság] /rég/ /multság/”. A baj csak az, hogy ha régies szóval volna is dolgunk, a helyesírása ebben a formában nemhogy a jelenleg érvényben levő, de már az 1954-ben kiadott akadémiai helyesírási szabályzat szerint is helytelen. Korábban sem írták azonban okvetlenül hosszú ú-val a kifejezést, a TESz. II. 973. is rövid magánhangzós alakokat közöl a XV. sz. végéről. (Más kérdés, hogy egy ilyen régies alaknak egyáltalán volna-e létjogosultsága egy a mai köznyelvi ejtést tükrözni hivatott szótárban.)

Fekete László azonban nemcsak régies szavakat vett fel munkájába, hanem nyelvjárásiakat is, pl. „*zsombik* [zsombik v. zsombík] fn /táj/ /zsombék/” (212) vagy származéka, a *zsombikos* (uo.). A baj itt még nagyobb, mint az előbb, hiszen ha csillag nem is állt a *múltság* után, ott legalább szerepelt a köznyelvi és helyesen írott alak is. Ennél már csak talán az *arasznyi* címszó (22) esetében rosszabb a helyzet, ott ugyanis nemcsak hogy az *arasz* vagy *arasznyi* címszó nem található meg a szó közelében, de még csak arra sincs utalás, hogy tájnyelvi változattal volna dolgunk.

Végére érve hosszúra nyúlt bírálatomnak, összefoglalóan – sajnos – azt kell megállapítanom, hogy Fekete László munkája számos koncepcionális és szakmai hibájánál fogva nem alkalmas arra, hogy „a magyar nyelvet szerető közönség” (7) számára megbízható és hasznos útmutatóul szolgáljon „a helyes kiejtés és a választékos beszéd normáival” (9) való ismerkedés során. A magyar nyelvtudomány ezirányú adóssága tehát valóban nem szűnt meg.

Forgács Tamás

IRODALOM

- AkH.¹¹ = *A magyar helyesírás szabályai*, tizenegyedik kiadás, 1984, Budapest, Akadémiai.
- ÉKsz. = Juhász József vez. szerk. 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László vez. szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai.
- Fábián Pál 1968: A szóképzés, in Rácz Endre szerk.: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 459–499.
- HKsz. = Deme László–Fábián Pál szerk. 1988: *Helyesírási kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- Mangold, Max szerk. 1974: *Der große Duden, Band 6. Das Aussprachewörterbuch*, Mannheim–Wien–Zürich, Dudenverlag.
- Müller, Wolfgang szerk. 1974: *Duden Fremdwörterbuch*, Mannheim–Wien–Zürich, Dudenverlag.
- NyKK. = Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk. 1980–1985: *Nyelvművelő kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai.

TARTALOM

Nyelvtudomány

DOLOVAI DOROTTYA: A vogul nyelv műveltető szerkezeteinek típusai	3
FORGÁCS TAMÁS: Zárt korpuszok és pótkompetenciák	17
HAJDÚ PÉTER – LIISA RUMOHR-NORJO – VIJLOS TERVONEN: Budenz József a Kalevaláról	25
KATZSCHMANN, MICHAEL: Die Negation(sverb)en des Nganasanischen	47
NÉMETH T. ENIKŐ: Megnyilatkozás: típus – példány	69
SZABÓ JÓZSEF: Tiszasziget földrajzi nevei	103
VECSERNYÉS ILDIKÓ: Megjegyzések az erza-mordvin szórendről	117
ZSIGRI GYULA: Lexikális és posztlexikális affrikáció	129

Néprajz

BARNA GÁBOR: Adatok a szabadszállási pásztorélet folklórjához	135
BELLON TIBOR: Adatok Szabadszállás gazdálkodásához	145
JUHÁSZ ANTAL: Kutyanyak. Egy tanyasor települése és közösségi élete	183

Szemle

Bratinka József – Szigeti Ferenc: Szeged város tanácsának első jegyzőkönyve 1717–1723 (<i>Velcsov Mártonné</i>)	213
Fekete László: Magyar kiejtési szótár. Budapest 1992. 212 p. (<i>Forgács Tamás</i>) . .	217

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

Kérjük tisztelt munkatársainkat, hogy a *Néprajz és Nyelvtudomány*ba beküldött kézirateikat az alábbiak szerint alakítsák.

1. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknévét tartalmazza évszámmal és az esetleges oldalszámmal, pl. „Simonyi (1881) csoportosításában” vagy „Antál (1961: 92) szerint...”. A szerzők nevét nem kell kiemelni. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé első betűivel különböztessük meg egymástól.

2. A nyelvészeti tárgyú közleményekben csak az értekező résztől sortagolással el nem különített nyelvi adatokat és a kötetcímeket írjuk dőlt betűvel.

3. Szakkifejezések kiemelésére a vastagítás, egyéb tartalmi kiemelésre a ritkítás használható.

4. A cikk végén IRODALOM cím alatt adjuk meg a felhasznált művek adatait. Minden egyes tétel a szerző teljes nevével kezdődjék, közvetlen utána az évszámmal. A szerzők felsorolásában az ábécérendet, ugyanazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A kötetcímek (könyv- és folyóiratcímek) dőlt betűvel legyenek, a köteten belüli címek maradjanak kiemeletlenül. Könyveknél a kiadót is kérjük feltüntetni. A folyóiratcímeket ne rövidítsük. Az alábbi példák szolgáljanak mintául:

Bálint Sándor 1977: *Ünnepi kalendárium I–II*, Budapest, Szent István Társulat.

Imre Samu 1988: A területi nyelvváltozatok, in Kiss Jenő–Szűts László szerk.: *A magyar nyelv rétegződése I*, Budapest, Akadémiai, 50–69.

Lakó György 1956: *Észak-manyasi tanulmányok – Nyelvtudományi Értekezések* 8. sz.

Rácz Endre 1959: A magyar megengedő és feltételes mellékmondatok kérdéséhez, *Magyar Nyelv* 55, 68–76.

Szemlére való hivatkozáskor a szemleíró neve és a szemle megjelenési éve után az ismertetett mű adataiból csak a szerzőt és a címet adjuk meg, pl.:

Madarassy László 1927: Györffy István: A szilaj pásztorok, *Ethnographia–Népelet* 38, 166.

5. A cirill betűs szláv nyelvekre az *Analecta Linguistica* átírását alkalmazzuk. Ez a Knieszsa-féle nemzetközi szlavisztikai átírástól a következőkben tér el: az orosz/belorusz е-t minden helyzetben e-vel, az ъ-t pontos é-vel, a х-t h-val, az ukrán/belorusz Г-t (és г-t) g-vel, az orosz Ъ keményjelet " idézőjellel írjuk át.